

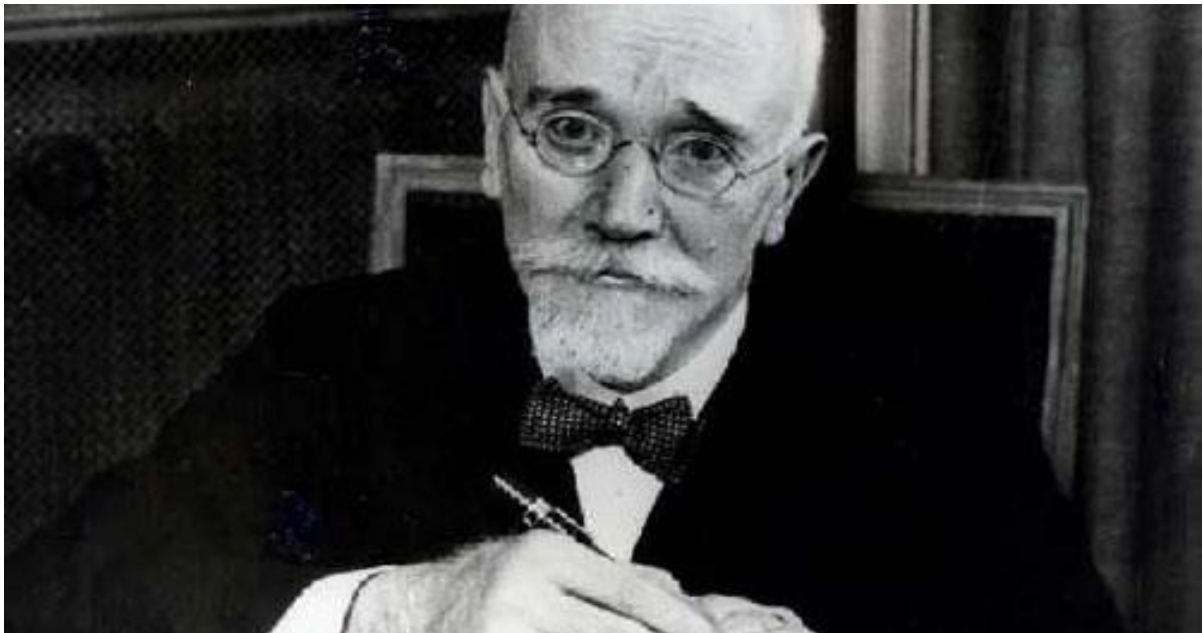
ΘΕΜΑΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Γ' ΛΥΚΕΙΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗΣ

ΠΥΡΤΣΙΟΥ ΦΩΤΕΙΝΗ, ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ

2015-2016

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο Από την αγροτική οικονομία στην αστικοποίηση

1. Η ελληνική οικονομία μετά την επανάσταση.....	3
2. Η ελληνική οικονομία κατά τον 19 ^ο αιώνα.....	4
3. Οι οικονομικές εξελίξεις κατά τον 20 ^ο αιώνα.....	17
4. Ορισμοί.....	23
5. Σχεδιαγράμματα.....	29
6. Πηγές.....	43

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο: Η Διαμόρφωση και η λειτουργία των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα (1821-1936)

1. Χειραφέτηση και αναμόρφωση 1844-1880	59
2. Δικομματισμός και Εκσυγχρονισμός 1880- 1909.....	63
3. Ανανέωση και Διχασμός 1909-1922.....	66
4. Ορισμοί.....	72
5. Σχεδιαγράμματα.....	76
6. Πηγές.....	84

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο: Το προσφυγικό ζήτημα

1. Πρόσφυγες στην Ελλάδα κατά τον 19 ^ο αιώνα.....	92
2. Πρόσφυγες στην Ελλάδα κατά τον 20 ^ο αιώνα.....	92
3. Προσφυγικά ρεύματα κατά την περίοδο 1914-1922.....	93
4. Μικρασιατική καταστροφή.....	96
5. Αποκατάσταση των προσφύγων.....	98
6. Αποζημίωση των ανταλλαξιμών και ελληνοτουρκική προσέγγιση.....	101
7. Ένταξη των προσφύγων στην Ελλάδα.....	103
8. Ορισμοί.....	106
9. Σχεδιαγράμματα.....	110
10. Πηγές.....	121

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο: Το κρητικό ζήτημα

1. Περίοδος αυτονομίας και η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.....	124
2. Ορισμοί.....	132
3. Σχεδιαγράμματα.....	134
4. Πηγές.....	142

Α. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

1. Τα δημογραφικά δεδομένα

α) Ο πληθυσμός

Η Ελλάδα δεν ήταν μόνο φτωχή, με απαρχαιωμένες παραγωγικές δομές. Ήταν επίσης μικρή στην έκταση και ολιγάνθρωπη. Η γραμμή Αμβρακικού- Παγασητικού αποτελούσε τα σύνορα του νέου ελληνικού κράτους. Από τα νησιά του Αιγαίου στην Ελλάδα ανήκαν μόνο οι Βόρειες Σποράδες και οι Κυκλάδες. Ο κορμός της χώρας ήταν η Ρούμελη και ο Μωριάς, όπως στα επαναστατικά χρόνια. Το 1864 προστέθηκαν τα Ιόνια νησιά και το 1881 η Θεσσαλία. Έτσι, τα βόρεια σύνορα άγγιξαν τον Όλυμπο και τη Μακεδονία.

Η κατάσταση του νέου ελληνικού κράτους - Τα σύνορα

Η πυκνότητα του πληθυσμού κυμαινόταν από 15 (1828) σε 43 (1911) κατοίκους στο τετραγωνικό χιλιόμετρο, όταν σε πολλές χώρες της Δυτικής Ευρώπης οι ίδιοι αριθμοί ήταν τριπλάσιοι. Οι εικόνες που μας έρχονται από εκείνη την εποχή μαρτυρούν την εξάντληση του τόπου και των ανθρώπων. Γύρω από τις πόλεις τα εδάφη ήταν γυμνά, εξαντλημένα από την υπερβόσκηση και την υλοτομία και τα χωράφια έμοιαζαν χέρσα, εξαιτίας της εκτεταμένης αγρανάπαυσης, με την οποία οι αγρότες πάσχισαν να βελτιώσουν τις αποδόσεις τους. Τα περιφραγμένα περιβόλια πολύ λίγο βελτίωναν την αίσθηση εγκατάλειψης που απέπνεε το τοπίο.

Η πυκνότητα του πληθυσμού - Αιτίες εξάντλησης του τόπου και των ανθρώπων μετά την επανάσταση

Παρ' όλα αυτά, ο πληθυσμός αυξανόταν με γρήγορους ρυθμούς, χωρίς ποτέ να εξαντλούνται τα περιθώρια δημογραφικής εξέλιξης σε μια τόσο αραιοκατοικημένη χώρα. Οι οικονομικές δυνατότητες ήταν περιορισμένες και τα παραγωγικά πλεονάσματα πενιχρά. Σε περιόδους αστάθειας εύκολα ερχόταν η καταστροφή. Ο ναυτικός αποκλεισμός από τους Αγγλο-Γάλλους, το 1854, στη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου, προκάλεσε πείνα, αρρώστια και ανθρώπινες απώλειες, επιβεβαιώνοντας τις μικρές δυνατότητες της χώρας.

Η δημογραφική εξέλιξη της Ελλάδας μετά την επανάσταση

β) Οι μετακινήσεις μέσα και έξω από την Ελλάδα

Οι πόλεις μεγάλωναν, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είχαν κάποια ομοιότητα, στο διάστημα που μας απασχολεί, με τα βιομηχανικά, εμπορικά, χρηματιστικά, αστικά κέντρα της Δύσης. Για τα ευρωπαϊκά μέτρα οι πόλεις της μικρής Ελλάδας έμοιαζαν περισσότερο με μεγάλα χωριά. Η μετακίνηση ανθρώπων από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα δεν στόχευε αποκλειστικά σε εγκατάσταση στον αστικό χώρο, όπου η αργή ανάπτυξη των παραγωγικών δραστηριοτήτων δεν έδινε στους νεοφερμένους πολλές ευκαιρίες.

Εσωτερική Μετακίνηση

Οι μεταναστεύσεις του αγροτικού πληθυσμού προς τα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, προς το Δούναβη, τη Νότια Ρωσία, τη Μικρά Ασία και την Αίγυπτο ήταν συχνό φαινόμενο. Προς το τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, άνοιξαν οι δρόμοι προς την Αμερική. Η σταφιδική κρίση εκείνης της εποχής προκάλεσε μεγάλο ρεύμα μετανάστευσης πέρα από τον Ατλαντικό.

Εξωτερική Μετακίνηση

2. Οι παραγωγικές δυνάμεις μέσα και έξω από την Ελλάδα και η «Μεγάλη Ιδέα»

Πολλές δεκαετίες, μετά την ανεξαρτησία της, η Ελλάδα εξακολουθούσε να μοιάζει περισσότερο με την Ανατολή παρά με τη Δύση, παρ' όλο που η τελευταία υπήρξε το ζητούμενο, το

Αιτίες οικονομικής και τεχνικής καθυστέρησης της Ελλάδας

επιθυμητό, το σημείο αναφοράς όλα αυτά τα χρόνια. Απουσίαζαν τα ισχυρά κέντρα ανάπτυξης, οι «ατμομηχανές» της οικονομικής και τεχνικής προόδου. Πώς θα μπορούσαν άλλωστε να υπάρξουν, όταν απουσίαζαν όλα όσα ήταν αναγκαία και προαπαιτούμενα για τη δημιουργία τους; Η χώρα δεν διέθετε σημαντικές πρώτες ύλες, δεν είχε πλεονάζον ειδικευμένο ή έστω φθηνό εργατικό δυναμικό, η συσσώρευση κεφαλαίου, ιδιωτικού και δημόσιου, ήταν ισχνή και η εσωτερική αγορά περιορισμένη έως ασήμαντη.

Επιπλέον, η χώρα ανταγωνιζόταν τον εαυτό της. Έξω από τα σύνορά της υπήρχαν ισχυρά κέντρα ελληνισμού, πνευματικά, οικονομικά, παραγωγικά, τα οποία πολλές φορές κυριαρχούσαν στο χώρο τους αλλά και σε ευρύτερες περιοχές. Έλληνες, ελληνικά κεφάλαια και πλούτος υπήρχαν και αναπτύσσονταν από την Ουκρανία ως το Σουδάν, από το Δούναβη ως τον Καύκασο και από τη Σμύρνη ως την Κιλικία. Για τους Έλληνες των περιοχών αυτών το μικρό ελληνικό βασίλειο ήταν για πολλά χρόνια μια κακή ανάμνηση μάλλον, ένας φτωχός και ίσως ανεπρόκοπος συγγενής. Οι δικές τους επιτυχίες φάνταζαν ολότελα ξένες σε σύγκριση με τη στασιμότητα και την ένδεια της μικρής Ελλάδας. Χρειάστηκε να δυσκολέψουν γι' αυτούς οι οικονομικές και πολιτικές συνθήκες, προς το τέλος κυρίως του 19ου αιώνα, για να ανακαλύψουν τη σημασία που είχε η φτώχη τους πατρίδα, ως ασφαλές καταφύγιο και ως πεδίο ανάπτυξης οικονομικών δραστηριοτήτων.

Στο μεταξύ η πρόοδος του εκτός των εθνικών συνόρων ελληνισμού ταλάνιζε το μικρό βασίλειο. Ενίσχυε την ιδέα ότι το υπάρχον κράτος δεν ήταν παρά μία ημιτελής κατασκευή, τα θεμέλια απλώς για κάτι μεγαλύτερο. Η «Μεγάλη Ιδέα» που εκπορεύθηκε απ' αυτήν την αντίληψη, δημιουργούσε προσδοκίες για ολοκλήρωση του εθνικού οράματος, που προϋπέθετε σημαντική διεύρυνση των συνόρων. Η έντονη παρουσία της εθνικής αυτής ιδεολογίας είχε επιπτώσεις στον πολιτικό και οικονομικό χώρο, ιδιαίτερα σε εποχές που τα προβλήματα έμοιαζαν με ανοικτές πληγές, στην περίπτωση της Κρήτης ή, αργότερα, της Μακεδονίας. Οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν είχαν στραμμένο το ενδιαφέρον τους, μέσα σ' αυτές τις συνθήκες, αποκλειστικά στα εσωτερικά ζητήματα, στην οικονομική ανόρθωση και τη γεφύρωση του χάσματος με τη Δύση. Όλα αυτά συνυφαίνονταν με το εθνικό όραμα, μεγαλώνοντας το κόστος των προσπαθειών και καθιστώντας συχνά τις οικονομικές πρωτοβουλίες έρμαιο των εθνικών κρίσεων.

Ο Ελληνισμός έξω από την Ελλάδα

Ορισμός της «Μεγάλης Ιδέας»

Οι επιπτώσεις της «Μεγάλης Ιδέας» στον πολιτικό και οικονομικό χώρο

B. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ

1. Το εμπόριο

Τα οικονομικά μεγέθη της χώρας, ο μικρός πληθυσμός, η περιορισμένη αγοραστική δυνατότητα των κατοίκων της, η απουσία παραγωγικών μονάδων μεγάλου μεγέθους καθήλωναν, σε ολόκληρο το 19ο αιώνα, την εσωτερική εμπορική κίνηση σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Μόνο προς τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα δημιουργήθηκε στις μεγαλύτερες πόλεις μια άξια λόγου εμπορική κίνηση, η οποία όμως, σε μεγάλο ποσοστό, τροφοδοτήθηκε από εισαγόμενα καταναλωτικά προϊόντα.

Για τους ίδιους λόγους, το εμπόριο της χώρας συνδέθηκε με το εξωτερικό, από τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας. Έτσι λοιπόν, όταν εξετάζουμε το εμπόριο της Ελλάδας μέχρι το 1913, εννοούμε βασικά το εξωτερικό εμπόριο. Και καθώς αυτό το τελευταίο ήταν σχεδόν μόνιμα παθητικό για τη χώρα, η Ελλάδα δηλαδή αγόραζε από το εξωτερικό πολύ περισσότερα από όσα

Αιτίες που εμπόδιζαν την ανάπτυξη του εσωτερικού εμπορίου κατά τον 19ο αιώνα

- Το εξωτερικό εμπόριο κατά τον 19ο αιώνα
- Η σημασία του

πωλούσε εκεί, το βασικό πρόβλημα ήταν το ισοζύγιο πληρωμών, η σχέση δηλαδή ανάμεσα στην αξία των εισαγωγών και των εξαγωγών. Παρ' όλα αυτά, η σημασία του εμπορίου ήταν μεγάλη. Όχι μόνο συνέβαλλε στην αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος της χώρας, αλλά ταυτόχρονα αποτελούσε και την πλέον αξιόπιστη πηγή εσόδων για τα δημόσια ταμεία. Τα έσοδα των τελωνείων αποτελούσαν πραγματικά ένα σημαντικό ποσοστό των δημοσίων εσόδων

Η ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου ακολούθησε ρυθμούς ανάλογους με τη γενικότερη βελτίωση των εθνικών οικονομικών μεγεθών αλλά και με τους ρυθμούς ανάπτυξης της διεθνούς εμπορικής κίνησης. Στατιστικά, η αύξηση της αξίας των συναλλαγών παρουσιάζεται εντυπωσιακή. Το 1851 η συνολική αξία των εισαγωγών και εξαγωγών της χώρας ήταν περίπου 36.000.000 χρυσές δραχμές, ποσό που αυξήθηκε στα 235.000.000 το 1901 και στα 315.000.000 το 1911. Φυσικά, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στο ίδιο διάστημα η Ελλάδα διευρύνθηκε με την προσάρτηση των Ιόνιων νησιών και της Θεσσαλίας και ότι ο πληθυσμός της αυξήθηκε κατά 2,5 φορές.

Αν λάβουμε υπόψη τις παραγωγικές δυνατότητες της Ελλάδας στη διάρκεια του πρώτου αιώνα της ανεξαρτησίας της, δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος του εξωτερικού της εμπορίου αφορούσε γεωργικά προϊόντα. Στις **εξαγωγές**, περισσότερο από τα 2/3 (σε αξία) του συνόλου, ήταν γεωργικά προϊόντα. Η γενική τάση μάλιστα οδηγούσε προς τη διεύρυνση του ποσοστού των εξαγωγών αγροτικών προϊόντων, που έφτασαν να αντιπροσωπεύουν τα 3/4 των συνολικών εξαγωγών στη δεκαετία 1900-1910. Στην κατηγορία αυτή την πρώτη θέση είχε η σταφίδα, που από μόνη της πλησίαζε σε αξία το 1/2 των συνολικών εξαγωγών. Ακολουθούσε με μεγάλη διαφορά το ελαιόλαδο και, μετά το 1900, το κρασί.

Εκτός από τα παραπάνω είδη, εξάγονταν μικρές ποσότητες φυτικών προϊόντων για βιομηχανική επεξεργασία, το βαμβάκι, για παράδειγμα, την εποχή του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου ή ο σταθερά ανερχόμενος καπνός, που όμως αντιπροσώπευε ακόμα ασήμαντο ποσοστό των εξαγωγών (2-3%). Μέχρι το 1880 επίσης υπήρχε σημαντική εμπορική κίνηση στα κατεργασμένα δέρματα, η οποία όμως σχεδόν εξαφανίστηκε στη συνέχεια. Στην κατηγορία των πρώτων υλών, τις εξαγωγές συμπλήρωναν τα μεταλλευτικά προϊόντα, που από το τέλος του 19ου αιώνα πλησίαζαν το 1/5 της συνολικής αξίας των εξαγωγών. Επρόκειτο κυρίως για μόλυβδο, για μαγγανιούχα μεταλλεύματα, για σμύριδα και θηραϊκή γη. Οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων ήταν κυριολεκτικά ασήμαντες.

Στις εισαγωγές τα αγροτικά είδη αντιπροσώπευαν σταθερά το 1/3 (σε αξία) του συνόλου. Στην πρώτη θέση βρίσκονταν τα δημητριακά, το σιτάρι ιδιαίτερα, καθώς η εγχώρια παραγωγή δεν ήταν σε θέση να καλύψει τις επισιτιστικές ανάγκες του πληθυσμού. Στα βιομηχανικά προϊόντα που εισάγονταν κυριαρχούσαν τα υφάσματα και τα νήματα, ενώ προοδευτικά μεγάλωναν τα ποσοστά των ορυκτών (άνθρακας), της ξυλείας, των χημικών προϊόντων και των μηχανημάτων.

Οι χώρες με τις οποίες η Ελλάδα ανέπτυξε στο διάστημα αυτό εμπορικούς δεσμούς ήταν, ως επί το πλείστον, τα βιομηχανικά κράτη της Δυτικής Ευρώπης. Η Αγγλία απορροφούσε το σύνολο σχεδόν των εξαγωγών σταφίδας αλλά και ένα σημαντικό ποσοστό των μεταλλευμάτων (μόλυβδου). Η Γαλλία αλλά και μικρότερα ευρωπαϊκά κράτη, όπως ήταν π.χ. το Βέλγιο, ακολουθούσαν. Αντίθετα, οι εμπορικές σχέσεις με την Οθωμανική αυτοκρατορία, αν και υπαρκτές, δεν βρίσκονταν στην πρώτη θέση από πλευράς όγκου και αξίας.

Η ελληνική εμπορική δραστηριότητα δεν περιοριζόταν μέσα στα σύνορα του ελληνικού κράτους. Ισχυροί ελληνικοί εμπορικοί οίκοι είχαν επεκτείνει τον ίδιο καιρό τις δραστηριότητές τους στις γύρω από την Ελλάδα περιοχές. Στη Νότια Ρωσία, στις χώρες από τις οποίες διέρχεται ο

Ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου κατά τον 19^ο αιώνα

Εξαγωγές γεωργικών προϊόντων

Εξαγωγές πρώτων υλών για βιομηχανική επεξεργασία

Εισαγωγές αγροτικών και βιομηχανικών προϊόντων

Εμπορικές συναλλαγές με το εξωτερικό

Ανταγωνιστική ή ελληνική εμπορική δραστηριότητα και εκτός συνόρων

Δούναβης, στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλα λιμάνια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, στη Σμύρνη και την Αλεξάνδρεια, οι εμπορικές δραστηριότητες των Ελλήνων αναπτύσσονταν ανταγωνιστικά ως προς τις δραστηριότητες όχι μόνο των εγχώριων εμπορών, αλλά και των εμπορικών οίκων των ισχυρών βιομηχανικών κρατών της Δύσης.

2. Η εμπορική ναυτιλία

Στη διάρκεια του 18ου αιώνα, παρατηρήθηκε σημαντική ναυτιλιακή και εμπορική δραστηριότητα σε πολλές παραλιακές περιοχές του ελληνικού χώρου και σε νησιά. Η δραστηριότητα αυτή ευνοήθηκε από διάφορες συγκυρίες, και ιδιαίτερα από την έξοδο της Ρωσίας στη Μαύρη Θάλασσα και το εμπόριο που αναπτύχθηκε στα λιμάνια της περιοχής (λ.χ. στην Οδησό) και της Μεσογείου. Με τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) μεταξύ της Ρωσίας και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, τα χριστιανικά -ελληνικά- πλοία προστατεύονταν από τη ρωσική ισχύ και έτσι ευνοήθηκε η ραγδαία ανάπτυξη των δραστηριοτήτων τους. Λίγο αργότερα, με τη Γαλλική Επανάσταση και τους Ναπολέοντειους πολέμους, ευνοήθηκε ιδιαίτερα η ελληνική ναυτιλία. Η διάσπαση του ηπειρωτικού αποκλεισμού, τον οποίο είχε επιβάλει το αγγλικό ναυτικό στα γαλλικά λιμάνια, έφερε μεγάλα κέρδη, ενώ ταυτόχρονα η εξαφάνιση των γαλλικών πλοίων από την Ανατολική Μεσόγειο δημιούργησε κενά, που έσπευσαν να εκμεταλλευτούν οι Έλληνες.

Ακολούθησαν δύσκολα χρόνια, με αποκορύφωμα τη δεκαετία της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1830). Στη διάρκεια των συγκρούσεων, ο ελληνικός εμπορικός στόλος μετατράπηκε σε πολεμικό, οι δρόμοι του εμπορίου έκλεισαν και τα παραδοσιακά ναυτικά κέντρα γνώρισαν την καταστροφή (Ψαρά, Γαλαξίδι) ή την παρακμή. Από την ακμάζουσα προεπαναστατική ναυτιλία απέμειναν λίγα πράγματα. Το κυριότερο από αυτά ήταν η προδιάθεση για τη θάλασσα και η γνώση των ναυτικών υποθέσεων.

Στο ελληνικό κράτος, στη θέση των παλιών κέντρων που παρήκμασαν, αναδείχθηκαν νέα. Το πιο σημαντικό απ' αυτά ήταν η Σύρος, η οποία στη διάρκεια της Επανάστασης δέχθηκε κύματα προσφύγων, κυρίως από τη Χίο. Η στρατηγική θέση του νησιού, στο κέντρο του Αιγαίου και πάνω ακριβώς στις διαδρομές που συνέδεαν τα Στενά και τη Μαύρη Θάλασσα με τους μεσογειακούς δρόμους του εμπορίου, συνέβαλε στη δημιουργία ισχυρότατου -όχι μόνο για τα ελληνικά μέτρα- ναυτιλιακού κέντρου. Στην ανάπτυξη αυτή σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η δυναμική παρουσία και δραστηριότητα των ελληνικών παροικιών στα κυριότερα εμπορικά κέντρα της περιοχής: στα λιμάνια της Νότιας Ρωσίας, στις εκβολές του Δούναβη, στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη και αργότερα στην Αίγυπτο.

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα, η ελληνική ναυτιλία, παρά τις περιόδους κρίσης που πέρασε και παρά τον ανταγωνισμό των υψηλού κόστους και τεχνικών απαιτήσεων ατμοπλοίων, ακολούθησε ανοδική πορεία. Ο αριθμός και η χωρητικότητα των πλοίων της δεν έπαυαν να αυξάνουν. Το 1840 τα ελληνικά πλοία είχαν συνολική χωρητικότητα 100.000 τόνους, ενώ το 1866 ξεπερνούσαν τους 300.000 τόνους. Η ανάπτυξη αυτή δεν ήταν αυτονόητη. Υπήρξαν έντονες αυξομειώσεις στην περίοδο κατά την οποία τα ελληνικά ιστιοφόρα αντικαταστάθηκαν από ατμόπλοια. Το ίδιο χρονικό διάστημα πολλά από τα εθνικά δημόσια έργα έγιναν για την εξυπηρέτηση της ναυτιλιακής δραστηριότητας. Κατασκευάστηκαν λιμάνια και δημιουργήθηκε ένα σύστημα φάρων, που έκανε πολύ ασφαλέστερη τη ναυσιπλοΐα στις ελληνικές θάλασσες.

Οι πρωτοβουλίες και οι συγκροτημένες προσπάθειες για την είσοδο της ελληνικής ναυτιλίας στην εποχή του ατμού ξεκίνησαν μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Τα κεφάλαια που χρειάζονταν για

Παράγοντες που ευνόησαν την ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας κατά τον 18^ο αιώνα

Παράγοντες της παρακμής της ελληνικής ναυτιλίας κατά τη Ελληνική Επανάσταση (1821-1830)

Νέα εμπορικά κέντρα μετά την Επανάσταση

Ανοδική πορεία της ελληνικής ναυτιλίας κατά τον 19^ο αιώνα

Εθνικά δημόσια έργα για την εξυπηρέτηση της ναυτιλιακής δραστηριότητας

Πρωτοβουλίες για την ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα

την κατασκευή ή την αγορά και τη συντήρηση των ατμοπλοίων ήταν σημαντικά, με αποτέλεσμα να ανατραπούν οι παραδοσιακές εφοπλιστικές σχέσεις που ίσχυαν για τα ιστιοφόρα και να αναζητηθούν κεφάλαια μέσω εταιρειών και ισχυρών επιχειρηματικών σχημάτων. Το κράτος, οι τράπεζες (η Εθνική Τράπεζα ιδιαίτερα) και οι εκτός συνόρων ομογενείς συμμετείχαν ενεργά σ' αυτές τις πρωτοβουλίες. Παρ' όλα αυτά, η περιορισμένη διαθεσιμότητα κεφαλαίων και ο αυξημένος επιχειρηματικός κίνδυνος ανέστειλαν την ανάπτυξη της ελληνικής ατμοπλοΐας. Η παρουσία της άρχισε να γίνεται αισθητή μόλις την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα. Τα 97 ελληνικά ατμόπλοια του 1890 έγιναν 191 το 1901 και 389 το 1912. Η ανάπτυξη αυτή στηρίχθηκε στην κυριαρχία Ελλήνων επιχειρηματιών στις μεταφορές στην περιοχή του Δέλτα του Δούναβη αλλά και στην κίνηση στο ίδιο το ποτάμι.

Η Ελληνική ατμοπλοΐα κατά τον 19^ο αιώνα -Τα εμπόδια και η ανάπτυξή της-

Ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος, οι καταστροφές που προκάλεσε αλλά και οι μεγάλες οικονομικές και πολιτικές αλλαγές που έφερε στα κράτη του Ευξείνου Πόντου, μετέβαλαν για μια ακόμα φορά τα δεδομένα. Το 1919 ο ελληνικός εμπορικός στόλος είχε υποδιπλασιαστεί, σε σχέση με το 1914. Στην ουσία χρειάστηκε μια νέα αρχή.

Η Ελληνική εμπορική ναυτιλία κατά το πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα

3. Η διανομή των εθνικών κτημάτων

Από τα πολλά προβλήματα που κληροδότησε η οθωμανική κατοχή στο νέο ελληνικό κράτος, ξεχώριζε για την έκταση, τη σημασία και την πολυπλοκότητα του το ζήτημα των «εθνικών γαιών». «Εθνικές γαίες» ήταν οι ακίνητες, οι κτηματικές ιδιοκτησίες των Οθωμανών στις περιοχές που περιήλθαν στον έλεγχο του ελληνικού κράτους. Η γη αυτή ανήκε είτε στο οθωμανικό δημόσιο είτε σε μουσουλμανικά ιδρύματα είτε σε ιδιώτες, ως ιδιοκτησία ή ως δικαίωμα νομής (εκμετάλλευσης).

Το ζήτημα των «εθνικών γαιών» -Ορισμός «Εθνικών γαιών» -

Οι περιουσίες αυτές περιήλθαν στην κυριότητα του ελληνικού κράτους «επαναστατικό δικαίω». Για τις ελληνικές επαναστατικές κυβερνήσεις αποτέλεσαν το πρώτο και, ουσιαστικά, το μόνο κεφάλαιο στη διάρκεια του πολέμου, γι' αυτό και χρησιμοποιήθηκαν ως υποθήκη για τη σύναψη δανείων ή ως μέσα εξασφάλισης εσόδων, μέσω της εκποίησής τους. Η έκταση των γαιών αυτών μπορεί να υπολογιστεί μόνο κατά προσέγγιση, καθώς το σχετικό με την έγγαιο ιδιοκτησία οθωμανικό καθεστώς ήταν περίπλοκο, όπως και οι μηχανισμοί απογραφής των περιουσιακών στοιχείων. Υπολογίζεται ότι η έκταση των εθνικών κτημάτων ανερχόταν χονδρικά σε 4.000.000 έως 5.000.000 στρέμματα.

Αξιοποίηση των «εθνικών γαιών»

Η διανομή των «εθνικών γαιών», αν και αποτελούσε γενική επιθυμία, συναντούσε πολλά προβλήματα στην πράξη. Πολλοί από τους καλλιεργητές των κτημάτων αυτών είχαν δικαιώματα εκμετάλλευσης της γης από τα προεπαναστατικά χρόνια. Καλλιεργούσαν δηλαδή για πολλές γενιές τα χωράφια, αποδίδοντας ένα ποσοστό (περίπου 15%) στον κατ' όνομα ιδιοκτήτη, καθώς και το φόρο επί της παραγωγής, τη δεκάτη. Οπωσδήποτε είχαν ισχυρά δικαιώματα ιδιοκτησίας πάνω στη γη και ήταν δύσκολο για το κράτος να τους ζητήσει να την εξαγοράσουν καταβάλλοντας υψηλό τίμημα. Η εξαγορά, εξάλλου, προϋπέθετε και ξεκάθαρους τίτλους ιδιοκτησίας, προσδιορισμό δηλαδή του προς εξαγορά αντικειμένου, πράγμα που ήταν ανύπαρκτο στον οθωμανικό χώρο, όπου υπήρχαν συνήθως επάλληλα δικαιώματα επί της γης.

Προβλήματα κατά τη διανομή των «εθνικών γαιών»

Από την άλλη πλευρά, στη Στερεά Ελλάδα, ένα σημαντικό τμήμα των εθνικών γαιών, που δεν ήταν υπό τον έλεγχο των επαναστατών στο τέλος του πολέμου, πέρασαν άμεσα στα χέρια ιδιωτών με απευθείας εξαγορά από τους Οθωμανούς ιδιοκτήτες τους, σε χαμηλή μάλιστα τιμή. Έτσι, το κράτος έχανε την ευκαιρία της διαμεσολάβησης και της αποκόμισης προσόδων. Δεν ήταν επίσης σπάνιες οι καταπατήσεις, ιδιαίτερα σε εποχές ταραχών και κρίσης, καταπατήσεις που δύσκολα

μπορούσαν να αποδειχθούν σε εδάφη με αμφισβητούμενα πιστοποιητικά ιδιοκτησίας. Στο χώρο της έγγειας ιδιοκτησίας, το οθωμανικό δίκαιο διέφερε σημαντικά από το βυζαντινορωμαϊκό, το οποίο υιοθέτησε το ελεύθερο ελληνικό κράτος. Η προσαρμογή των πραγματικών δεδομένων στη μεταβολή αυτή άφηνε μεγάλα περιθώρια για κάθε είδους ατασθαλίες.

Γενικότερα όμως, οι τάσεις οδηγούσαν στον πολυτεμαχισμό των εθνικών γαιών σε μικρές ή μεσαίες ιδιοκτησίες και όχι στη συγκέντρωση μεγάλων κτημάτων στα χέρια λίγων κεφαλαιούχων. Αυτό ίσως να οφειλόταν στην έλλειψη μεγάλων κεφαλαίων αλλά και στην τάση απόκτησης ακίνητης περιουσίας στις πόλεις, στην Αθήνα ιδιαίτερα. Η απόκτηση μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας δεν ήταν στις προθέσεις των πλουσίων, γεγονός που άμβλυσε τις αντιθέσεις και δεν επέτρεψε να αναπτυχθούν σημαντικές κοινωνικές εντάσεις γύρω από το πρόβλημα των εθνικών γαιών. Ταυτόχρονα, η δημιουργία μικρών ιδιοκτησιών, ευπρόσβλητων στις κρίσεις, έκθετων στις διαθέσεις της αγοράς και στις φορολογικές πιέσεις, ευνόησε την ανάπτυξη ενός συστήματος πολιτικής προστασίας: οι τοπικοί πολιτευτές αναλάμβαναν να περιορίσουν τις ασκούμενες πιέσεις, παρεμβαίνοντας στους κυβερνητικούς μηχανισμούς του κράτους. Επρόκειτο για ένα ρόλο ανάλογο μ' εκείνον των προεστών κατά την προεπαναστατική περίοδο.

Πολυτεμαχισμός των «εθνικών γαιών»
-Αιτίες και Συνέπειες αυτού-

Η οριστική αντιμετώπιση του προβλήματος έγινε με νομοθετικές ρυθμίσεις κατά την περίοδο 1870-1871. Στόχος των νομοθετημάτων ήταν να εξασφαλιστούν κατά προτεραιότητα οι ακτήμονες χωρικοί, με την παροχή γης, απαραίτητης για την επιβίωσή τους. Ταυτόχρονα, το κράτος προσπαθούσε να εξασφαλίσει, μέσα από τη διαδικασία της εκποίησης, τα μεγαλύτερα δυνατά έσοδα, που θα έδιναν μια ανάσα στο διαρκές δημοσιονομικό αδιέξοδο. Οι στόχοι ήταν αντιφατικοί και στην πραγματικότητα μόνο ο πρώτος επιτεύχθηκε σε ικανοποιητικό βαθμό. Σύμφωνα με τις σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις, οι δικαιούχοι αγρότες μπορούσαν να αγοράσουν όση γη ήθελαν, με ανώτατο όριο τα 80 στρέμματα για ξηρικά εδάφη και τα 40 στρέμματα για αρδευόμενα. Από το 1870 ως το 1911 διανεμήθηκαν 2.650.000 στρέμματα με 370.000 παραχωρητήρια, πράγμα που δείχνει ότι οι φιλοδοξίες ή οι δυνατότητες των αγροτών για απόκτηση καλλιεργήσιμης έκτασης ήταν περιορισμένες αλλά και ο πολυτεμαχισμός της γης ήδη μεγάλος. Πρέπει να επισημανθεί ότι για τις περιοχές που χαρακτηρίζονταν ως φυτείες, ελαιόδεντρα και αμπέλια, ο μέσος όρος έκτασης των ιδιοκτησιών ήταν σαφώς μικρότερος εκείνων που προορίζονταν για καλλιέργεια δημητριακών.

Η οριστική αντιμετώπιση του προβλήματος των «εθνικών γαιών»

Επρόκειτο όμως για σημαντική διανομή καλλιεργήσιμων γαιών, ιδιαίτερα αν συγκριθεί με τα 600.000 στρέμματα εθνικών γαιών που είχαν διανεμηθεί τα προηγούμενα χρόνια, από το 1833 μέχρι το 1870. Ωστόσο, μόνο το 50% περίπου του αντιτίμου των παραχωρούμενων γαιών πληρώθηκε τελικά στο κράτος από τους αγοραστές της εθνικής αυτής ιδιοκτησίας.

Σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις του προβλήματος των «εθνικών γαιών»

4.Η εκμετάλλευση των ορυγείων

Η απουσία βαριάς βιομηχανίας στην Ελλάδα περιόριζε το ενδιαφέρον για εκμετάλλευση του υπεδάφους. Οι δραστηριότητες στο χώρο αυτό είτε αποσκοπούσαν σε εξαγωγές, είτε στην εξυπηρέτηση των περιορισμένων τοπικών αναγκών. Για τις τελευταίες, οι δραστηριότητες των λατομείων και η παραγωγή οικοδομικών υλικών είχαν τον πρώτο λόγο. Για τις εξαγωγές, το βάρος έπεσε σε μεταλλευτικά προϊόντα που τα ισχυρά βιομηχανικά κράτη της Δυτικής Ευρώπης χρησιμοποιούσαν ως πρώτες ύλες στη μεταλλουργία τους. Τα προϊόντα αυτά εξάγονταν ακατέργαστα, σε μορφή μεταλλεύματος, ή μετά από στοιχειώδη μόνο επεξεργασία.

Περιορισμένη εκμετάλλευση του υπεδάφους

Εξαγωγές μεταλλευτικών προϊόντων

Η Ελλάδα, έστω και στις περιορισμένες διαστάσεις της του 19ου αιώνα, είχε ικανοποιητική ποικιλία κοιτασμάτων, συνήθως όμως σε μικρές ποσότητες. Η ενθάρρυνση της μεθοδικής τους

εκμετάλλευσης στις αρχές της δεκαετίας του 1860 με νομοθεσία που επέτρεπε την «εκχώρηση» μεταλλευτικών δικαιωμάτων με ευνοϊκούς όρους, προκάλεσε τη ραγδαία εξέλιξη του κλάδου. Την ίδια εποχή το ενδιαφέρον για μεταλλευτικά και οικοδομικά υλικά είχε ενισχυθεί εξαιτίας διαφόρων συγκυριών, όπως ήταν π.χ. τα έργα για τη διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ (έργο που ολοκληρώθηκε το 1869) αλλά και το ίδιο το άνοιγμα της διώρυγας, που αναβάθμισε συνολικά την Ανατολική Μεσόγειο.

Μεταλλευτική δραστηριότητα κατά τη δεκαετία 1860

Η πιο γνωστή περιοχή μεταλλευτικής δραστηριότητας υπήρξε, όπως και στην αρχαιότητα, το Λαύριο. Το 1866 άρχισε εκεί τις εργασίες της μία γαλλο-ιταλική εταιρεία (Σερπιέρι-Ρου) με στόχο την εξαγωγή μεταλλεύματος όχι μόνο από τα υπόγεια κοιτάσματα αλλά και από τις «σκωρίες», τα υλικά που είχαν συσσωρευτεί εκεί στη διάρκεια των αιώνων εκμετάλλευσης των ορυχείων κατά την αρχαιότητα. Η τεχνολογία της εποχής επέτρεπε την απόσπαση μεταλλεύματος από αυτά τα κατάλοιπα. Η εξόρυξη αργύρου και μολύβδου γνώρισε σημαντική άνθηση και πρόσθεσε στις ελληνικές εξαγωγές προϊόντα αξίας πολλών εκατομμυρίων δραχμών.

Μεταλλευτική δραστηριότητα στην περιοχή του Λαυρίου

Από τις άλλες εκμεταλλεύσεις ξεχώριζαν εκείνες της Μήλου (θειάφι), της Νάξου (σμίριδα) και της Θήρας (θηραϊκή γη, που χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό σε μεγάλα έργα). Με την οικοδομική ανάπτυξη που γνώρισε η χώρα μετά τη δεκαετία του 1870, εμφανίστηκαν στο προσκήνιο νέα υλικά, όπως το μάρμαρο. Η αξιοποίηση των θαυμάσιων μαρμάρων που διέθετε η χώρα πήρε σημαντικές διαστάσεις κατά τα τέλη του 19ου αιώνα

Μεταλλευτική δραστηριότητα στην υπόλοιπη Ελλάδα

Σ' αυτήν την κατηγορία οικονομικής δραστηριότητας μπορούμε να εντάξουμε και τις αλυκές, πηγή σημαντικών δημοσίων εσόδων κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

5.Η δημιουργία τραπεζικού συστήματος

Με την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, το θέμα της δημιουργίας κεντρικής τράπεζας, αλλά και τραπεζικού συστήματος αντάξιου εκείνων που λειτουργούσαν στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, αποτέλεσε κεντρικό σημείο στους κυβερνητικούς σχεδιασμούς. Η ίδρυση τραπεζικών ιδρυμάτων δεν θα εξυπηρετούσε μόνο τις κυβερνητικές ανάγκες, τη διαχείριση του κρατικού δανεισμού, την έκδοση χαρτονομίσματος κ.λπ., αλλά θα έδινε λύση στο χρόνιο πρόβλημα των πιστωτικών αναγκών της οικονομίας. Θα εξασφάλιζε δηλαδή στις επιχειρηματικές πρωτοβουλίες τα απαραίτητα κεφάλαια με όρους οργανωμένης αγοράς και όχι τοκογλυφίας.

Λόγοι δημιουργίας τραπεζικών ιδρυμάτων

Το πιστωτικό σύστημα της χώρας βρισκόταν πραγματικά, κατά τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας, σε πρωτόγονη κατάσταση. Ήταν συνδεδεμένο με το εμπόριο των αγροτικών προϊόντων και ιδιαίτερα με τις εξαγωγές της σταφίδας. Οι έμποροι λειτουργούσαν και ως πιστωτές, με τοκογλυφικές διαθέσεις και όρους. Ο δανεισμός κατευθυνόταν, ως επί το πλείστον, προς τους παραγωγούς και δημιουργούσε προϋποθέσεις εκμετάλλευσης, καθώς ουσιαστικά επρόκειτο για έναν τρόπο προαγοράς της επικείμενης παραγωγής, με δυσμενείς για τον παραγωγό όρους. Την ίδια στιγμή άλλοι κλάδοι της παραγωγής στερούνταν των απαραίτητων για την ανάπτυξή τους πιστώσεων, και έτσι περιορίζονταν οι επιχειρηματικές πρωτοβουλίες. Η κατάσταση αυτή ήταν αντίθετη με τις προθέσεις και τις πολιτικές του κράτους και αποθάρρυνε τα ελληνικά κεφάλαια του εξωτερικού. Οι προσπάθειες για την άρση όλων αυτών των εμποδίων υπήρξαν έντονες και προέρχονταν από πολλές πλευρές. Δεν απέβλεπαν τόσο στην εξάλειψη της τοκογλυφίας, όσο στην παράλληλη δημιουργία ενός πιο σύγχρονου πιστωτικού συστήματος, ικανού να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα ειδικών κοινωνικών ομάδων.

Το πιστωτικό σύστημα της Ελλάδας κατά τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας -Συνέπειες και αδυναμίες

Στόχοι αλλαγής πιστωτικού συστήματος

Το μεγάλο βήμα έγινε το 1841, με την ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας. Τα κεφάλαια για την ίδρυσή της προήλθαν κυρίως από το εξωτερικό, ενώ έντονη ήταν η παρουσία κρατικών παραγόντων στις ιδρυτικές διαδικασίες. Οι κύριοι μέτοχοι της Τράπεζας ήταν ο κεφαλαιούχος Εϋνάρδος, το ελληνικό κράτος (20% του αρχικού κεφαλαίου), Έλληνες έμποροι και επιχειρηματίες της διασποράς, ξένες προσωπικότητες από το χώρο της οικονομίας αλλά και της πολιτικής. Θεμελιωτής της και πρώτος διοικητής υπήρξε ο Γεώργιος Σταύρου. Στις επόμενες διευρύνσεις του κεφαλαίου της Τράπεζας άρχισαν να μετέχουν κεφαλαιούχοι, έμποροι κυρίως, του ελληνικού χώρου (Σκουζές, Ράλλης κ.λπ.). Η δραστηριότητά της στα πρώτα στάδια ήταν μάλλον χωρίς σαφή προσανατολισμό, καθώς οι συνθήκες που επικρατούσαν στην ελληνική οικονομία δεν ήταν δυνατόν να αλλάξουν με ταχείς ρυθμούς. Το μεγάλο της πλεονέκτημα και ταυτόχρονα η κύρια πηγή εσόδων της ήταν το εκδοτικό δικαίωμα, η δυνατότητα της να εκδίδει τραπεζογραμμάτια, χαρτονομίσματα δηλαδή, για λογαριασμό του ελληνικού κράτους. Το τελευταίο μάλιστα ενίσχυε ή και επέβαλλε την κυκλοφορία τους.

Η ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας

Οι πρώτες δραστηριότητες της Εθνικής Τράπεζας

Προοδευτικά οι εργασίες της Τράπεζας εξαπλώθηκαν από την Αθήνα στις κύριες επαρχιακές πόλεις (Ερμούπολη 1845, Πάτρα 1846 κ.λπ.), γεγονός που βοήθησε στην αντιμετώπιση των αρνητικών επιρροών που ασκούσε το τοκογλυφικό σύστημα. Η Τράπεζα κέρδισε την εμπιστοσύνη της ελληνικής κοινωνίας, πράγμα που είχε ως συνέπεια τις διαδοχικές διευρύνσεις του μετοχικού της κεφαλαίου. Παρά την εξάπλωση του τραπεζικού συστήματος και την εμφάνιση νέων τραπεζικών ιδρυμάτων, η Εθνική Τράπεζα παρέμεινε για πολλές δεκαετίες το κυρίαρχο τραπεζικό συγκρότημα του ελληνικού χώρου.

Η διεύρυνση των εργασιών της Εθνικής Τράπεζας

Από τη δεκαετία του 1860 άρχισαν να πολλαπλασιάζονται τα τραπεζικά και ασφαλιστικά ιδρύματα στη χώρα. Τα πιο σημαντικά απ' αυτά ήταν η Ιονική Τράπεζα (ιδρύθηκε το 1839 στα υπό αγγλική κατοχή τότε Ιόνια νησιά), η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας, η Γενική Πιστωτική Τράπεζα, η Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστεως κ.λπ.

6. Η βιομηχανία

Η εμφάνιση και ανάπτυξη της βιομηχανίας στον ελληνικό χώρο κατά το 19ο αιώνα, παρουσίασε ελάχιστα κοινά σημεία με όσα συνέβαιναν στο πεδίο αυτό στη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη, τα οποία συνοπτικά ονομάστηκαν Βιομηχανική Επανάσταση. Στο μικρό ελληνικό κράτος η ανάπτυξη της βιομηχανίας ήταν διαρκώς παρούσα στις συζητήσεις, στις οικονομικές και πολιτικές αναλύσεις, συνήθως όμως ως σχέδιο ή πρόθεση, σπάνια ως εφαρμογή. Η ακτινοβολία των επιτευγμάτων των ευρωπαϊκών κρατών έφερνε διαρκώς στο προσκήνιο το ζήτημα της βιομηχανικής ανάπτυξης, η απουσία όμως των απαραίτητων για την ανάπτυξη της βιομηχανίας προϋποθέσεων οδηγούσε τις προθέσεις σε αδιέξοδο.

Η ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας κατά τον 19ο αιώνα

Η εμφάνιση μονάδων παραγωγής, που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν βιομηχανικές, άρχισε κατά τις πρώτες δεκαετίες της ανεξαρτησίας με αποσπασματικό, ευκαιριακό ίσως τρόπο. Οι μονάδες αυτές αποσκοπούσαν στην εξυπηρέτηση τοπικών αναγκών, οι οποίες σχετίζονταν με την επεξεργασία αγροτικών προϊόντων. Επρόκειτο κυρίως για εξέλιξη των παραδοσιακών αλευρομύλων, των ελαιοτριβείων, των βυρσοδεψείων και των κλωστηρίων. Οι μονάδες όμως αυτές δεν αποτέλεσαν την αφετηρία για τη δημιουργία πιο σύνθετων βιομηχανικών συγκροτημάτων αλλά, στις περισσότερες περιπτώσεις, παρέμειναν στάσιμες και περιορισμένες ως προς τα οικονομικά τους μεγέθη. Ο δισταγμός αυτός οφειλόταν ίσως στη μικρή έκταση της εγχώριας

Οι πρώτες βιομηχανικές μονάδες παραγωγής

Λόγοι στασιμότητας της βιομηχανικής ανάπτυξης

αγοράς, στην πίεση των εισαγόμενων προϊόντων αλλά και στην έλλειψη πολυάριθμου, ειδικευμένου και φθηνού εργατικού δυναμικού.

Χρειάστηκε να περάσουν σαράντα περίπου χρόνια από την απόκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας για να παρατηρηθεί μια πρώτη απόπειρα ανάπτυξης των βιομηχανικών δραστηριοτήτων στη χώρα. Γύρω στα 1870 σημειώθηκε κάποιο κύμα ίδρυσης βιομηχανικών επιχειρήσεων, περισσότερων από εκατό, ενώ ταυτόχρονα παρατηρήθηκε κάποια τάση αύξησης του δυναμικού των ήδη υπάρχουσών μονάδων. Πολύ γρήγορα όμως, η απόπειρα αυτή έχασε τη δυναμική της και οι σχετικές δραστηριότητες επέστρεψαν στην ύφεση και τη στασιμότητα. Οι όροι άρχισαν να μεταβάλλονται μόλις στα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα και, κυρίως, στα πρώτα χρόνια του 20ού. Τότε δημιουργήθηκε ένα βιομηχανικό δυναμικό σχετικά σταθερό, πολυδιάστατο, με τάσεις ανάπτυξης της βαριάς βιομηχανίας, της μεταλλουργίας, της ναυπηγικής και της τσιμεντοβιομηχανίας, η οποία πρωτοεμφανίστηκε στις αρχές του νέου αιώνα.

Η βιομηχανία υπέφερε, όπως και άλλοι κλάδοι της οικονομίας, από την έλλειψη κεφαλαίων και τη διασπορά των υπάρχόντων σε πλήθος δραστηριοτήτων, από την ασφυκτικά περιορισμένη - εδαφικά και πληθυσμιακά- βάση οικονομικής εξάπλωσης, από την έλλειψη πρώτων υλών και τη χρόνια έλλειψη εργατικών χεριών. Θα μπορούσε να προσθέσει κανείς στα παραπάνω την έλλειψη παιδείας τεχνικής αλλά και γενικής. Η ελλιπής κατάρτιση περιόριζε τη δυνατότητα εφαρμογής καινοτομιών και τη συνακόλουθη τεχνολογική εξέλιξη.

Ούτε η προσάρτηση των Επτανήσων (1864) και της Θεσσαλίας (1881) άλλαξαν τις παραπάνω περιοριστικές συνθήκες. Η αλλαγή των δεδομένων ήρθε μετά το 1912-1913, με την ενσωμάτωση μεγάλων εκτάσεων και πληθυσμών. Και τότε όμως οι χρόνιες αδυναμίες της ελληνικής βιομηχανίας συνέχισαν να εμποδίζουν την ανάδειξή της σε κινητήρια δύναμη της ελληνικής οικονομίας. Αδύναμη να αντέξει τον εξωτερικό ανταγωνισμό, η βιομηχανία παρέμεινε προσηλωμένη σε δευτερεύουσες δραστηριότητες, αναζητώντας τη σωτηρία της στην παρέμβαση του κράτους, με δασμολογικά ή άλλα ενισχυτικά μέτρα.

7. Τα δημόσια έργα

Το 1830, οι υποδομές του ελληνικού κράτους ήταν ακόμη πρωτόγονες. Γέφυρες, αμαξιοί δρόμοι, λιμάνια, υδραγωγεία, δημόσια κτίρια, όλα όσα στηρίζουν την οικονομική και διοικητική λειτουργία του κράτους, είτε δεν υπήρχαν καθόλου, είτε βρίσκονταν σε κακή κατάσταση. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, ήταν απόλυτα φυσικό να στραφεί το ενδιαφέρον της διοίκησης προς την κατασκευή των απαραίτητων, σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, έργων. Οι προθέσεις, που ήταν και στον τομέα αυτό πολύ καλές, προσέκρουσαν στις αντίξοες συνθήκες που επικρατούσαν, και ειδικότερα στην αδυναμία εξεύρεσης των αναγκαίων οικονομικών πόρων. Εξάλλου, είναι γνωστό ότι το ελληνικό κράτος ξεκίνησε με ένα βαρύ δημοσιονομικό φορτίο, την εξυπηρέτηση δηλαδή των δανείων που είχαν συναφθεί στο εξωτερικό κατά τη διάρκεια του Αγώνα αλλά και αργότερα, στους δύσκολους καιρούς της κρατικής του συγκρότησης.

Στις χερσαίες συγκοινωνίες αλλά και στα περισσότερα από τα δημόσια έργα που είχε ανάγκη η χώρα, η έλλειψη του ιδιωτικού ενδιαφέροντος ήταν δεδομένη, καθώς οι επενδύσεις στις βασικές αυτές υποδομές δεν ήταν ιδιαίτερα κερδοφόρες. Το κράτος είτε απ' ευθείας, είτε μέσω των δήμων, προσπάθησε να ξεπεράσει τις δυσκολίες αυτές με τις δικές του δυνάμεις. Η δραστηριότητα του ήταν μάλλον υποτονική, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1870, καθώς τα χρήματα έλειπαν

Προσπάθεια εκβιομηχάνισης της Ελλάδας κατά το 1870

Σταθερό βιομηχανικό δυναμικό κατά τα τέλη 19^{ου} αιώνα - αρχές 20^{ου} αιώνα

Ανασταλτικοί παράγοντες ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας

Πρωτόγονες υποδομές της Ελλάδας το 1830

Μερική ή αδύνατη η κατασκευή δημόσιων έργων (1830-1870)

και οι μέθοδοι που υιοθετήθηκαν δεν ήταν δημοφιλείς (για παράδειγμα, οι αγγαρείες των αγροτών στην κατασκευή δρόμων).

Η πύκνωση του οδικού δικτύου πέρασε στην πρώτη θέση των εθνικών και τοπικών προτεραιοτήτων προς το τέλος του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού. Η οικονομική ανάπτυξη, οι πιο γρήγοροι ρυθμοί αστικοποίησης, η δημιουργία των κεντρικών σιδηροδρομικών αξόνων και η ανάπτυξη του εσωτερικού εμπορίου ήταν παράγοντες που προώθησαν την κατασκευή οδικού δικτύου. Στους ανασταλτικούς παράγοντες θα πρέπει να συμπεριλάβουμε το μεγάλο κόστος της κατασκευής δρόμων σε ορεινά εδάφη αλλά και τον «ανταγωνισμό» των θαλάσσιων συγκοινωνιών που κυριαρχούσαν στις μεταφορές κοντά στα παράλια, δηλαδή σε πολύ μεγάλο τμήμα της χώρας.

Από τα υπόλοιπα δημόσια έργα το κυριότερο ήταν η αποξήρανση μεγάλων εκτάσεων που καλύπτονταν από νερά λιμνών και ελών. Πέρα από το γεγονός ότι η αποξήρανση έδινε πλούσια καλλιεργήσιμη γη, ήταν και ο μόνος τρόπος καταπολέμησης της ελονοσίας, της αρρώστιας που αποτελούσε μάλιστα για την αγροτική Ελλάδα ως τα μέσα του 20ού αιώνα. Πολλά αποστραγγιστικά έργα έγιναν στη χώρα, με πιο σημαντικό την αποξήρανση της λίμνης Κωπαΐδας στη Βοιωτία.

Εκτός από το σιδηροδρομικό δίκτυο, το μεγαλύτερο τεχνικό έργο που κατασκευάστηκε αυτήν την εποχή ήταν η διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου. Το έργο ξεκίνησε το 1881 από μια υπερβολικά αισιόδοξη γαλλική τεχνική εταιρεία. Ύστερα από πολλές τεχνικές και οικονομικές περιπέτειες, το έργο ολοκληρώθηκε το 1893, βελτιώνοντας τους όρους της ναυσιπλοΐας, καθώς έκανε περιττό τον περίπλοο της Πελοποννήσου. Επιπλέον, με τη διάνοιξη του πορθμού του Ευρίπου και την κατασκευή φάρων στις ακτές, η ναυσιπλοΐα ευνοήθηκε ιδιαίτερα κατά την περίοδο αυτή.

8. Το δίκτυο των σιδηροδρόμων

Η πιο χαρακτηριστική από τις αλλαγές που έφερε η βιομηχανική επανάσταση στα ανεπτυγμένα κράτη του 19ου αιώνα ήταν η εμφάνιση, η εξάπλωση και τελικά η κυριαρχία του σιδηροδρόμου στις χερσαίες μεταφορές. Το σιδηροδρομικό δίκτυο έλυνε το πρόβλημα της μεταφοράς μεγάλου όγκου προϊόντων με μικρό κόστος, σε αποστάσεις που μετριούνταν πλέον στην κλίμακα κρατών και ηπείρων. Η βιομηχανική επανάσταση, η αύξηση της παραγωγής και η δημιουργία μεγάλων πόλεων δεν θα μπορούσαν να προχωρήσουν χωρίς αυτήν τη νέα δυνατότητα που εξασφάλιζε την τροφοδοσία των πόλεων με τρόφιμα, τα εργοστάσια με πρώτες ύλες και την αγορά με προϊόντα. Κάτω από τις συνθήκες αυτές, δεν ήταν περίεργο που ο σιδηρόδρομος έγινε το σύμβολο των νέων καιρών και το συνώνυμο της ανάπτυξης κατά το 19ο αιώνα.

Στις μικρότερες και πιο καθυστερημένες οικονομικά χώρες, η απόκτηση σιδηροδρομικού δικτύου παρουσιάστηκε από πολύ νωρίς ως σημαντική προϋπόθεση για την είσοδο τους στο χώρο των ανεπτυγμένων κρατών. Οι σχετικές με την κατασκευή σιδηροδρομικού δικτύου συζητήσεις άρχισαν στη χώρα μας λίγα μόλις χρόνια μετά την ανεξαρτησία της, ίσως το 1835. Ανυπέβλητες όμως δυσκολίες περιόριζαν τις συζητήσεις αυτές για πολλές δεκαετίες στο χώρο των θεωρητικών αναλύσεων και των απλών επιθυμιών. Η κατασκευή της σιδηροδρομικής υποδομής ήταν ιδιαίτερα πολυέξοδη υπόθεση και απαιτούσε κεφάλαια που το μικρό ελληνικό κράτος δεν μπορούσε να εξοικονομήσει. Από την άλλη μεριά, η προσέλκυση ξένων κεφαλαίων, επιχειρήσεων ή πιστωτικών ιδρυμάτων, προϋπέθετε ότι το προς κατασκευή δίκτυο θα ήταν αποδοτικό, θα εξασφάλιζε δηλαδή τη μεταφορά πρώτων υλών, ζωτικών για τη βιομηχανία, και καταναλωτικών αγαθών, που οι

Παράγοντες προώθησης οδικού δικτύου στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}

Ανασταλτικοί παράγοντες κατασκευής δημόσιων έργων

Αποξήρανση λιμνών - (αποστραγγιστικά έργα)

Η διώρυγα της Κορίνθου (1881-1893)

Άλλα τεχνικά δημόσια έργα

Η κυριαρχία του σιδηροδρόμου στις χερσαίες μεταφορές κατά τον 19^ο αι.

Δυσκολίες για την κατασκευή σιδηροδρομικού δικτύου κατά τον 19^ο αι.

τοπικές αγορές θα ήταν σε θέση να απορροφήσουν. Στην Ελλάδα δεν υπήρχε ούτε το ένα, ούτε το άλλο. Το ενδιαφέρον λοιπόν των ξένων ή των ομογενών επενδυτών παρέμενε πολύ μικρό. Επιπλέον, η γειτνίαση της θάλασσας, στις περισσότερες περιοχές της χώρας, δεν βοηθούσε τα πράγματα, καθώς οι θαλάσσιες μεταφορές περιόριζαν την αποδοτικότητα του σιδηροδρομικού δικτύου.

Μέχρι τη δεκαετία του 1880 η μόνη σιδηροδρομική γραμμή που είχε κατασκευαστεί στην Ελλάδα ήταν αυτή που συνέδεε την Αθήνα με τον Πειραιά και είχε μήκος μόλις 9 χιλιομέτρων. Αλλά και αυτή χρειάστηκε δώδεκα χρόνια και πολλές περιπέτειες για να κατασκευαστεί. Όλες οι υπόλοιπες περί σιδηροδρόμου διακηρύξεις και τα φιλόδοξα σχέδια παρέμεναν ανεφάρμοστα, καθώς η υλοποίησή τους συγκινούσε μόνο αμφίβολης αξιοπιστίας κερδοσκόπους. Οι γενικότερες αλλαγές όμως, που προοδευτικά μετέβαλαν τα δεδομένα της ελληνικής οικονομίας ως το 1881, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για υλοποίηση των σχεδίων κατασκευής σιδηροδρομικού δικτύου. Την ίδια περίπου εποχή, γύρω από τη χώρα, προχωρούσε η κατασκευή μεγάλων συγκοινωνιακών αξόνων που συνέδεαν την Κεντρική Ευρώπη με την Κωνσταντινούπολη, τη Μικρά Ασία και την Ανατολή ως την Ινδία. Η σύνδεση της Ευρώπης με την Ανατολή γινόταν και ατμοπλοϊκά από το Πρίντεζι της Ιταλίας προς το Σουέζ και τον Ινδικό Ωκεανό. Οι ελληνικές κυβερνήσεις (με πρωθυπουργό τον Τρικούπη, κυρίως) έκριναν ότι οι ελληνικές συγκοινωνιακές υποδομές έπρεπε ταχύτατα να προωθηθούν, ώστε να συνδεθεί η χώρα με τους διεθνείς άξονες.

Το σιδηροδρομικό δίκτυο της Ελλάδας ολοκληρώθηκε σε τρεις περίπου δεκαετίες, από το 1880 και μετά. Η μεγάλη ώθηση δόθηκε στις πρώτες πρωθυπουργίες του Χαρίλαου Τρικούπη (1882-1892), οπότε και κατασκευάστηκαν 900 χιλιόμετρα σιδηροδρομικής γραμμής. Τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπισε το ελληνικό κράτος επιβράδυναν την κατασκευή του έργου στη δεκαετία του 1890 και το δίκτυο ολοκληρώθηκε μόλις το 1909. Στο μεγαλύτερο τμήμα του το δίκτυο ήταν μετρικό, με γραμμές πλάτους ενός μόνο μέτρου, τη στιγμή που οι διεθνείς προδιαγραφές προέβλεπαν γραμμές πλάτους 1,56 μέτρων. Αυτό σήμαινε ότι το δίκτυο σχεδιάστηκε για να εξυπηρετεί τοπικές κυρίως ανάγκες, χωρίς φιλοδοξίες να αποτελέσει τμήμα του διεθνούς δικτύου.

Το κράτος ανέλαβε το μεγαλύτερο μέρος του κόστους του έργου και επωμίστηκε το μεγαλύτερο μέρος του δανεισμού, που έγινε κυρίως από ξένα πιστωτικά ιδρύματα. Οι ιδιώτες συμμετείχαν με μικρότερο ποσοστό (περίπου 30%), σ' ένα έργο του οποίου η αποδοτικότητα ήταν πολύ αμφίβολη. Πραγματικά, το σιδηροδρομικό δίκτυο κλήθηκε να εξυπηρετήσει τη διακίνηση αγροτικών κυρίως προϊόντων και από την αρχή της λειτουργίας του παρουσίαζε σοβαρή υστέρηση στα έσοδά του σε σχέση με τους αισιόδοξους υπολογισμούς που οδήγησαν στη δημιουργία του. Το γεγονός αυτό οδήγησε και στη διακοπή των περαιτέρω επενδύσεων στο χώρο του σιδηροδρόμου.

Είναι αναμφίβολο ότι το σιδηροδρομικό δίκτυο πρόσφερε πολλά σε μία χώρα που δεν είχε ποτέ πριν γνωρίσει αξιόπιστο χερσαίο συγκοινωνιακό δίκτυο. Πρόσφερε επίσης πολλές υπηρεσίες στον καιρό των πολέμων, αφού επέτρεψε τη γρήγορη επιστράτευση και τον εφοδιασμό του ελληνικού στρατού. Δεν κατόρθωσε όμως να φέρει την ανάπτυξη και την εκβιομηχάνιση στις περιοχές όπου έφτασε. Δεν κατόρθωσε να εκπληρώσει όσες αναπτυξιακές προσδοκίες στηρίχθηκαν πάνω του. Για να το κάνει αυτό θα έπρεπε να προκαλέσει την αλλαγή κοινωνικών και οικονομικών δομών. Και, φυσικά, ένα συγκοινωνιακό δίκτυο δύσκολα μπορεί να πετύχει τόσο ριζοσπαστικές αλλαγές.

Προϋποθέσεις για την κατασκευή του ελληνικού σιδηροδρομικού δικτύου

Χαρακτηριστικά του ελληνικού σιδηροδρομικού δικτύου

πλεονεκτήματα - μειονεκτήματα του ελληνικού σιδηροδρομικού δικτύου

9. Τα εθνικά δάνεια

Από τα χρόνια της Επανάστασης, ο δανεισμός υπήρξε μία σημαντική παράμετρος της λειτουργίας του ελληνικού κράτους. Αυτό ήταν φυσικό για ένα κράτος που ξεκινούσε από το μηδέν και δεν κληρονόμησε από το προηγούμενο καθεστώς οργανωμένο δημοσιονομικό σύστημα. Είναι γνωστές οι περιπέτειες των δανείων του Αγώνα στη χρηματαγορά του Λονδίνου καθώς και η σύναψη νέων δανείων, που συνόδευσε την άφιξη των Βαυαρών το 1832. Οι Οθωνικές κυβερνήσεις αρνήθηκαν την αποπληρωμή των επαναστατικών δανείων, γεγονός που απομόνωσε τη χώρα από τις ευρωπαϊκές χρηματαγορές ως το 1861.

Τα δάνεια του Αγώνα και της Βαυαρικής κυβέρνησης

Η αλλαγή των ρυθμών ανάπτυξης από τη δεκαετία του 1860 και μετά, οδήγησε αναγκαστικά σε νέο δανεισμό. Οι περιορισμένοι πόροι της χώρας, σε συνδυασμό με τα έκτακτα έξοδα που επέβαλαν οι διαρκείς εθνικές κρίσεις, καθιστούσαν αδύνατη την εξοικονόμηση κεφαλαίων για δημόσιες επενδύσεις. Ο εξωτερικός δανεισμός διογκώθηκε κατά τη δεκαετία του 1880, και μέσα σε λίγα μόλις χρόνια η χώρα βρέθηκε να οφείλει ποσά πολλαπλάσια του ετήσιου προϋπολογισμού της.

Λόγοι σύναψης δανείων (1860-1880)

Συνέπειες νέων εξωτερικών δανείων

Το μεγαλύτερο μέρος των δανείων αυτών χρησίμευσε για την κάλυψη των τρεχόντων ελλειμμάτων των εθνικών προϋπολογισμών, καθώς και των δαπανών των στρατιωτικών κινητοποιήσεων (του 1877-1880 και του 1885-1886) και των εξοπλισμών (26.000.000 δραχμές από τα δάνεια χρησιμοποιήθηκαν για τη ναυπήγηση τριών θωρηκτών το 1889). Επίσης μεγάλα ποσά διατέθηκαν για την αποπληρωμή παλαιότερων δανείων. Μικρό μέρος απέμενε για παραγωγικές επενδύσεις και δημόσια έργα, ποσό όμως απαραίτητο, χωρίς το οποίο τα έργα αυτά δεν θα μπορούσαν να ολοκληρωθούν.

Αξιοποίηση των δανείων

10. Η πτώχευση του 1893 και ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος

Κατά το έτος 1893 η Ελλάδα βρέθηκε σε αδυναμία να εξυπηρετήσει τα τοκοχρεολύσια των εξωτερικών της δανείων και ζήτησε επαναδιαπραγμάτευση του δημόσιου χρέους της. Η «πτώχευση», όπως χαρακτηρίστηκε, δεν ήταν ασυνήθιστη επιλογή των φτωχότερων κρατών, στην Ελλάδα όμως της εποχής εκείνης είχε μεγάλο πολιτικό κόστος. Οι διαπραγματεύσεις με τις πιστώτριες χώρες συνεχίστηκαν μέχρι τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Η ήττα του ελληνικού στρατού και η υποχρέωση της Ελλάδας να καταβάλει υπέρογκες πολεμικές αποζημιώσεις στην Οθωμανική αυτοκρατορία έθεσαν το ζήτημα σε νέες βάσεις.

Λόγος πτώχευσης της Ελλάδας το 1893

Συνέπειες πτώχευσης της Ελλάδας

Τα οικονομικά του ελληνικού κράτους οδηγήθηκαν σε καθεστώς Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (ΔΟΕ). Εκπρόσωποι έξι δυνάμεων (Αγγλία, Γαλλία, Αυστρία, Γερμανία, Ρωσία, Ιταλία) ανέλαβαν τη διαχείριση βασικών κρατικών εσόδων. Επρόκειτο για τα έσοδα των μονοπωλίων αλατιού, φωτιστικού πετρελαίου, σπέρτων, παιγνιόχαρτων, χαρτιού σιγαρέτων, τα έσοδα από την εξόρυξη της σμύριδας της Νάξου, το φόρο καπνού, τα λιμενικά δικαιώματα του Πειραιά, το φόρο χαρτοσήμου κ.λπ. Το ύψος αυτών των εσόδων ανερχόταν σε 28.000.000 έως 30.000.000 δραχμές.

Επιβολή Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου

Στόχος αυτής της υποχρεωτικής διαχείρισης ήταν η εκπλήρωση των υποχρεώσεων της χώρας προς την Οθωμανική αυτοκρατορία, δηλαδή η καταβολή της πολεμικής αποζημίωσης ύψους 92.000.000 δραχμών και η εξυπηρέτηση των άλλων δανείων. Η διεθνής επιτροπή, που ξεκίνησε τη λειτουργία της το 1898, αντιμετώπισε τις τρέχουσες ανάγκες με ένα μεγάλο δάνειο, που χορηγήθηκε με την εγγύηση των Δυνάμεων. Στη συνέχεια, εκτός από το βασικό της ρόλο, δηλαδή την εξασφάλιση της αποπληρωμής των δανείων, λειτούργησε επιπρόσθετα ως τεχνικό

Στόχοι και Ενέργειες του ΔΟΕ

συμβουλευτικό σώμα, συμβάλλοντας γενικότερα στη βελτίωση των επιδόσεων της ελληνικής οικονομίας.

Τα αποτελέσματα ήταν θετικά και έγιναν ορατά λίγα χρόνια αργότερα. Η εγγύηση των Δυνάμεων αύξησε την πιστοληπτική ικανότητα του κράτους, ενώ ο έλεγχος απάλλαξε τους δημοσιονομικούς μηχανισμούς από δυσλειτουργίες του παρελθόντος. Το 1910, παρά τα προβλήματα στο εξωτερικό ισοζύγιο πληρωμών εξαιτίας της σταφιδικής κρίσης και παρά το γεγονός ότι η αποπληρωμή των δανείων εξακολουθούσε να απορροφά το 1/3 των εθνικών εσόδων, τα δημόσια οικονομικά μπορούσαν να χαρακτηριστούν υγιή, οι προϋπολογισμοί ήταν ελαφρώς πλεονασματικοί και οι οικονομικές δυνατότητες του κράτους σαφώς αυξημένες. Αυτή η θετική εξέλιξη επέτρεψε τις μεταρρυθμίσεις των πρώτων κυβερνήσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου, την πολεμική προετοιμασία και τη συμμετοχή στους Βαλκανικούς πολέμους, χωρίς τις δραματικές επιπτώσεις που είχαν στο οικονομικό πεδίο οι πολεμικές κινητοποιήσεις του παρελθόντος.

Θετικά αποτελέσματα του έργου του ΔΟΕ

11. Το εξωελλαδικό ελληνικό κεφάλαιο

Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, οι οικονομικές δραστηριότητες των Ελλήνων είχαν εξαπλωθεί σε πολλές περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας. Σε ορισμένες περιοχές μάλιστα, στην Αίγυπτο, τη Νότια Ρωσία, τις εκβολές του Δούναβη και την Κωνσταντινούπολη, οι οικονομικές δραστηριότητες που βρίσκονταν σε ελληνικά χέρια ήταν ιδιαίτερα σημαντικές για την εγχώρια οικονομία. Για το μικρό ελληνικό κράτος που ασφυκτιούσε στα περιορισμένα γεωγραφικά του όρια, η ύπαρξη αυτών των ισχυρών ομογενειακών ομάδων αποτελούσε οπωσδήποτε μια ελπίδα, μια χρυσή εφεδρεία.

Οικονομικές δραστηριότητες των Ελλήνων της διασποράς

Οι σχέσεις όμως των Ελλήνων της διασποράς με το μικρό ελληνικό βασίλειο δεν ήταν, για πολύ καιρό, οι καλύτερες δυνατές. Μέσα σ' ένα κλίμα ανάπτυξης και υψηλών αποδόσεων που χαρακτήριζε τις ευρωπαϊκές οικονομίες μέχρι τη δεκαετία του 1870, οι επιχειρηματικές δραστηριότητες είχαν περισσότερες ευκαιρίες ανάπτυξης στις αγορές των μεγάλων κρατών της Ανατολικής Μεσογείου. Μόνο ένα ολιγάριθμο τμήμα του ελληνισμού της διασποράς εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα κατά τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια και ενσωματώθηκε σταδιακά στην αστική τάξη της χώρας. Για τους πολλούς και πιο ισχυρούς παράγοντες της ομογένειας, η μικρή Ελλάδα ήταν μια περιοχή χωρίς ενδιαφέρον.

Σχέσεις Ελλήνων της διασποράς με Ελλάδα ως το 1870

Οι σχετικές με την αξιοποίηση των δυνατοτήτων της ομογένειας συζητήσεις γενικεύθηκαν στη δεκαετία του 1860, όταν η αλλαγή δυναστείας και συνταγματικών θεσμών, η πρώτη επέκταση του ελληνικού κράτους, με την ενσωμάτωση των Επτανήσων, και το τεράστιο κόστος της εμπλοκής στις κρητικές επαναστάσεις του 1866-1869 οδήγησαν στην αναζήτηση πολιτικών προσέλευσης των ομογενών προς την Ελλάδα. Οι πολιτικές αυτές απέδωσαν αρχικά πενιχρά αποτελέσματα. Όμως, την ίδια εποχή, στην Οθωμανική αυτοκρατορία εφαρμόστηκαν οι συνταγματικές μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ (1856)¹ που έδιναν διευρυμένα δικαιώματα στους χριστιανούς της αυτοκρατορίας. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές, σε συνδυασμό με τις νέες οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν σε πολλές περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, έδιναν σαφώς μεγαλύτερες ευκαιρίες στους ομογενείς από εκείνες που η Ελλάδα μπορούσε να προσφέρει.

Αξιοποίηση ομογένειας κατά τη δεκαετία του 1860

Συνταγματικές ρυθμίσεις Τανζιμάτ 1856

Οι πρώτες δειλές ενδείξεις συνεργασίας του ελληνικού κράτους με τους Έλληνες ομογενείς εμφανίστηκαν στη δεκαετία του 1870. Η εξέλιξη αυτή είναι πιθανό να οφειλόταν στην κρίση του 1873, που μείωσε τις αποδόσεις των ευρωπαϊκών κεφαλαίων και προκάλεσε τη μεταφορά τους προς τα ανατολικά, σε αναζήτηση επικερδών τοποθετήσεων. Η μετακίνηση αυτή πίεσε οικονομικά

-Η διεθνής κρίση του 1873 - Αιτία συνεργασίας Ελλήνων της διασποράς με ελληνικό κράτος

τους πλούσιους Έλληνες της διασποράς, οι οποίοι αναζήτησαν με τη σειρά τους νέα πεδία επιχειρηματικής δραστηριότητας, ανακαλύπτοντας έτσι και την Ελλάδα.

Οι τοποθετήσεις σε ακίνητα, τοποθετήσεις επίδειξης, που κόσμησαν την Αθήνα με λαμπρά νεοκλασικά αρχοντικά, δίνοντας σε μερικές κεντρικές περιοχές της αριστοκρατικό και κοσμοπολίτικο χαρακτήρα, αποτέλεσαν τον προάγγελο της δραστηριοποίησης των ομογενών στη χώρα. Η διείσδυσή τους στην ελληνική αγορά έγινε με γνώμονα την αξιοποίηση ευκαιριών για υψηλά κέρδη. Η πώληση, λόγω χάρη, των τσιφλικιών της Θεσσαλίας σε χαμηλές τιμές από τους Οθωμανούς ιδιοκτήτες τους, μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος, αποτέλεσε μιας πρώτης τάξεως ευκαιρία για τους ομογενείς κεφαλαιούχους. Λίγο αργότερα ακολούθησαν επενδύσεις στο εμπόριο, στις μεταλλευτικές δραστηριότητες, στα δημόσια έργα της τρικουπικής περιόδου και στο δανεισμό του δημοσίου.

Βασικό χαρακτηριστικό αυτών των επενδύσεων ήταν ο ευκαιριακός χαρακτήρας και η ρευστότητά τους. Το κύριο μέλημα φαίνεται ότι ήταν η δυνατότητα γρήγορης απόσβεσης και επανεξαγωγής των κεφαλαίων στο εξωτερικό, στην πρώτη ένδειξη για επικερδέστερες τοποθετήσεις. Η ελληνική αγορά δεν έδινε τόσες υποσχέσεις, ώστε να επιχειρούνται τοποθετήσεις με μακροχρόνιες προοπτικές. Η εύκολη μετατρεψιμότητα της δραχμής ενίσχυε αυτά τα βραχύβια περάσματα του ομογενειακού κεφαλαίου από τη χώρα. Ο χαρακτηρισμός αυτής της οικονομικής συμπεριφοράς ως κερδοσκοπικής δεν απέχει πολύ από την αλήθεια. Στην Ανατολική Μεσόγειο, στις παρυφές δηλαδή του σκληρού πυρήνα της καπιταλιστικής ανάπτυξης, το κεφάλαιο λειτουργούσε με βάση το κυνήγι της ευκαιρίας, της γρήγορης απόδοσης, την κερδοσκοπία, με λίγα λόγια.

Σταθερότερη ήταν η συμπεριφορά των ομογενών κεφαλαιούχων στις αρχές του 20ού αιώνα, μετά το κίνημα των Νεοτούρκων, τους Βαλκανικούς πολέμους και τις ανακατατάξεις που έφερε ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος. Η έξαρση των εθνικισμών, τα πλήγματα στις οικονομικές δραστηριότητες των ξένων, οι πολιτικές εξελίξεις στη Ρωσία, το τέλος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και η δημιουργία της Κεμαλικής Τουρκίας διέκοψαν με τον πλέον απόλυτο τρόπο τις παραδοσιακές δραστηριότητες των Ελλήνων κεφαλαιούχων στην Ανατολική Μεσόγειο. Αρκετοί από αυτούς προτίμησαν τότε τη μεταφορά των επιχειρηματικών, βιομηχανικών, εμπορικών ή χρηματιστηριακών δραστηριοτήτων τους στο ελληνικό κράτος. Στο μεταξύ όμως, το ίδιο αυτό κράτος είχε αλλάξει μορφή και οι δυνατότητές του είχαν διαφοροποιηθεί.

Το κεφάλαιο που συσσωρεύσαν οι Έλληνες της διασποράς δεν αποτέλεσε σταθερή βάση για την ανάπτυξη του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η παρουσία του δεν υπήρξε σημαντική. Το ευκαιριακό και κερδοσκοπικό έστω πέρασμά του από τη χώρα ενίσχυε τη ρευστότητα, έδινε πρόσκαιρες αλλά αναγκαίες λύσεις στην έλλειψη κεφαλαίων που ταλάνιζε τη χώρα και βοήθησε σημαντικά στον εκχρηματισμό της ελληνικής οικονομίας.

Θα ήταν οπωσδήποτε λάθος να ταυτίζουμε τους Έλληνες που ζούσαν έξω από τη χώρα με τους μεγάλους κεφαλαιούχους από τους οποίους η Ελλάδα προσδοκούσε την επίλυση των οικονομικών της προβλημάτων. Η μεγάλη μάζα των Ελλήνων της διασποράς ανήκε σε μεσοαστικά ή μικροαστικά στρώματα. Σε μεγάλο ποσοστό ήταν μετανάστες, διατηρούσαν στενούς δεσμούς με τις οικογένειες που άφησαν πίσω τους και έστελναν σημαντικό μέρος από το εισόδημά τους στους δικούς τους, στην πατρίδα. Αυτά τα εμβάσματα είχαν για την Ελλάδα μεγάλη σημασία και οι επιπτώσεις τους στην εθνική οικονομία ήταν τουλάχιστον το ίδιο σημαντικές με τις αντίστοιχες των μεγάλων κεφαλαίων της ομογένειας.

Επενδύσεις Ελλήνων ομογενών στην Ελλάδα

Χαρακτήρας των επενδύσεων των ομογενών

Λόγοι σταθερότητας των ομογενών κατά τις αρχές του 20^{ου} αι.

Σημασία των επενδύσεων των Ελλήνων ομογενών στην Ελλάδα

Γ. ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20^Ο ΑΙΩΝΑ

1. Το αγροτικό ζήτημα

Οι ραγδαίες εξελίξεις που γνώρισε ο σύγχρονος κόσμος στον οικονομικό τομέα άσκησαν σοβαρές πιέσεις στον αγροτικό χώρο. Ο τελευταίος κυριαρχούσε παραγωγικά αλλά και κοινωνικά στην ιστορία των ανθρώπινων πολιτισμών ως το 19ο αιώνα. Με τη βιομηχανική επανάσταση, η κυριαρχία αυτή άρχισε προοδευτικά να υποχωρεί σε ορισμένες περιοχές του κόσμου, οι οποίες συνοπτικά ονομάστηκαν «δυτικός κόσμος». Η Ευρώπη βρισκόταν ήδη ανάμεσα σ' αυτές, ενώ η Ελλάδα βάδιζε με ρυθμούς αργούς, «μεσογειακούς», προς την ίδια κατεύθυνση. Καθώς η κατοχή γης έπαινε προοδευτικά να είναι πηγή εξουσίας και κοινωνικού -ταξικού- κύρους, άνοιξαν οι δρόμοι για την αγροτική μεταρρύθμιση. Την κατάργηση δηλαδή των μεγάλων ιδιοκτησιών και την κατάτμηση των αξιοποιήσιμων εδαφών σε μικρές παραγωγικές μονάδες, οικογενειακού χαρακτήρα, που ανταποκρίνονταν καλύτερα στις νέες παραγωγικές και κοινωνικές συνθήκες

Στον ελληνικό χώρο, το πρόβλημα της έγγειας ιδιοκτησίας δεν γνώρισε τις εντάσεις που παρατηρήθηκαν σε άλλα ευρωπαϊκά ή βαλκανικά κράτη. Η προοδευτική διανομή των εθνικών γαιών που προέκυψαν από τον επαναστατικό αγώνα του 1821-1828 δημιούργησε πλήθος αγροτών με μικρές ή μεσαίες ιδιοκτησίες. Τα λίγα εναπομείναντα «τσιφλίκια» στην Αττική και την Εύβοια δεν προκαλούσαν ιδιαίτερο πρόβλημα. Αργότερα όμως, η διεύρυνση του ελληνικού κράτους με τα Επτάνησα (1864), την Άρτα και τη Θεσσαλία (1881) έφερε στο προσκήνιο το ζήτημα της μεγάλης ιδιοκτησίας.

Τα «τσιφλίκια» της Θεσσαλίας αγοράστηκαν από πλούσιους Έλληνες του εξωτερικού οι οποίοι, πέρα από το γεγονός ότι διατήρησαν τον αναχρονιστικό θεσμό των κολίγων, άσκησαν πολιτικές και κοινωνικές πιέσεις για να κερδοσκοπήσουν από την παραγωγή του σιταριού. Επιδίδωζαν δηλαδή την επιβολή υψηλών δασμών στο εισαγόμενο από τη Ρωσία σιτάρι, ώστε να μπορούν να καθορίζουν όσο το δυνατόν υψηλότερες τιμές για το εγχώριο, προκαλώντας μάλιστα μερικές φορές και τεχνητές ελλείψεις.

Οι πρακτικές αυτές δημιούργησαν εντάσεις και οδήγησαν στην ψήφιση νόμων το 1907, οι οποίοι επέτρεπαν στην εκάστοτε ελληνική κυβέρνηση να απαλλοτριώνει μεγάλες ιδιοκτησίες, ώστε να μπορεί να τις διανέμει σε ακτήμονες. Η εφαρμογή τους αποδείχθηκε δύσκολη υπόθεση και οι τριβές που προκλήθηκαν προκάλεσαν συγκρούσεις, η πιο σημαντική από τις οποίες έγινε στο χωριό Κιλελέρ (1910). Οι εξελίξεις προχώρησαν αργά μέχρι το τέλος των Βαλκανικών πολέμων (1913), οπότε το ζήτημα έγινε πιο περίπλοκο, καθώς μέσα στα νέα όρια της χώρας υπήρχαν πλέον και μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες μεγάλων εκτάσεων.

Το αποφασιστικό βήμα προς την ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης έγινε στα παραγμένα χρόνια του Α' Παγκοσμίου πολέμου και του «εθνικού διχασμού». Το 1917 η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη αποφάσισε την ολοκλήρωση της μεταρρύθμισης. Ο στόχος ήταν διπλός: αφενός η στήριξη και ο πολλαπλασιασμός των ελληνικών ιδιοκτησιών γης στις νεοαποκτηθείσες περιοχές και αφετέρου η αποκατάσταση των προσφύγων και η πρόληψη κοινωνικών εντάσεων στον αγροτικό χώρο. Με βάση αυτά τα νομοθετήματα η απαλλοτρίωση των μεγάλων αγροτικών ιδιοκτησιών έγινε δυνατή στα αμέσως μετά τον πόλεμο χρόνια, όταν η ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων βρέθηκε στο επίκεντρο του κρατικού ενδιαφέροντος.

Η αναδιανομή που έγινε έφτασε στο 85% των καλλιεργήσιμων εκτάσεων στη Μακεδονία και στο 68% στη Θεσσαλία. Στο σύνολο της καλλιεργήσιμης γης της χώρας το ποσοστό αυτό ανήλθε σε 40%. Μετά από λίγα χρόνια, κάτω από την πίεση του προσφυγικού προβλήματος, η αγροτική μεταρρύθμιση ολοκληρώθηκε και οδήγησε την αγροτική οικονομία της χώρας σε καθεστώς

Λόγοι που ευνοούσαν την αγροτική μεταρρύθμιση τον 19^ο αιώνα

Ορισμός αγροτικής μεταρρύθμισης

Το πρόβλημα της έγγειας ιδιοκτησίας στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα

Το πρόβλημα της έγγειας ιδιοκτησίας μετά την προσάρτηση των Επτανήσων και της Θεσσαλίας

Το πρόβλημα της έγγειας ιδιοκτησίας στην Ελλάδα κατά τον 20^ο αιώνα –

Ολοκλήρωση αγροτικής μεταρρύθμισης 1917 – στόχοι της κυβέρνησης Βενιζέλου

Αποτελέσματα της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1917

μικροϊδιοκτησίας. Με τη σειρά της η νέα κατάσταση δημιούργησε νέα προβλήματα. Οι μικροκαλλιεργητές δυσκολεύονταν να εμπορευματοποιήσουν την παραγωγή τους και έφευγαν συχνά θύματα των εμπορών. Για να αντιμετωπιστεί αυτή η κατάσταση προωθήθηκε η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας, κρατικών οργανισμών παρέμβασης και παραγωγικών συνεταιρισμών. Το αγροτικό ζήτημα απέκτησε έτσι νέο περιεχόμενο, χωρίς να προκαλέσει τις εντάσεις που γνώρισαν άλλα κράτη της Ευρώπης (Ισπανία, Βουλγαρία, Ρουμανία κ.λπ.).

2. Τα πρώτα βήματα του εργατικού κινήματος

Οι διαφορές του αγροτικού προβλήματος στην Ελλάδα, σε σχέση με γειτονικές ή άλλες ευρωπαϊκές χώρες, οφείλονταν στις ιστορικές ιδιομορφίες της ελληνικής ανάπτυξης. Το ίδιο ισχύει και για το εργατικό κίνημα. Στο τέλος του 19ου αιώνα συναντάμε στην Ελλάδα σοσιαλιστικές ομάδες και εργατικές ομαδοποιήσεις. Η πολιτική και κοινωνική τους επιρροή ήταν σαφώς μικρότερη από εκείνη που άσκησαν αντίστοιχα κινήματα σε βιομηχανικές χώρες της Δύσης αλλά και σε βαλκανικές (π.χ. Βουλγαρία). Η απουσία μεγάλων σύγχρονων βιομηχανικών μονάδων οδήγησε σ' αυτήν την καθυστέρηση από κοινού με άλλους παράγοντες. Στα μεγάλα δημόσια έργα της περιόδου, σημαντικό ποσοστό του εργατικού δυναμικού προερχόταν από το εξωτερικό (στη διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου εργάστηκαν πολλοί Ιταλοί) ή ήταν πρόσκαιρης, βραχύχρονης απασχόλησης. Πιο σταθερό εργατικό δυναμικό δούλευε στις μεταλλευτικές επιχειρήσεις, όπου και εκδηλώθηκαν οι πρώτες καθαρά εργατικές εξεγέρσεις (Λαύριο, 1896). Στον ιδεολογικό τομέα η επικράτηση της Μεγάλης Ιδέας εμπόδιζε την ανάπτυξη και διάδοση ιδεολογιών με κοινωνικό και ταξικό περιεχόμενο.

Η κατάσταση αυτή κράτησε ως το τέλος των Βαλκανικών πολέμων. Η ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα, μιας πόλης με σημαντικό -για τα μέτρα της περιοχής- βιομηχανικό υπόβαθρο και με κοσμοπολίτικο χαρακτήρα, αποτέλεσε σημείο αναφοράς για το εργατικό κίνημα. Η μεγάλη πολυεθνική εργατική οργάνωση της πόλης, η Φεντερασιόν, με πρωτεργάτες σοσιαλιστές από την ανοιχτή σε νέες ιδέες εβραϊκή κοινότητα της πόλης, αποτέλεσε σημαντικό δίαυλο για τη διάδοση σοσιαλιστικής και εργατικής ιδεολογίας στη χώρα.

Στη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, οι πιέσεις που δέχτηκε η ελληνική κοινωνία, η εμπλοκή της σε διεθνείς υποθέσεις και ο αντίκτυπος της ρωσικής επανάστασης οδήγησαν το εργατικό και το σοσιαλιστικό κίνημα σε ταχύτατη ωρίμανση. Προς το τέλος του πολέμου ιδρύθηκε η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ) που συμπεριέλαβε κλαδικά και τοπικά σωματεία, και το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα της Ελλάδος (ΣΕΚΕ), που λίγο αργότερα προσχώρησε στην Τρίτη Κομμουνιστική Διεθνή και μετονομάστηκε σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος.

3. Οι οικονομικές συνθήκες κατά την περίοδο 1910-1922

Στην περίοδο 1910-1922, κατά την οποία η Ελλάδα βρισκόταν σε συνεχή πολεμική ετοιμότητα, εμφανίστηκε μια νέα πολιτική αντίληψη, που εκφράστηκε με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και ονομάστηκε συνοπτικά «βενιζελισμός». Είναι δύσκολο να ορίσουμε με λίγα λόγια τι ακριβώς ήταν αυτή η πολιτική, στον οικονομικό όμως τομέα φαίνεται ότι ο βενιζελισμός θεωρούσε το ελληνικό κράτος ως μοχλό έκφρασης και ανάπτυξης του ελληνισμού. Το ελληνικό κράτος δηλαδή έπρεπε να επιδιώξει την ενσωμάτωση του εκτός συνόρων ελληνισμού και, με ενιαία εθνική και κρατική υπόσταση, να διεκδικήσει τη θέση του στον τότε σύγχρονο κόσμο. Αυτό προϋπέθετε όχι μόνο θεσμικό εκσυγχρονισμό, που θα καθιστούσε το κράτος αποτελεσματικό και αξιόπιστο, αλλά και γενικότερη προσήλωση στην ιδέα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων του έθνους.

Το εργατικό κίνημα σε Ελλάδα και Δύση – Βαλκάνια κατά τον 19^ο αιώνα

Αίτια καθυστέρησης του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα

Παράγοντες ανάπτυξης εργατικού κινήματος στην Ελλάδα μετά τους Βαλκανικούς

Παράγοντες ανάπτυξης εργατικού κινήματος στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκ. Πόλεμο – Σύσταση σοσιαλιστικών οργανισμών

Βενιζελισμός

Ο Βενιζέλος δεν ήταν μόνος στη διαδικασία διαμόρφωσης και υλοποίησης των νέων επιλογών. Συσπείρωσε γύρω του μια δραστήρια αστική τάξη που εξακολουθούσε ακόμα να πλουτίζει σε όλη τη λεκάνη της ανατολικής Μεσογείου και που φιλοδοξούσε να κυριαρχήσει και πολιτικά στο χώρο όπου άπλωνε τις οικονομικές της δραστηριότητες. Κατά την περίοδο αυτή, υπήρχε ακόμα ισχυρή ελληνική οικονομική παρουσία στα λιμάνια της Νότιας Ρωσίας, στη λεκάνη του Δούναβη και το εσωτερικό της Ρουμανίας, στον Πόντο και τα μικρασιατικά παράλια, στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη, τη Θεσσαλονίκη, την Αίγυπτο, το Σουδάν, την Αλεξάνδρεια. Όλος αυτός ο πλούτος μπορούσε να διασφαλιστεί μόνο μέσα από τη δημιουργία ενός ισχυρού εθνικού κέντρου, μιας περιφερειακής δύναμης ικανής να παρεμβαίνει και να προστατεύει τα συμφέροντα των πολιτών της. Επρόκειτο για ένα αίτημα αρκετά κρίσιμο, σε μια εποχή κατά την οποία πολλά εθνικιστικά κινήματα έκαναν αισθητή την παρουσία τους. Για τους λόγους αυτούς η Μεγάλη Ιδέα και οι προϋποθέσεις της -ο εκσυγχρονισμός του κράτους- αποτέλεσαν ισχυρά ιδεολογικά, πολιτικά και οικονομικά ερείσματα για τη διεκδίκηση της Μεγάλης Ελλάδας με πιθανότητες επιτυχίας. Χαρακτηριστικό είναι ότι στα χρόνια αυτά της μεγάλης προσπάθειας οι προϋπολογισμοί του κράτους ήταν συνήθως πλεονασματικοί. Το 1911 τα έσοδα του προϋπολογισμού ήταν 240.000.000 και τα έξοδα μόνο 181.000.000 δραχμές, παρά τις αυξημένες στρατιωτικές δαπάνες.

Παράγοντες που ευνοούσαν την επικράτηση του Βενιζελισμού

Το 1910 οι πρόοδοι της εθνικής οικονομίας ήταν εμφανείς. Η αγροτική κρίση αντιμετωπίστηκε με την υπερπόντια μετανάστευση, η οποία, κατά την εποχή αυτή, πήρε μεγάλες διαστάσεις. Η μετανάστευση στις ΗΠΑ όχι μόνο εκτόνωσε τις κοινωνικές εντάσεις που δημιούργησε η σταφιδική κρίση αλλά πολύ γρήγορα ενίσχυσε την οικονομία της υπαίθρου μέσω των πολύ σημαντικών εμβασμάτων των μεταναστών.

Η πρόοδος της εθνικής οικονομίας 1910-1914

Το κόστος των Βαλκανικών πολέμων ήταν σημαντικό, δεν κλόνησε όμως την εθνική οικονομία, όπως συνέβαινε με τις στρατιωτικές κινητοποιήσεις του 19ου αιώνα. Επιπλέον, στην περίπτωση αυτή, η Ελλάδα βγήκε ιδιαίτερα κερδισμένη από τον πόλεμο. Ενσωμάτωσε πλούσιες περιοχές (Ήπειρο, Δυτική και Κεντρική Μακεδονία, Νησιά του Αιγαίου, Κρήτη) και εκατομμύρια νέους κατοίκους. Τα εδάφη της αυξήθηκαν κατά 70% περίπου (από 65.000 σε 108.800 τετρ. χλμ.) και ο πληθυσμός της κατά 80% (από 2.700.000 σε 4.800.000 κατοίκους). Το κυριότερο όμως ήταν οι νέες οικονομικές προοπτικές. Τα νεοαποκτηθέντα εδάφη ήταν ως επί το πλείστον πεδινά και αρδευόμενα, πράγμα που δημιουργούσε άριστες προοπτικές για τη γεωργική παραγωγή. Το κύριο πρόβλημα ήταν η παρουσία ισχυρών μειονοτικών ομάδων στις περιοχές αυτές. Στη σχετικά ομοιογενή Ήπειρο, για παράδειγμα, δίπλα στους 166.000 Έλληνες υπήρχαν, το 1914, 38.000 μουσουλμάνοι (αλβανικής κυρίως καταγωγής) και μερικές χιλιάδες Εβραίοι. Οποσδήποτε όμως, η Ελλάδα έγινε υπολογίσιμη πλέον δύναμη και η εμπιστοσύνη που ενέπνεε στις αγορές χρήματος και πιστώσεων αυξήθηκε σημαντικά. Η χώρα ήταν έτοιμη να αφιερωθεί στο δύσκολο έργο της ενσωμάτωσης των νέων περιοχών, όταν ξέσπασε, το καλοκαίρι του 1914, ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος.

Τα θετικά και τα αρνητικά αποτελέσματα των Βαλκανικών Πολέμων στην Ελλάδα

4. Ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος

Η συμμετοχή της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο έγινε κάτω από δύσκολες και περίπλοκες συνθήκες. Η σύγκρουση του παλατιού με τον Βενιζέλο, ο Διχασμός, όπως ονομάστηκε, η άσκοπη και δαπανηρή επιστράτευση του 1915, η δημιουργία της κυβέρνησης της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη και η διάσπαση της χώρας σε δυο ουσιαστικά κράτη, ο συμμαχικός αποκλεισμός και οι συγκρούσεις, είχαν οποσδήποτε μεγάλο οικονομικό και κοινωνικό κόστος και υπονόμευσαν πολλά από τα κεκτημένα της προηγούμενης περιόδου. Όταν, με την επέμβαση των Συμμάχων, ενοποιήθηκε το 1917 η χώρα υπό τον Βενιζέλο, στάθηκε αδύνατο να αναλάβει, χωρίς εξωτερική αρωγή, το κόστος της συμμετοχής στον πόλεμο. Οι Σύμμαχοι προχώρησαν τότε σ' έναν ιδιόμορφο δανεισμό της χώρας, που θα είχε οδυνηρές συνέπειες στο μέλλον.

Συνθήκες συμμετοχής της Ελλάδας στον Α' Παγκ. Πόλεμο – επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία

Η Γαλλία, η Μεγάλη Βρετανία και οι ΗΠΑ ενέκριναν κατ' αρχήν μεγάλα δάνεια προς την Ελλάδα: 12.000.000 λίρες Αγγλίας, 300.000.000 γαλλικά φράγκα και 50.000.000 δολάρια ΗΠΑ. Ο δανεισμός ήταν όμως θεωρητικός. Το ποσά αυτά δεν εκταμιεύτηκαν ούτε δόθηκαν στην Ελλάδα.

Ιδιόμορφος δανεισμός της Ελλάδας από τους Συμμάχους

Θεωρήθηκαν κάλυμμα για την έκδοση πρόσθετου χαρτονομίσματος, με το οποίο η κυβέρνηση Βενιζέλου θα χρηματοδοτούσε την πολεμική της προσπάθεια. Ένα είδος αποθέματος, δηλαδή, σε χρυσό και σε συνάλλαγμα, που δεν βρισκόταν όμως υπό τον έλεγχο της χώρας. Η Ελλάδα, πάντως, χρηματοδότησε με τον τρόπο αυτό την πολεμική συμμετοχή της στο μακεδονικό μέτωπο, την εκστρατεία στην Ουκρανία και την Κριμαία, και την πρώτη φάση της στρατιωτικής εμπλοκής στη Μικρά Ασία. Οι συνέπειες αυτής της ιδιόμορφης νομισματικής ισορροπίας δεν άργησαν να φανούν.

Το Νοέμβριο του 1920 η φιλοσυμμαχική κυβέρνηση του Βενιζέλου έχασε τις εκλογές και την εξουσία ανέλαβαν τα φιλοβασιλικά κόμματα που έσπευσαν να επαναφέρουν τον ανεπιθύμητο στους Συμμάχους βασιλιά Κωνσταντίνο. Οι Σύμμαχοι, σε αντίποινα, έσπευσαν να αποσύρουν την κάλυψη του χαρτονομίσματος και έτσι, ένα σημαντικό τμήμα της νομισματικής κυκλοφορίας βρέθηκε χωρίς αντίκρυσμα. Επιπλέον, από το 1918 και μετά, ο κρατικός ισολογισμός έκλεινε με παθητικό, ενώ ταυτόχρονα η παρουσία στη Μικρά Ασία εξελίχθηκε σε σκληρό και δαπανηρό πόλεμο. Το Μάρτιο του 1922 τα δημοσιονομικά δεδομένα έφτασαν σε πλήρες αδιέξοδο, το οποίο αντιμετωπίστηκε με έναν απρόσμενο τρόπο. Λίγους μήνες πριν από την κατάρρευση του Ελληνικού Μετώπου στη Μικρά Ασία, η Κυβέρνηση προέβει σε ένα πρωτότυπο εσωτερικό αναγκαστικό δάνειο, με διχοτόμηση του χαρτονομίσματος. Το αριστερό τμήμα εξακολουθούσε να κυκλοφορεί στο 50% της αναγραφόμενης αξίας, ενώ το δεξιό ανταλλάχθηκε με ομολογίες του Δημοσίου. Η επιχείρηση στέφθηκε από επιτυχία, το κράτος απέκτησε 1.200.000.000 δραχμές και το πείραμα επαναλήφθηκε το 1926. Φυσικά, ο νομισματικός αυτός ελιγμός δεν στάθηκε ικανός να προλάβει τη Μικρασιατική καταστροφή και τις βαρύτερες συνέπειές της.

Ήττα του Βενιζέλου το 1920 - η Ελλάδα σε οικονομικό αδιέξοδο- διχοτόμηση χαρτονομίσματος

5. Η οικονομική ζωή κατά την περίοδο 1922-1936

Η καταστροφή του 1922 μετέβαλε τα δεδομένα της ελληνικής κοινωνίας. Η κεντρική παράμετρος, στο τέλος των πολύχρονων πολεμικών αναμετρήσεων, ήταν η άφιξη και η αποκατάσταση του πολύ σημαντικού ρεύματος προσφύγων. Υπολογίζεται ότι, μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, έφτασαν στο ελληνικό κράτος 1.230.000 Έλληνες χριστιανοί και 45.000 Αρμένιοι πρόσφυγες. Στη θέση τους, 610.000 μουσουλμάνοι που κατοικούσαν στην Ελλάδα έφυγαν για την Τουρκία. Είναι αυτονόητο ότι το ανθρώπινο αυτό κύμα ανέτρεψε όλες τις ισορροπίες και τα δεδομένα της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Εκατό χρόνια μετά την Επανάσταση του 1821, το ελληνικό κράτος υποχρεώθηκε σε μία νέα αρχή.

Η άφιξη των προσφύγων, πέρα από το γεγονός ότι αποτέλεσε μία πρωτοφανή ανθρώπινη τραγωδία, λειτούργησε ως καταλύτης στη δυναμική της ελληνικής κοινωνίας. Οι χρόνιες ανεπάρκειες της ελληνικής διοίκησης έπρεπε, για παράδειγμα, να ξεπεραστούν ταχύτατα, για να αποφευχθεί μια ολική καταστροφή. Ήδη, το 1923 και το 1924, οι θάνατοι από τις αρρώστιες-μάστιγες της εποχής, τη φυματίωση και την ελονοσία, πολλαπλασιάστηκαν, κάνοντας αναγκαίες και επείγουσες τις αποτελεσματικές παρεμβάσεις. Η πολιτική αστάθεια, τα μίση του διχασμού, η ανακήρυξη της δημοκρατίας, οι επεμβάσεις του στρατού και οι απόπειρες πραξικοπημάτων συσκοτίζουν το ζήτημα της αποτελεσματικότητας του κράτους και της διοίκησης. Στην πραγματικότητα, η αντίδραση του κρατικού μηχανισμού ήταν μάλλον επαρκής σε σχέση με το μέγεθος του προβλήματος. Αξιοποίησε με τον καλύτερο τρόπο το μόνο κεφάλαιο που ουσιαστικά διέθετε: τις μουσουλμανικές περιουσίες που υπολογίζονταν σε πέντε ως δέκα δισεκατομμύρια δραχμές. Ταυτόχρονα, η εξωτερική βοήθεια λειτούργησε συμπληρωματικά με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο.

Η άφιξη και η αποκατάσταση των προσφύγων μετά την μικρασιατική καταστροφή

6. Η ελληνική οικονομία κατά την περίοδο του μεσοπολέμου

Η Ελλάδα του μεσοπολέμου (1919-1939), παρά το κόστος της μικρασιατικής συμφοράς, είχε αποκτήσει μια σειρά από πλεονεκτήματα, που επέτρεπαν τη θετική οικονομική της πορεία. Σε αντίθεση με πολλά γειτονικά της κράτη είχε ομογενοποιηθεί εθνικά, καθώς οι μειονότητες αντιπροσώπευαν πλέον λιγότερο του 7% του συνολικού πληθυσμού. Είχε ολοκληρώσει την αγροτική της μεταρρύθμιση και είχε προωθήσει την αστικοποίηση της: το 1/3 του πληθυσμού ζούσε πλέον σε

Παράγοντες που οδήγησαν στην οικονομική άνθιση κατά την περίοδο του μεσοπολέμου

μεγάλα αστικά κέντρα. Ταυτόχρονα, κάτω από το βάρος των πιέσεων είχε βελτιώσει τις υποδομές της και είχε υιοθετήσει αναπτυξιακές πολιτικές. Με λίγα λόγια είχε λύσει πολλά από τα προβλήματα που εξακολούθησαν για πολύ καιρό να ταλανίζουν τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη. Τέλος, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε στα θετικά τη συγκέντρωση των Ελλήνων στο πλαίσιο του εθνικού τους κράτους και την εξάλειψη του ελληνικού κοσμοπολιτισμού που συχνά υπήρξε αιτία για να αντιμετωπίζεται η Ελλάδα ως δευτερεύον πεδίο ανάπτυξης οικονομικών δραστηριοτήτων. Η ανάπτυξη της Ελλάδας ενδιέφερε πλέον όλους τους Έλληνες.

Επιπλέον, οι πρόσφυγες είχαν φέρει μαζί τους τις γνώσεις, τον πολιτισμό τους και μια ισχυρή διάθεση για εργασία. Πέρα από τις επιτυχίες ή ανεπιτυχίες προσπάθειες των αρχών για αποκατάσταση των ξεριζωμένων, θεμέλιο της όλης προσπάθειας ήταν η διάθεση των ανθρώπων να εργαστούν σκληρά για να ξαναδημιουργήσουν αυτά που έχασαν μέσα στην καταστροφή.

7. Οι μεγάλες επενδύσεις

Οι ραγδαίες αλλαγές, τις οποίες προκάλεσαν στη χώρα οι συνέπειες του Μικρασιατικού πολέμου, ανέδειξαν την ανάγκη για σημαντικές επενδύσεις στις υποδομές της χώρας. Το πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας, για παράδειγμα, ξεπέρασε, με την έλευση των προσφύγων, το 1.000.000 κατοίκους και, φυσικά, δεν μπορούσε πλέον να υδρεύεται με το χρονολογούμενο από τους ρωμαϊκούς χρόνους Αδριάνειο Υδραγωγείο. Τη λύση του ζητήματος ανέλαβε το 1925 η αμερικανική εταιρεία ΟΥΛΕΝ, με την κατασκευή του φράγματος και της τεχνητής λίμνης στο Μαραθώνα. Την ίδια περίπου εποχή η βρετανική εταιρεία ΠΑΟΥΕΡ ανέλαβε την εγκατάσταση μονάδων παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος στην πρωτεύουσα αλλά και τη δημιουργία σύγχρονου δικτύου αστικών συγκοινωνιών, βασισμένου σε ηλεκτροκίνητα τραμ και λεωφορεία. Επενδύσεις έγιναν στο τηλεφωνικό δίκτυο από γερμανικές εταιρείες, στους δρόμους και στη διευθέτηση των χειμάρρων, οι οποίοι μέχρι τότε συχνά προκαλούσαν πλημμύρες και καταστροφές στο λεκανοπέδιο της Αττικής.

Ανάλογες προσπάθειες έγιναν και στις υποδομές της υπόλοιπης χώρας, με εγγειοβελτιωτικά έργα, τα οποία είχαν ως συνέπεια την αύξηση των καλλιεργούμενων εδαφών.

Σημαντικές επενδύσεις στην Ελλάδα μετά τη μικρασιατική καταστροφή

8. Η Τράπεζα της Ελλάδος

Το 1927, με αφορμή το αίτημα της Ελλάδας στην Κοινωνία των Εθνών για παροχή πρόσθετου δανείου, τέθηκε το ζήτημα της δημιουργίας μιας κεντρικής κρατικής τράπεζας, που θα αναλάμβανε τη διαχείριση των χρεών, την έκδοση χαρτονομίσματος και την ενιαία εφαρμογή της κυβερνητικής οικονομικής πολιτικής. Παρά τις αντιδράσεις της Εθνικής Τράπεζας και κάτω από την πίεση των ξένων συμβούλων, το Μάιο του 1927 ιδρύθηκε η Τράπεζα της Ελλάδος, η οποία άρχισε τη λειτουργία της ένα χρόνο αργότερα. Πολύ γρήγορα πέτυχε σταθερές ισοτιμίες της δραχμής με τα ξένα νομίσματα, στηρίζοντας την έκδοση χαρτονομίσματος στα αποθέματά της σε χρυσό και συνάλλαγμα και εξασφαλίζοντας τη μετατρεψιμότητα του εθνικού νομίσματος σε χρυσό. Η επιτυχία αυτή οδήγησε τα δημόσια οικονομικά σε περίοδο ευφορίας, βελτίωσε την πιστοληπτική ικανότητα του κράτους, ενίσχυσε την εισροή συναλλάγματος και τις επενδύσεις και προκάλεσε μία ισχυρή δυναμική που επέτρεψε τις σημαντικές πολιτικές, θεσμικές και οικονομικές πρωτοβουλίες της τελευταίας κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου (1928-1932). Η περίοδος αυτή κράτησε μέχρι τις αρχές του 1932, οπότε εκδηλώθηκαν στη χώρα οι συνέπειες της μεγάλης οικονομικής κρίσης, που ξεκίνησε από τη Νέα Υόρκη το 1929.

Αφορμή ίδρυσης και στόχοι Τράπεζας της Ελλάδος

Αποτελέσματα της Τράπεζας της Ελλάδος

9. Η κρίση του 1932

Η παγκόσμια οικονομική κρίση έφτασε στην Ελλάδα σε μία εποχή «ευημερίας». Η «ευημερία» σήμαινε ότι η εμπιστοσύνη των Ελλήνων σε ένα καλύτερο οικονομικά μέλλον είχε αποκατασταθεί, οι σκοτεινές εποχές της δεκαετίας του 1920 έδειχναν να απομακρύνονται, οι πληγές έκλειναν, η φτώχεια περιοριζόταν και το ελληνικό κράτος έδειχνε να σχεδιάζει το μέλλον με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση και αισιοδοξία.

Η οικονομική κρίση βρίσκει την Ελλάδα σε εποχή «ευημερίας»

Οι προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης να αποτρέψει την κρίση εξάντλησαν τα αποθέματα της χώρας σε χρυσό και συνάλλαγμα. Την άνοιξη του 1932, όμως, η κυβέρνηση δεν μπόρεσε να αποφύγει την αναστολή της μετατρεψιμότητας του εθνικού νομίσματος, καθώς και την αναστολή εξυπηρέτησης των εξωτερικών δανείων. Έτσι εγκαινιάστηκε μια περίοδος ισχυρού κρατικού παρεμβατισμού στα οικονομικά ζητήματα, ιδιαίτερα στις εξωτερικές συναλλαγές, και μια πολιτική προστατευτισμού, με σκοπό την αυτάρκεια της χώρας. Η Ελλάδα μπήκε με τη σειρά της στο χώρο της κλειστής οικονομίας, όπου οι συναλλαγές καθορίζονταν περισσότερο από γραφειοκρατικές διαδικασίες παρά από ελεύθερες οικονομικές συμφωνίες.

Συνέπειες της οικονομικής κρίσης στην ελλ. οικονομία

Στο εξωτερικό εμπόριο κυριάρχησε προοδευτικά η μέθοδος του διακανονισμού «κλήριγκ». Οι διεθνείς συναλλαγές δεν γίνονταν, δηλαδή, με βάση το μετατρέψιμο συνάλλαγμα αλλά με βάση διακρατικές συμφωνίες που κοστολογούσαν τα προς ανταλλαγή προϊόντα και φρόντιζαν να ισοσκελίσουν την αξία των εισαγωγών με την αντίστοιχη των εξαγωγών, στο πλαίσιο ειδικών λογαριασμών. Για μια χώρα, όπως η Ελλάδα, όπου οι συναλλαγές με το εξωτερικό ήταν έντονα ελλειμματικές, η διαδικασία αυτή, πέρα από τα αρνητικά, είχε και θετικά στοιχεία.

Μέθοδος διακανονισμού «κλήριγκ»

Οι πιο σημαντικές επιπτώσεις, όμως, αυτών των εξελίξεων βρίσκονταν στο πολιτικό πεδίο. Τα ισχυρά συγκεντρωτικά κράτη που αναδείχθηκαν μέσα απ' αυτές τις διαδικασίες, προκαλούσαν την ανάδειξη και την κυριαρχία ολοκληρωτικών κινημάτων και καθεστώτων σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη. Καθώς προχωρούσε η δεκαετία της κρίσης, η δεκαετία του 1930, ολοένα και περισσότερα κράτη αποκτούσαν δικτατορικά ή φασιστικά καθεστάτα. Η Ελλάδα δεν ξέφυγε από το γενικό κανόνα. Στις 4 Αυγούστου του 1936 ο Ιωάννης Μεταξάς, με την ανοχή του παλατιού, προχώρησε στην κατάλυση του κοινοβουλευτικού καθεστώτος και στην επιβολή δικτατορίας.

Συνέπειες της οικονομικής κρίσης στο ελληνικό πολιτικό πεδίο

ΟΡΙΣΜΟΙ

Α. ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

Αγρανάπαυση: ονομάζεται η προσωρινή διακοπή της καλλιέργειας ενός αγρού για να αποκτήσει ξανά την παραγωγικότητα του και να βελτιώσει την απόδοσή του. Η αγρανάπαυση είναι περισσότερο αναγκαία στους αγρούς που εφαρμόζεται εντατική μονοκαλλιέργεια που έχει ως αποτέλεσμα την "κατανάλωση" των θρεπτικών συστατικών του εδάφους. Χρησιμοποιήθηκε σε καθυστερημένες αγροτικές οικονομίες (όπως η ελληνική μετά την Επανάσταση) που δεν χρησιμοποιούσαν χημικά λιπάσματα.

Κριμαϊκός Πόλεμος (Οκτώβριος 1853 - Φεβρουάριος 1856) :Αφορμή του Κριμαϊκού πολέμου υπήρξε η διαμάχη ορθοδόξων και καθολικών μοναχών τον έλεγχο των Αγίων Τόπων στην Ιερουσαλήμ. Παρενέβησαν η Ρωσία και η Γαλλία και ακολούθησε γενικευμένη σύρραξη, με τη συμμετοχή της Αγγλίας, της Τουρκίας και της Αυστρίας στο αντιρωσικό μέτωπο. Η Ρωσία ηττήθηκε και υποχρεώθηκε να παραχωρήσει ορισμένα εδάφη ενώ το διεθνές κύρος της μειώθηκε σημαντικά. Στην Ελλάδα ο πόλεμος προκάλεσε ενθουσιασμό και έφερε δύο αποτυχημένες προσπάθειες απελευθέρωσης στην Άρτα και τη Θεσσαλία. Οι Αγγλογάλλοι για αντίποινα, απέκλεισαν το λιμάνι του Πειραιά (1854) , με ολέθριες συνέπειες για τον πληθυσμό και την οικονομία καθώς προκληθήκαν πείνα, αρρώστιες και ανθρώπινες απώλειες που επιβεβαίωσαν τις μικρές δυνατότητες της χώρας..

Σταφιδική κρίση: Όταν στα 1871 η κυβέρνηση του Α. Κουμουνδούρου διένειμε τα εθνικά κτήματα, δημιουργήθηκαν πολλές μικρές εκμεταλλεύσεις στην Πελοπόννησο. Τότε οι νέοι μικροϊδιοκτήτες γης στράφηκαν προς την καλλιέργεια της σταφίδας. Την ίδια περίοδο καλλιεργούνταν ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο 346.000 στρέμματα κορινθιακής σταφίδας, που ένα μέρος του προϊόντος αυτού καταναλωνόταν στο εσωτερικό, ενώ ένα άλλο μέρος 12.100 (αγγλικά) βαρέλια εξαγόταν στο εξωτερικό και ιδιαίτερα στην Αγγλία. Στα 1877 παρατηρήθηκε η πρώτη υπερπαραγωγή της σταφίδας. Θα είχε ξεσπάσει από τότε η σταφιδική κρίση, αν τα γαλλικά αμπέλια δεν πάθαιναν την ασθένεια της φυλλοξήρας. Μέχρι τα 1888 οι εξαγωγές έφθασαν στην ανώτερη ποσότητα των 40.700 βαρελιών. Όταν όμως η παραγωγή των γαλλικών αμπελιών αποκαταστάθηκε από τις αρρώστιες η τιμή της σταφίδας έπεσε στα 42 γαλλικά φράγκα ανά 1.000 λίτρα. Στα δε 1893 οι καλλιεργούμενες εκτάσεις της κορινθιακής σταφίδας έφθασαν να καλύπτουν 650.000 στρέμματα, αλλά οι εξαγωγές έπεσαν κατακόρυφα στα 3.100 βαρέλια. Η τιμή της σταφίδας στο Λονδίνο έφθασε να έχει 6 σελίνια ανά 100 λίτρα, ενώ μόνο τα έξοδα μεταφοράς στοίχιζαν 8 σελίνια ανά 100 λίτρα. Έτσι, δημιουργήθηκε το λεγόμενο "σταφιδικό ζήτημα".

Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή : συνθήκη ειρήνης μεταξύ Ρώσων και Τούρκων μετά τον πρώτο μεγάλο ρωσοτουρκικό πόλεμο (1768-74). Με τη συνθήκη αυτή η Ρωσία διαμόρφωσε τη διπλωματική βάση για περαιτέρω επέμβαση στα εσωτερικά της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Σε ό,τι αφορά στα ελληνικά ενδιαφέροντα, με την υπογραφή της Συνθήκης κατοχυρώθηκε νομικά το δικαίωμα της χρήσης της ρωσικής σημαίας από Έλληνες πλοιοκτήτες, όπως και η ναυπήγηση πλοίων μεγάλου εκτοπίσματος. Χρησιμοποιώντας τη ρωσική σημαία και τη χορήγηση αδείας επιτηδεύματος, σε όσους ύψωναν τη ρωσική σημαία, από τον διοικητή της Οδησού, ο εμπορικός στόλος των Ελλήνων πλοιοκτητών αναπτύχθηκε θεαματικά. Ακολουθώντας πιστά τα γεωστρατηγικά της ενδιαφέροντα, η Ρωσία ενδιαφερόταν άμεσα για την ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας, είτε εξαιτίας της έλλειψης ρωσικών εμπορικών πλοίων για τη μεταφορά εμπορευμάτων είτε εξαιτίας της ναυτικής δεξιοτήτας των ελληνικών πληρωμάτων.

Ηπειρωτικός / θαλάσσιος αποκλεισμός: Το 1806 ο Ναπολέων Βοναπάρτης εμπόδιζε τη διακίνηση των αγγλικών εμπορευμάτων σε όλα τα ευρωπαϊκά λιμάνια. Ως αντίποινα η Βρετανία επέβαλε θαλάσσιο αποκλεισμό και εμπόδιζε τη διέλευση πλοία τρίτων χωρών να πλησιάζουν τις γαλλικές ακτές.

«επαναστατικό δικαίω»: που προκύπτει από επαναστατικές διαδικασίες.

«Εθνικές γαίες»: ήταν οι ακίνητες, οι κτηματικές ιδιοκτησίες των Οθωμανών στις περιοχές που περιήλθαν στον έλεγχο του ελληνικού κράτους. Η γη αυτή ανήκε είτε στο οθωμανικό δημόσιο είτε σε μουσουλμανικά ιδρύματα είτε σε ιδιώτες, ως ιδιοκτησία ή ως δικαίωμα νομής (εκμετάλλευσης).

Δεκάτη: Είναι ένας φόρος που αντιστοιχεί στο ένα δέκατο επί του συνόλου της ετήσιας παραγωγής ενός αγαθού. συνήθως αγροτογεωργικού, μία πρακτική εξαιρετικά προσφιλή κατά τους οθωμανικούς χρόνους.

Εκχρηματισμός της οικονομίας: η χρησιμοποίηση χρήματος στις οικονομικές συναλλαγές, δηλαδή η ανταλλαγή αγαθών με χρήμα και όχι με άλλα αγαθά.

Εμβάσματα: Τραπεζικές ή ταχυδρομικές επιταγές που στέλνονταν από τους μετανάστες που βρίσκονταν στο εξωτερικό στους συγγενείς τους στην Ελλάδα. Ενίσχυσαν την οικονομία της υπαίθρου, κυρίως μετά τη σταφιδική κρίση (τέλη 19^{ου} - αρχές 20^{ου}) και είχαν μεγάλη σημασία για την Ελλάδα καθώς οι συνέπειές τους στην εθνική οικονομία ήταν τουλάχιστον το ίδιο σημαντικές με τις αντίστοιχες των μεγάλων κεφαλαίων της ομογένειας.

Επάλληλα δικαιώματα επί της γης: Διαφορετικά δικαιώματα που ασκούνται ταυτόχρονα στο ίδιο έδαφος από διαφορετικά φυσικά ή νομικά πρόσωπα.

Θηραϊκή γη: πέτρωμα, προϊόν ηφαιστειακής έκρηξης που εξορύσσεται στη νήσο Θήρα (Σαντορίνη) Χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό σε μεγάλα έργα.

Ισοζύγιο πληρωμών: Η σχέση ανάμεσα στην αξία των εισαγωγών και εξαγωγών αγαθών που πραγματοποιεί μια χώρα με άλλα κράτη. Για την Ελλάδα, υπήρξε μονίμως παθητικό, κατά τον 19^ο αιώνα δηλαδή το ελληνικό κράτος αγοράζει από το εξωτερικό πολύ περισσότερα από όσα πουλούσε εκεί.

Μετατρεψιμότητα της δραχμής: η δυνατότητα μετατροπής της δραχμής σε άλλο διεθνές νόμισμα ή χρυσό καθώς και η δυνατότητα αγοράς χρυσού ή συναλλάγματος με δραχμές.

Ρευστότητα:

α. ο βαθμός ευκολίας με τον οποίο μια οικονομική μονάδα μετατρέπει σε ρευστό χρήμα τα περιουσιακά της στοιχεία, το κεφάλαιό της.

β. η ικανότητα μιας οικονομικής μονάδας να αντιμετωπίζει αμέσως τις χρηματικές της υποχρεώσεις

γ. η ύπαρξη κεφαλαίων στην αγορά.

Σκωρίες : Η πιο γνωστή περιοχή μεταλλευτικής δραστηριότητας υπήρξε, όπως και στην αρχαιότητα, το Λαύριο. Το 1866 άρχισε εκεί τις εργασίες της μία γαλλο-ιταλική εταιρεία (Σερπιέρι-Ρου) με στόχο την εξαγωγή μεταλλεύματος όχι μόνο από τα υπόγεια κοιτάσματα αλλά και από τις «σκωρίες», τα υλικά που είχαν συσσωρευτεί εκεί στη διάρκεια των αιώνων εκμετάλλευσης των ορυχείων κατά την αρχαιότητα. Η τεχνολογία της εποχής επέτρεπε την απόσπαση μεταλλεύματος από αυτά τα κατάλοιπα.

Βιομηχανική Επανάσταση: ήταν μια ιστορική περίοδος και ένα ιδιαίτερα σύνθετο σύστημα ραγδαίων μεταβολών τεχνικών, οικονομικών, κοινωνικών και πνευματικών - οι οποίες οδήγησαν για πρώτη φορά

στην εμφάνιση της "εκβιομηχανισμένης" κοινωνίας στη Μεγάλη Βρετανία μεταξύ των ετών 1760 - 1860. Την αλλαγή αυτή ακολούθησαν ανάλογες, αλλά όχι και ταυτόσημες βιομηχανικές επαναστάσεις και στις άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες που από την αγροτική κυρίως μορφή τους επέφεραν την εκβιομηχάνισή τους.

Κεφαλαιοκρατικό ή Καπιταλιστικό σύστημα: Οικονομικό σύστημα που επικράτησε σταδιακά στη Δύση μετά τη πτώση της φεουδαρχίας και μετά την Α΄ Βιομηχανική Επανάσταση. Στο πλαίσιο του η κατοχή και η εκμετάλλευση των μέσων παραγωγής, βρίσκεται στα χέρια ιδιωτών, που έχουν επενδύσει τα κεφάλαιά τους σ' αυτά με σκοπό την αποκόμιση κέρδους. Το σύστημα αυτό θεωρεί το ιδιωτικό κεφάλαιο ως βάση και κινητήρια δύναμη οικονομίας. Παράλληλα, στον καπιταλισμό παρατηρείται μεγάλη ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα και εκτεταμένη χρήση της μισθωτής εργασίας.

Πυκνότητα πληθυσμού: όρος που χρησιμοποιείται στη Δημογραφία και αναφέρεται στον αριθμό των κατοίκων ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο. Στο ελληνικό κράτος η πυκνότητα του πληθυσμού κυμαινόταν από 15 (1828) σε 43 (1911) κατοίκους στο τετραγωνικό χιλιόμετρο, όταν η πυκνότητα σε πολλές άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης οι αριθμοί ήταν τριπλάσιοι.

Μεγάλη Ιδέα: εθνική ιδεολογία των Ελλήνων από το 1840 έως το 1922. Η ανάπτυξή της ήταν αποτέλεσμα της απογοήτευσης που δοκίμασαν οι Έλληνες με την απελευθέρωση μιας μικρής γωνιάς της ελληνικής γης που δεν μπορούσε να ικανοποιήσει τους εθνικούς πόθους τους αλλά αποτελούσε μια ημιτελή κατασκευή, τα θεμέλια για κάτι μεγαλύτερο. Έτσι, ήταν φυσικό η ανάκτηση εδαφών που κατοικούνταν από Έλληνες κι είχαν μείνει έξω από το ελληνικό βασίλειο να γίνει αντικείμενο των εθνικών βλέψεων. Καθώς όμως ήταν δύσκολο να προσδιοριστούν τα σύνορα του Ελληνισμού και να μετριάσουν οι εθνικές φιλοδοξίες ενός νεαρού κράτους, η ιδέα της εθνικής απελευθέρωσης έγινε συνώνυμη με την ανασύσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Επομένως η Μεγάλη Ιδέα έβλεπε τα σύνορα του Ελληνισμού να χαράσσονται από τη γραμμή του Αίμου ως το Ταίναρο και από την Αδριατική ως τον Εύξεινο Πόντο και τον Ταύρο. Όλα τα ελληνικά κόμματα στήριζαν την πολιτική τους πάνω στη Μεγάλη Ιδέα κι έτσι η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας ταυτίστηκε με το μεγαλοϊδεατισμό που ήταν απογυμνωμένος από κάθε ρεαλιστικό πνεύμα. Η έντονη παρουσία της εθνικής αυτής ιδεολογίας είχε επιπτώσεις στον πολιτικό και οικονομικό χώρο καθώς οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν είχαν στραμμένο το ενδιαφέρον τους στην οικονομική ανόρθωση και τη γεφύρωση του χάσματος με τη Δύση.

Μετρικό δίκτυο σιδηροδρόμων: δίκτυο των ελληνικών σιδηροδρόμων που σχεδιάστηκε για να εξυπηρετεί τοπικές κυρίως ανάγκες, χωρίς φιλοδοξίες να αποτελέσει τμήμα του διεθνούς σιδηροδρομικού. Είχε, δηλαδή, γραμμές πλάτους μόλις 1 μέτρου, τη στιγμή που οι διεθνείς προδιαγραφές προέβλεπαν γραμμές πλάτους 1,56 μέτρων.

Πτώχευση του 1893: κατά το 1893 η Ελλάδα βρέθηκε σε αδυναμία να εξυπηρετήσει τα τοκοχρεολύσια των εξωτερικών της δανείων και ζήτησε επαναδιαπραγμάτευση του δημοσίου χρέους της. Η «πτώχευση» δεν ήταν ασυνήθιστη επιλογή των φτωχότερων κρατών, στην Ελλάδα όμως της εποχής εκείνης είχε μεγάλο πολιτικό κόστος. Οι διαπραγματεύσεις με τις πιστώτριες χώρες συνεχίστηκαν μέχρι τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Η ήττα του ελληνικού στρατού και η υποχρέωση της Ελλάδας να καταβάλει υπέρογκες πολεμικές αποζημιώσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία έθεσαν το ζήτημα σε νέες βάσεις και οδήγησαν στην επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου στο ελληνικό κράτος.

Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος (ΔΟΕ): Μετά την πτώχευση του 1893 και την ήττα της Ελλάδας στον ατυχή ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, Εκπρόσωποι έξι δυνάμεων (Αγγλία, Γαλλία, Αυστρία, Γερμανία, Ρωσία

και Ιταλία) ανέλαβαν τη διαχείριση βασικών κρατικών εσόδων. Επρόκειτο για τα έσοδα των μονοπωλίων αλατιού, φωτιστικού πετρελαίου, σπύρων, παιγνιόχαρτων, χαρτιού σιγαρέτων, τα έσοδα από την εξόρυξη της σμύριδας της Νάξου, το φόρο καπνού, τα λιμενικά δικαιώματα του Πειραιά, το φόρο χαρτοσήμου κ.λπ. Το ύψος αυτών των εσόδων ανερχόταν σε 28.000.000 έως 30.000.000 δραχμές.

Στόχος αυτής της υποχρεωτικής διαχείρισης ήταν η εκπλήρωση των υποχρεώσεων της χώρας προς την Οθωμανική αυτοκρατορία, δηλαδή η καταβολή της πολεμικής αποζημίωσης ύψους 92.000.000 δραχμών και η εξυπηρέτηση των άλλων δανείων. Η διεθνής επιτροπή, που ξεκίνησε τη λειτουργία της το 1898, αντιμετώπισε τις τρέχουσες ανάγκες με ένα μεγάλο δάνειο, που χορηγήθηκε με την εγγύηση των Δυνάμεων. Στη συνέχεια, εκτός από το βασικό της ρόλο, δηλαδή την εξασφάλιση της αποπληρωμής των δανείων, λειτούργησε επιπρόσθετα ως τεχνικό συμβουλευτικό σώμα, συμβάλλοντας γενικότερα στη βελτίωση των επιδόσεων της ελληνικής οικονομίας.

Πιστοληπτική ικανότητα είναι η αξιοπιστία και η φερεγγυότητα ενός ατόμου, μιας επιχείρησης ή ακόμα και μιας χώρας στην αποπληρωμή των χρεών της.

Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 ή αλλιώς ο πόλεμος των τριάντα ημερών, ήταν πόλεμος μεταξύ της Ελλάδας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αίτιο και αφορμή του ήταν η κατάσταση στην Κρήτη, η οποία ήταν ακόμη μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου ο πληθυσμός επαναστάτησε θέλοντας να ενωθεί με την Ελλάδα. Μετά τις εχθροπραξίες η Ελλάδα ήταν χαμένη οικονομικά και εδαφικά.

Τανζιμάτ : Με τον όρο «Τανζιμάτ» περιγράφεται μία μεγάλη περίοδος μεταρρυθμιστικών προσπαθειών στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Ως πλέον σημαντική στιγμή της προσπάθειας αυτής θεωρείται η έκδοση, στις 6 Φεβρουαρίου του 1856, στην Κωνσταντινούπολη από τον Σουλτάνο ενός «Χάτι Χονμαγιούν» (Αυτοκρατορική Γραφή) που επικύρωνε τις παλαιότερες συνταγματικές μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική αυτοκρατορία και ιδιαίτερα τις εξαγγελίες του Γκίούλ Χανε (1839). Οι μεταρρυθμίσεις αυτές, που έγιναν κάτω από την πίεση των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων την επαύριον του Κριμαϊκού πολέμου, εξασφάλιζαν την ισότητα ανάμεσα στις θρησκευτικές ομάδες της αυτοκρατορίας και, κατά συνέπεια, ενίσχυαν την οικονομική, κοινωνική και πολιτική θέση των χριστιανών, ιδιαίτερα των Ελλήνων. Πολλοί από τους ισχυρούς Έλληνες της αυτοκρατορίας είδαν σε αυτές τις εξελίξεις μία σημαντική ευκαιρία επέκτασης της επιρροής τους στον οθωμανικό χώρο, πράγμα που απομάκρυνε το ενδιαφέρον τους από το μικρό και ταπεινωμένο -στη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου- ελληνικό βασίλειο.

Αγροτική μεταρρύθμιση: Η αλλαγή στο καθεστώς ιδιοκτησίας της γης. Η κατάργηση δηλαδή των μεγάλων ιδιοκτησιών και η κατάτμηση των αξιοποιήσιμων εδαφών σε μικρές παραγωγικές μονάδες, οικογενειακού χαρακτήρα, που ανταποκρίνονται καλύτερα στις νέες παραγωγικές και κοινωνικές συνθήκες.

Τσιφλίκια: Μεγάλα αγροκτήματα ή και ολόκληρα χωριά, τα οποία ανήκαν σε έναν μεγαλογαιοκτήμονα (τσιφλικά) και καλλιεργούνταν από κολίγους (εξαρτημένους αγρότες). Σα λίγα εναπομείναντα τσιφλίκια στην Αττική και την Εύβοια δε δημιουργούσαν ιδιαίτερο πρόβλημα. Όμως, μετά την προσάρτηση της Άρτας και της Θεσσαλίας στην Ελλάδα το 1881, τα τσιφλίκια της Θεσσαλίας αγοράστηκαν από Έλληνες του εξωτερικού, οι οποίοι διατήρησαν τον αναχρονιστικό θεσμό των κολίγων και άσκησαν πολιτικές και κοινωνικές πιέσεις για να κερδοσκοπήσουν από την παραγωγή του σιταριού.

Κολίγοι (από το λατινικό colligo = συλλέγω): εξαρτημένοι ακτήμονες γεωργοί που εργάζονταν στις μεγάλες γαιοκτησίες (τσιφλίκια). «Δεμένοι» εφ' όρου ζωής με το τσιφλίκι, δεν μπορούσαν να φύγουν από αυτό

χωρίς την άδεια του μεγαλογαιοκτήμονα τσιφλικά. Ο θεσμός των κολίγων διατηρήθηκε και μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας και την αγορά των εκεί τσιφλικιών από πλούσιους Έλληνες του εξωτερικού.

Κιλελέρ :Χωριό στο οποίο έγινε το 1910 η πιο σημαντική σύγκρουση για το αγροτικό ζήτημα, ως αποτέλεσμα των τριβών που προκλήθηκαν μετά την ψήφιση νόμων το 1907, οι οποίοι επέτρεπαν στην εκάστοτε ελληνική κυβέρνηση να απαλλοτριώνει μεγάλες ιδιοκτησίες, ώστε να μπορεί να τις διανέμει σε ακτήμονες, και των οποίων η εφαρμογή αποδείχθηκε δύσκολη υπόθεση.

Αγροτική Τράπεζα: Η ίδρυσή της προωθήθηκε μετά την ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης, προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα νέα προβλήματα που είχε δημιουργήσει η νέα κατάσταση. Ανέλαβε την είσπραξη των χρεών των αγροτών προσφύγων. μετά τη διάλυση της ΕΑΠ το 1930.

Φεντερασιόν: Η μεγάλη πολυεθνική εργατική οργάνωση της Θεσσαλονίκης, με πρωτεργάτες σοσιαλιστές από την ανοικτή σε νέες ιδέες εβραϊκή κοινότητα της πόλης, που αποτέλεσε σημαντικό δίαυλο για τη διάδοση σοσιαλιστικής και εργατικής ιδεολογίας στη χώρα.

ΓΣΕΕ: Η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας ιδρύθηκε προς το τέλος του Α' Παγκοσμίου πολέμου και συμπεριέλαβε κλαδικά και τοπικά σωματεία. Ήταν αποτέλεσμα της ταχύτατης ωρίμανσης του εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος ως συνέπεια των πιέσεων που δέχτηκε η ελληνική κοινωνία, της εμπλοκής της διεθνείς υποθέσεις και του αντίκτυπου της ρωσικής επανάστασης στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου πολέμου. ΣΕΚΕ - ΚΚΕ (Βλ. παρακάτω, στα Πολιτικά Κόμματα)

Βενιζελισμός: Η νέα πολιτική αντίληψη που εμφανίστηκε την περίοδο 1910 - 1922, κατά την οποία η Ελλάδα βρισκόταν σε συνεχή πολεμική ετοιμότητα, και εκφράστηκε με τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Στον οικονομικό τομέα φαίνεται ότι ο βενιζελισμός θεωρούσε το ελληνικό κράτος ως μοχλό έκφρασης και ανάπτυξης του ελληνισμού. Σο ελληνικό κράτος δηλαδή έπρεπε να επιδιώξει την ενσωμάτωση του εκτός συνόρων ελληνισμού και με ενιαία εθνική και κρατική υπόσταση, να διεκδικήσει την θέση του στον τότε σύγχρονο κόσμο. Αυτό προϋπέθετε όχι μόνο θεσμικό εκσυγχρονισμό, που θα καθιστούσε το κράτος αποτελεσματικό και αξιόπιστο, αλλά και γενικότερη προσήλωση στην ιδέα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων του έθνους.

Διχοτόμηση χαρτονομίσματος/διχοτόμηση δραχμής: Πρωτότυπο εσωτερικό αναγκαστικό δάνειο, στο οποίο προέβη η ελληνική κυβέρνηση τον Μάρτιο του 1922, λίγους μήνες πριν από την κατάρρευση του ελληνικού μετώπου στη Μικρά Ασία Το χαρτονομίσμα διχοτομήθηκε. Στο μισό τμήμα, το αριστερό, εξακολουθούσε να κυκλοφορεί στο 50% της αναγραφόμενης αξίας ενώ το δεξιό ανταλλάχθηκε με ομολογίες του Δημοσίου. Η επιχείρηση ήταν επιτυχής, το κράτος απέκτησε 1.200.000.000 δρχ και το πείραμα επαναλήφθηκε το 1926

Ούλεν: Αμερικανική εταιρεία, η οποία ανέλαβε το 1925 τη λύση του ζητήματος της υδροδότησης της Αθήνας με την κατασκευή του φράγματος και της τεχνητής λίμνης του Μαραθώνα. Το πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας είχε ξεπεράσει, με την έλευση των προσφύγων, το 1.000.000 κατοίκους και φυσικά δεν μπορούσε πλέον να υδρεύεται με το χρονολογούμενο από τους ρωμαϊκούς χρόνους Αδριάνειο Υδραγωγείο.

Πάουερ: Βρετανική εταιρεία που, την ίδια περίπου εποχή με την ΟΤΛΕΝ (μέσα της δεκαετίας του 1920), ανέλαβε την εγκατάσταση μονάδων παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος στην πρωτεύουσα αλλά και τη δημιουργία σύγχρονου δικτύου αστικών συγκοινωνιών, βασισμένου σε ηλεκτροκίνητα τραμ και λεωφορεία.

Κρατικός παρεμβατισμός: Οικονομική αντίληψη - πρακτική σύμφωνα με την οποία το κράτος παρεμβαίνει και ρυθμίζει την οικονομική δραστηριότητα. Δημιουργούνται συνθήκες κλειστής οικονομίας. Το κράτος για να αποτρέψει τις εισαγωγές επιβάλλει δασμολογικό προστατευτισμό (τελωνειακούς δασμούς) στα εισαγόμενα προϊόντα, ενώ παράλληλα προσπαθεί να ενισχύσει την εγχώρια παραγωγή με εξαγωγές, με στόχο την αυτάρκεια της χώρας. Η οικονομική αυτή πρακτική υιοθετήθηκε από το ελληνικό κράτος μετά την κρίση του 1932.

Κλήριγκ: Μέθοδος διακανονισμού, η οποία κυριάρχησε προοδευτικά στο εξωτερικό εμπόριο μετά την οικονομική κρίση του 1932. Οι διεθνείς συναλλαγές δε γίνονταν με βάση το μετατρέψιμο συνάλλαγμα αλλά με βάση διακρατικές συμφωνίες που κοστολογούσαν τα προς ανταλλαγή προϊόντα και φρόντιζαν να ισοσκελίσουν την αξία των εισαγωγών με την αντίστοιχη των εξαγωγών, στο πλαίσιο ειδικών λογαριασμών. Για μια χώρα, όπως η Ελλάδα, όπου οι συναλλαγές με το εξωτερικό ήταν έντονα ελλειμματικές, η διαδικασία αυτή, πέρα από τα αρνητικά, είχε και θετικά στοιχεία.

Α. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

1. Τα δημογραφικά δεδομένα

α. Ο πληθυσμός

Έκταση:

- αρχικά: Ρούμελη, Μωριάς, Κυκλάδες, Β. Σποράδες, Στερεά Ελλάδα
- 1864: προσθήκη Ιονίων Νησιών
- 1881: ενσωμάτωση Θεσσαλίας, Άρτας

Πυκνότητα πληθυσμού

- 15-43 κάτοικοι / τετρ. χλμ. ≠ τριψήφιοι αριθμοί σε Δυτική Ευρώπη
- εξάντληση τόπου και ανθρώπων: γυμνά εδάφη, χέρσα χωράφια, αίσθηση εγκατάλειψης → δεν αλλάζει από τα λίγα περιβόλια

Φυσική κίνηση πληθυσμού

- αύξηση πληθυσμού με γρήγορους ρυθμούς, μεγάλα περιθώρια δημογραφικής εξέλιξης λόγω αραιοκατοίκησης
- περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες - πεινχρά παραγωγικά πλεονάσματα → καταστροφές σε περιόδους αστάθειας: Κριμαϊκός Πόλεμος

β. Οι μετακινήσεις μέσα και έξω από την Ελλάδα

Εσωτερική γεωγραφική κινητικότητα:

διεύρυνση πόλεων

- παραμένουν μεγάλα χωριά με τα ευρωπαϊκά μέτρα
- δεν έχουν ομοιότητες με τα αστικά κέντρα της Δύσης

μετακίνηση ανθρώπων από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα

- δε στοχεύει κυρίως σε μόνιμη εγκατάσταση λόγω αργής ανάπτυξης παραγωγικών δραστηριοτήτων.

Μεταναστεύσεις:

- **αγροτικοί πληθυσμοί μεταναστεύουν** σε περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου και στην Αμερική: τέλη 19ου αρχές 20ού αιώνα λόγω της σταφιδικής κρίσης

2. Οι παραγωγικές δυνάμεις μέσα και έξω από την Ελλάδα και η “Μεγάλη Ιδέα”

Εσωτερικοί οικονομικοί λόγοι στασιμότητας:

- η Ελλάδα εξακολουθεί να μοιάζει με την Ανατολή
- απουσιάζουν οι "ατμομηχανές" ανάπτυξης:
  - ✚ πρώτες ύλες
  - ✚ πλεονάζον, ειδικευμένο ή φθηνό εργατικό δυναμικό
  - ✚ η συσσώρευση κεφαλαίου (ιδιωτικού-δημοσίου)
  - ✚ η εσωτερική αγορά

Εξωτερικοί οικονομικοί λόγοι στασιμότητας:

- η χώρα ανταγωνίζεται τον εαυτό της: ύπαρξη ισχυρών κέντρων ελληνισμού εκτός των συνόρων
  - ✚ θεωρούν το ελληνικό κράτος φτωχό και ανεπρόκοπο συγγενή
- τέλη 19ου αιώνα: αλλαγή στάσης των ομογενών λόγω επιδείνωσης των οικονομικών και πολιτικών συνθηκών

Προσοχή! Αυτή η παράγραφος συνδέεται με τα κεφ. Β1 και Β11.

Εσωτερικοί πολιτικοί και ιδεολογικοί λόγοι στασιμότητας:

- το ελληνικό κράτος είναι ημιτελές → Μεγάλη Ιδέα: προσδοκίες ολοκλήρωσης εθνικού οράματος → διεύρυνση συνόρων
- επιπτώσεις παρουσίας Μεγάλης Ιδέας
  - ✚ στον πολιτικό χώρο
  - ✚ στον οικονομικό χώρο

Σημείωση: οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν ασχολούνται αποκλειστικά με τα εσωτερικά θέματα

B. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ 19 ο ΑΙΩΝΑ

1. Το Εμπόριο

Το εσωτερικό εμπόριο:

- σε χαμηλά επίπεδα λόγω των μικρών οικονομικών μεγεθών της χώρας
- στα τέλη του 19ου αιώνα → άξια λόγου εμπορική κίνηση

Το εξωτερικό εμπόριο:

- μέχρι το **1913** εξετάζουμε κυρίως το εξωτερικό εμπόριο
- ήταν μόνιμα παθητικό → το ισοζύγιο πληρωμών ήταν αρνητικό
  - ✚ συνέβαλε στην αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος
  - ✚ ήταν αξιόπιστη πηγή εσόδων για τα δημόσια ταμεία

Ρυθμοί ανάπτυξης εμπορίου:

- είναι ανάλογοι:
  - ✚ με τη βελτίωση των εθνικών οικονομικών μεγεθών
  - ✚ με τους ρυθμούς του διεθνούς εμπορίου
  - ✚ εντυπωσιακή η αύξηση της αξίας των συναλλαγών
  - ✚ διεύρυνση συνόρων, αύξηση πληθυσμού (2,5 φορές)

Εξαγωγές:

Προσοχή! Εξαγωγές υπάρχουν και στο κεφάλαιο Β4.

- **αγροτικά προϊόντα:** τα 2/3 του συνόλου με τάση αύξησης στα 3/4
  - σταφίδα (1/2 συνολικών εξαγωγών), ελαιόλαδο, κρασί
  - φυτικά προϊόντα για βιομηχανική επεξεργασία: βαμβάκι, καπνός
  - κατεργασμένα δέρματα (μέχρι το **1880**)
- **πρώτες ύλες:** μεταλλευτικά προϊόντα (1/5 εξαγωγών) : μόλυβδος, μαγγανιούχα μεταλλεύματα, σμύριδα, θηραϊκή γη
- **βιομηχανικά προϊόντα** → ασήμαντες οι εξαγωγές

Εισαγωγές:

- **αγροτικά είδη** (1/3 συνόλου) δημητριακά → σιτάρι
- **βιομηχανικά προϊόντα**: υφάσματα, νήματα, ορυκτά (άνθρακας), ξυλεία, χημικά προϊόντα, μηχανήματα

Εμπορικοί εταίροι:

- **τα βιομηχανικά κράτη της Δύσης**: Αγγλία (σταφίδα, μόλυβδος), Γαλλία, μικρότερα ευρωπαϊκά κράτη (Βέλγιο)
- **η Οθωμανική Αυτοκρατορία**: όχι στην πρώτη θέση

Εμπορική δραστηριότητα ομογενών:

- ισχυροί εμπορικοί οίκοι σε: Ν. Ρωσία, Δούναβη, Οθωμ. Αυτοκρατορία
- αναπτύσσονται ανταγωνιστικά προς:
  - ✚ τους εγχώριους εμπόρους
  - ✚ τους εμπορικούς οίκους της Δύσης

Προσοχή! Αυτή η παράγραφος συνδέεται με τα κεφ. Α2 και Β11.

2. Η εμπορική ναυτιλία

18ος αιώνας: λόγοι ανάπτυξης ναυτιλίας

- σημαντική ναυτιλιακή-εμπορική δραστηριότητα στα νησιά και την παραλιακή Ελλάδα
- ευνοϊκές συγκυρίες: Ρωσία: συνθήκη Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774),
- Γαλλική Επανάσταση, Ναπολεόντειοι Πόλεμοι

Αποτελέσματα Επανάστασης:

- ο εμπορικός στόλος μετατράπηκε σε πολεμικό
- οι δρόμοι του εμπορίου έκλεισαν
- τα παραδοσιακά ναυτικά κέντρα καταστράφηκαν ή παρήκμασαν
- απομένουν:
  - ✚ η προδιάθεση για τη θάλασσα
  - ✚ η γνώση των ναυτικών υποθέσεων

Η Σύρος:

- ισχυρότατο ναυτιλιακό κέντρο
- στην Επανάσταση δέχτηκε πρόσφυγες κυρίως από τη Χίο
- Λόγοι ανάπτυξης:
  - ✚ η στρατηγική θέση του νησιού
  - ✚ οι ελληνικές παροικίες της περιοχής

Περίοδοι και ρυθμοί ανάπτυξης της ναυτιλίας τον 19ο αιώνα:

- ανοδική πορεία
- αύξηση αριθμού και χωρητικότητας πλοίων
- έντονες αυξομειώσεις την περίοδο αντικατάστασης των ιστιοφόρων με ατμόπλοια

Έργα Υποδομής:

- κατασκευή λιμανιών
- κατασκευή συστήματος φάρων → ασφαλέστερη ναυσιπλοΐα

Η εποχή του ατμού στην Ελλάδα:

- οι συγκροτημένες προσπάθειες ξεκίνησαν στα μέσα του 19ου αιώνα
- ανάγκη σημαντικών κεφαλαίων
- συμμετέχουν: το Κράτος, οι Τράπεζες (κυρίως η Εθνική),
- οι εκτός συνόρων ομογενείς
- ανασταλτικοί παράγοντες:
  - ✚ περιορισμένη διαθεσιμότητα κεφαλαίων
  - ✚ αυξημένος επιχειρηματικός κίνδυνος
- αισθητή παρουσία ατμόπλοιων την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα
- Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος: 1919 - υποδιπλασιασμός του ελληνικού εμπορικού στόλου

3. Η διανομή των εθνικών κτημάτων Προσοχή! Σχετίζεται με το κεφάλαιο Γ1

Ορισμός: οι ακίνητες, κτηματικές ιδιοκτησίες των Οθωμανών που περιήλθαν στο ελληνικό κράτος "έπαναστικῶ δικαίῳ"

Δυνατότητες αξιοποίησης:

- το πρώτο και ουσιαστικά μόνο κεφάλαιο για τις ελληνικές κυβερνήσεις
- χρησιμοποιήθηκαν ως:
  - ✚ υποθήκη → σύναψη δανείων
  - ✚ μέσο εξασφάλισης εσόδων → εκποίηση

Έκταση:

- περίπου 4.000.000 - 5.000.000 στρέμματα
- κατά προσέγγιση υπολογισμός

Τα προβλήματα της διανομής:

- Οι παλιοί καλλιεργητές:
  - ✚ είχαν δικαίωμα εκμετάλλευσης της γης
  - ✚ έδιναν φόρους
  - ✚ είχαν ισχυρά δικαιώματα ιδιοκτησίας
  - ✚ η εξαγορά προϋπέθετε ξεκάθαρους τίτλους ιδιοκτησίας
- Οι εθνικές γαίες στη Στερεά Ελλάδα:
  - ✚ ένα τμήμα πέρασε στα χέρια ιδιωτών με εξαγορά από τους Οθωμανικούς ιδιοκτήτες τους σε χαμηλή τιμή
  - ✚ το Κράτος έχασε την ευκαιρία μεσολάβησης και αποκόμισης εσόδων
  - ✚
- Οι καταπατήσεις:
  - ✚ σε περιόδους ταραχών και κρίσεων
  - ✚ σε εδάφη με αμφισβητούμενα πιστοποιητικά ιδιοκτησίας

Οι τάσεις στο θέμα της διανομής:

- πολυτεμαχισμός σε μικρές και μεσαίες ιδιοκτησίες
- όχι συγκέντρωση μεγάλων κτημάτων σε λίγους
  - ✚ άμβλυνση αντιθέσεων - απουσία κοινωνικών εντάσεων
- ανάπτυξη συστήματος πολιτικής προστασίας

Η λύση του προβλήματος:

- νομοθετικές ρυθμίσεις **1870-1871 με στόχους:**
  - ✚ παροχή γης στους ακτήμονες
  - ✚ εξασφάλιση εσόδων για το Δημόσιο

Στόχοι → αντιφατικοί → επιτεύχθηκε μόνο ο πρώτος

- ρυθμίσεις:
  - ✚ 80 στρέμματα ξηρικών εδαφών
  - ✚ 40 στρέμματα αρδευόμενων εδαφών
- αποτελέσματα:
  - ✚ 1870-1911: διανομή 2.650.000 στρέμματα σε 370.000 παραχωρητήρια
- αξιολόγηση:
  - ✚ σημαντική διανομή
  - ✚ μόνο το 50% του αντιτίμου πληρώθηκε στο Κράτος

5. Η εκμετάλλευση των ορυχείων

Σκοποί δραστηριοτήτων:

- περιορισμένο ενδιαφέρον λόγω απουσίας βαριάς βιομηχανίας.
- οι δραστηριότητες στοχεύουν σε:
  - ✚ τοπικές ανάγκες
  - ✚ εξαγωγές

Λόγοι ανάπτυξης μετά το 1860:

- ικανοποιητική ποικιλία κοιτασμάτων, σε μικρές όμως ποσότητες.
- Λόγοι εξέλιξης του κλάδου:
  - α) 1860: ευνοϊκή νομοθεσία στην "εκχώρηση" μεταλλευτικών δικαιωμάτων.
  - β) διεθνείς συγκυρίες που ενίσχυσαν το ενδιαφέρον για μεταλλευτικά και οικοδομικά υλικά, π.χ. διάνοιξη διώρυγας Σουέζ

Εξορύξεις: Προσοχή! Εντάσσονται στο εξαγωγικό εμπόριο, κεφ. Β1

- **Λαύριο: 1866** - γαλλοϊταλική εταιρεία Σερπιέρι-Ρου:
  - εξαγωγές μεταλλεύματος:
    - ✚ από τα υπόγεια κοιτάσματα
    - ✚ από τις σκωρίες, άνθηση εξόρυξης αργυρού, μολύβδου
    - ✚ εξαγωγές
- **Μήλος** → θειάφι, **Νάξος** → σμύριδα, **Θήρα** → θηραϊκή γη,
- **Μάρμαρα**
- **Αλυκές**

6. Δημιουργία τραπεζικού συστήματος

Προσοχή! Σχετίζεται με τα κεφάλαια Γ1 Αγροτική Τράπεζα) και Γ8

Αίτια αναγκαιότητας τραπεζικού συστήματος:

- κεντρικό σημείο των κυβερνητικών σχεδιασμών:
- Αίτια:
  - ✚ εξυπηρέτηση κυβερνητικών αναγκών
  - ✚ διαχείριση κρατικού δανεισμού
  - ✚ έκδοση χαρτονομίσματος
  - ✚ κάλυψη πιστωτικών αναγκών αγοράς όχι από την τοκογλυφία.

Κατάσταση πιστωτικού συστήματος τα πρώτα χρόνια της Ανεξαρτησίας:

- πρωτόγονη κατάσταση:
  - ✚ συνδεδεμένο με το εμπόριο αγροτικών προϊόντων (κυρίως σταφίδας)
  - ✚ οι έμποροι είναι και πιστωτές με τοκογλυφικές διαθέσεις
- ανυπαρξία πιστώσεων σε άλλους τομείς παραγωγής
- αποθάρρυνση επενδύσεων από τους ομογενείς.
- προσπάθειες άρσης των εμποδίων με στόχο:
  - ✚ τον περιορισμό της τοκογλυφίας
  - ✚ τη δημιουργία σύγχρονου πιστωτικού συστήματος

Η ίδρυση και ο ρόλος της Εθνικής Τράπεζας:

- **1841:** ίδρυση Εθνικής Τράπεζας
- κύριοι μέτοχοι: Εϋνάρδος, ελληνικό κράτος (20%), Έλληνες της διασποράς, ξένες προσωπικότητες της πολιτικής και της οικονομίας - **αργότερα:** κεφαλαιούχοι της Ελλάδας
- θεμελιωτής και ιδρυτής ο Γεώργιος Σταύρου
- κύριο πλεονέκτημα και πηγή εσόδων : εκδοτικό δικαίωμα
- Οι δραστηριότητες:
  - ✚ αρχικά χωρίς σαφή προσανατολισμό
  - ✚ εξάπλωση στην επαρχία
  - ✚ διευρύνσεις μετοχικού κεφαλαίου
  - παρέμεινε για δεκαετίες η κυρίαρχη τράπεζα στην Ελλάδα

Άλλες Τράπεζες:

Ιονική Τράπεζα (1839, Ιόνια Νησιά), Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας, Γενική Πιστωτική Τράπεζα, Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστωσης

7. Η Βιομηχανία

Σχέση ελληνικής και ευρωπαϊκής ανάπτυξης:

- ελάχιστα κοινά σημεία με τη βιομηχανική Επανάσταση σε Δύση
- πολλά σχέδια και καλές προθέσεις, σπάνια όμως εφαρμογή τους → έλλειψη απαραίτητων προϋποθέσεων

1835-1870: Ο χαρακτήρας των πρώτων βιομηχανιών

- η εμφάνισή τους έγινε με αποσπασματικό, ευκαιριακό τρόπο
- εξυπηρετούσαν τοπικές ανάγκες και επεξεργάζονταν αγροτικά προϊόντα
- ήταν εξέλιξη των παραδοσιακών: αλευρόμυλων, ελαιοτριβείων, βυρσοδεψείων, κλωστηρίων
- παρέμειναν στάσιμες

1870-1890: προσπάθειες για ανάπτυξη:

- **1870:** κύμα ίδρυσης βιομηχανιών και τάση αύξησης του δυναμικού των ήδη υπαρχουσών μονάδων
- επιστροφή στην ύφεση και τη στασιμότητα

Λόγοι στασιμότητας της βιομηχανίας

- έλλειψη ή διασπορά κεφαλαίων
- περιορισμένη βάση οικονομικής ανάπτυξης

- έλλειψη πρώτων υλών
- χρόνια έλλειψη εργατικών χεριών
- η έλλειψη παιδείας

20ός αιώνας: Ο χαρακτήρας της βιομηχανίας: 1912-1913:

- αλλαγή των δεδομένων της οικονομίας
- δημιουργία βιομηχανικού δυναμικού σταθερού και πολυδιάστατου
- τάσεις ανάπτυξης βαριάς βιομηχανίας
- αρνητικές πλευρές:
  - ✚ οι χρόνιες αδυναμίες
  - ✚ αδύναμη στον εξωτερικό ανταγωνισμό
  - ✚ προσηλωμένη σε δευτερεύουσες δραστηριότητες
  - ✚ επιζητούσε την κρατική βοήθεια με δασμολογικά ή ενισχυτικά μέτρα.

7. Τα δημόσια έργα

Η κατάσταση έως το 1830:

- πρωτόγονες οι υποδομές του ελληνικού κράτους
- ενδιαφέρον της διοίκησης για την κατασκευή των απαραίτητων, σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, έργων.

Προθέσεις και αντιξοότητες:

- καλές προθέσεις
- αντίξοες συνθήκες:
  - ✚ αδυναμία εξεύρεσης των αναγκαίων κεφαλαίων
  - ✚ βαρύ δημοσιονομικό φορτίο τα εξωτερικά δάνεια

Το οδικό δίκτυο:

- έλλειψη ιδιωτικού ενδιαφέροντος
  - ✚ μη κερδοφόρος επένδυση
- το Κράτος ανέλαβε την προσπάθεια
- **έως το 1870** η δραστηριότητα είναι υποτονική
- τέλος του 19ου αι. -στις αρχές του 20ού αι.: πύκνωση οδικού δικτύου

• ενισχυτικοί παράγοντες:

- ✚ οικονομική ανάπτυξη
- ✚ γρήγοροι ρυθμοί αστικοποίησης
- ✚ δημιουργία σιδηροδρομικών αξόνων
- ✚ ανάπτυξη εσωτερικού εμπορίου

• ανασταλτικοί παράγοντες:

- ✚ κόστος κατασκευής σε ορεινά εδάφη
- ✚ ανταγωνισμός θαλάσσιων συγκοινωνιών

Προσοχή! Ανήκει στο συγκοινωνιακό δίκτυο

Αποστραγγιστικά έργα:

- αποξήρανση λιμνών και ελών
- το πιο σημαντικό έργο η αποξήρανση της λίμνης Κωπαΐδας

Ναυσιπλοΐα:

- 1881-1893: διάνοιξη διώρυγας Κορίνθου
- διάνοιξη πορθμού Ευρύπου
- κατασκευή φάρων στις ακτές

Προσοχή! Αναφέρονται στο συγκοινωνιακό δίκτυο

8. Το δίκτυο των σιδηροδρόμων Προσοχή! Και αυτό το κεφάλαιο ανήκει στα Δημόσια έργα και στο συγκοινωνιακό δίκτυο

Ο ρόλος των σιδηροδρόμων στα αναπτυγμένα κράτη

- η κυριαρχία του σιδηροδρόμου στις χερσαίες μεταφορές ήταν η πιο χαρακτηριστική αλλαγή που επέφερε η βιομηχανική ανάπτυξη
- ο σιδηρόδρομος έλυνε τα προβλήματα μεταφοράς
- 19ος αιώνας: ο σιδηρόδρομος σύμβολο της νέας εποχής και συνώνυμο της ανάπτυξης

Προθέσεις και αντιξοότητες:

- στις μικρές χώρες ο σιδηρόδρομος θεωρήθηκε προϋπόθεση για την ανάπτυξη
- οι συζητήσεις ξεκινούν στην Ελλάδα νωρίς, ίσως το 1835.
- ανυπέβλητες δυσκολίες:
  - α) πολυέξοδη υπόθεση
  - β) το ιδιωτικό κεφάλαιο (ξένο ή ομογενειακό) δεν επένδυε
  - γ) ανταγωνισμός θαλάσσιων συγκοινωνιών

Το δίκτυο έως το 1880:

- μοναδική γραμμή Αθήνα-Πειραιάς, 9χλμ. (12 χρόνια κατασκευής)
- τα υπόλοιπα σχέδια έμεναν ανεφάρμοστα

Λόγοι ανάπτυξης μετά το 1880:

- γενικότερες αλλαγές στην ελληνική οικονομία
- κατασκευή μεγάλων συγκοινωνιακών αξόνων
- επιθυμία σύνδεσης της χώρας με τους διεθνείς άξονες

Η διαμόρφωση του δικτύου μετά το 1880 και οι αδυναμίες του

- ολοκληρώθηκε σε 3 δεκαετίες από το 1880 έως το 1909
- κατασκευάστηκαν 900 χλμ. στην περίοδο Χ. Τρικούπη (1882-1892)
- τα οικονομικά προβλήματα επιβράδυναν τα έργα
- το δίκτυο ήταν στο μέγιστο μέρος του μετρικό
- το έργο χρηματοδοτήθηκε από το Κράτος με εξωτερικό δανεισμό
- οι ιδιώτες μετείχαν σε ποσοστό 30% → αμφίβολη η αποδοτικότητά του
- παρουσίασε υστέρηση εσόδων ← εξυπηρέτησε τη διακίνηση αγροτικών προϊόντων → διακόπηκαν οι επενδύσεις σε σιδηροδρόμους

Προσφορά και ρόλος στην ανάπτυξη

- το πρώτο αξιόπιστο χερσαίο συγκοινωνιακό δίκτυο
- πρόσφερε υπηρεσίες σε καιρό πολέμου
- δεν έφερε την ανάπτυξη και την εκβιομηχάνιση

9. Τα εθνικά δάνεια

Τα δάνεια της Ανεξαρτησίας

- τα δάνεια υπήρξαν σημαντική παράμετρος του κράτους
- το ελληνικό κράτος σύναψε δάνεια κατά την Επανάσταση (Λονδίνο) και κατά την άφιξη των Βαυαρών (1832)
- Ο Όθων αρνήθηκε την αποπληρωμή τους

Τα νέα δάνεια: Λόγοι και αποτελέσματα:

- η αλλαγή των ρυθμών ανάπτυξης από το 1860
- οι περιορισμένοι πόροι της χώρας
- τα έκτακτα έξοδα λόγω των εθνικών κρίσεων
- η διόγκωση του δημοσίου χρέους τη δεκαετία του 1880 λόγω του δανεισμού

Τομείς χρησιμοποίησης των νέων δανείων:

- το μεγαλύτερο μέρος
  - ✚ κάλυψη τρεχόντων ελλειμμάτων προϋπολογισμών
  - ✚ δαπάνες στρατιωτικών κινητοποιήσεων και εξοπλισμών
- αποπληρωμή παλαιότερων δανείων
- μικρά αλλά απαραίτητα ποσά σε παραγωγικές επενδύσεις
- και έργα

10. Η πτώχευση του 1893 και ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος

Προσοχή! Αυτό το κεφάλαιο συνδέεται με τα εθνικά δάνεια ως συνέπειά τους.

Συνθήκες επιβολής ΔΟΕ

- 1893 - πτώχευση με μεγάλο πολιτικό κόστος
- Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897: ήττα ελληνικού στρατού
- υποχρέωση καταβολής υπέρογκων πολεμικών αποζημιώσεων

Αρμοδιότητες Δ.Ο.Ε.

- έξι δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία, Αυστρία, Ιταλία, Γερμανία)
- διαχείριση κρατικών εσόδων:
  - 1) μονοπώλιο: α) αλατιού, β) φωτιστικού πετρελαίου, γ) σπέρτων, δ) παιγνιόχαρτων, ε) χαρτιού σιγαρέτων,
  - 2) εξόρυξη σμυρίδας Νάξου,
  - 3) φόρος καπνού,
  - 4) λιμενικά δικαιώματα Πειραιά,
  - 5) φόρος χαρτοσήμου
- ύψος εσόδων 28.000.000 - 30.000.000

Στόχοι ΔΟΕ:

- καταβολή πολεμικής αποζημίωσης στην Τουρκία 92.000.000 δρχ.
- εξυπηρέτηση των άλλων δανείων
- τεχνικό συμβουλευτικό σώμα

Θετικά αποτελέσματα ΔΟΕ

- αύξηση πιστοληπτικής ικανότητας κράτους
- απαλλαγή δημοσιονομικών μηχανισμών από δυσλειτουργίες

- οι προϋπολογισμοί πλεονασματικοί, τα δημόσια οικονομικά υγιή και οι δυνατότητες του κράτους αυξημένες
- μεταρρυθμίσεις Βενιζέλου - συμμετοχή στους Βαλκανικούς Πολέμους

11. Το εξωελλαδικό ελληνικό κεφάλαιο

Προσοχή! Αυτό το κεφάλαιο συνδέεται με τα κεφ. Α2 και Β2.

Η οικονομική εξάπλωση των ομογενών το 19ο αιώνα:

- οικονομική εξάπλωση των Ελλήνων στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα
- για το ελληνικό κράτος η ύπαρξη των ομογενών αποτελούσε μια χρυσή εφεδρεία

1830-1860: σχέσεις ομογενών και ελληνικού κράτους :

- οι σχέσεις δεν είναι οι καλύτερες → η Ελλάδα δεν έχει οικονομικό ενδιαφέρον
- κλίμα ανάπτυξης και υψηλών αποδόσεων την Ευρώπη
- λίγοι ομογενείς εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα

1860-1870: προσπάθειες προσέλκυσης ομογενών:

- συζητήσεις αξιοποίησης ομογενών λόγω αλλαγών
- μεγάλες ευκαιρίες για τους ομογενείς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία → συνταγματικές μεταρρυθμίσεις Τανζιμάτ
- οι πολιτικές προσέλκυσης των ομογενών δεν απέδωσαν πολλά

1870 - 1900: οι δραστηριότητες των ομογενών στην Ελλάδα

πρώτες ενδείξεις συνεργασίας ομογενών και ελληνικού κράτους λόγω της οικονομικής κρίσης 1873

- τομείς επενδύσεων ομογενών:
  - ✚ σε ακίνητα
  - ✚ σε ευκαιρίες για υψηλά κέρδη
- χαρακτήρας επενδύσεων ομογενών:
- κερδοσκοπικός: ευκαιριακός χαρακτήρας, ρευστότητα

20ός αιώνας: Ο ρόλος των ομογενών

- σταθερότερη συμπεριφορά μετά τη διακοπή των παραδοσιακών δραστηριοτήτων των ομογενών στην Ανατολική Μεσόγειο
- μεταφορά οικονομικών δραστηριοτήτων ομογενών στην Ελλάδα που έχει αλλάξει

Αξιολόγηση δραστηριοτήτων ομογενών

- όχι σταθερή βάση ανάπτυξης του ελληνικού κράτους
- όμως σημαντική η παρουσία τους
- Έλληνες της διασποράς:
  - ✚ οι λιγότεροι: μεγαλοκεφαλαιούχοι
  - ✚ οι πιο πολλοί: μεσαίοι, μικροαστοί - στενές σχέσεις με την πατρίδα, αποστολή εμβασμάτων

Γ. ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20^ο ΑΙΩΝΑ

1. Το αγροτικό ζήτημα

Προσοχή! Σχετίζεται με το κεφάλαιο Β3

Εξελίξεις στον αγροτικό τομέα στο σύγχρονο κόσμο:

- Υποχώρηση της κυριαρχίας του αγροτικού τομέα λόγω της Βιομηχανικής Επανάστασης
- αγροτική μεταρρύθμιση
- Η Ελλάδα κινείται με αργούς ρυθμούς στις νέες συνθήκες

1880-1910: Το ζήτημα των τσιφλικιών

- Αποφυγή εντάσεων με τη διανομή των εθνικών γαιών
- Διεύρυνση ελληνικού κράτους ζήτημα μεγάλης ιδιοκτησίας
- Τσιφλίκια Θεσσαλίας: αναχρονιστικός θεσμός των κολίγων, κερδοσκοπία στο σιτάρι
- 1907: ψήφιση νόμων για απαλλοτριώσεις μεγάλων ιδιοκτησιών και διανομής τους σε ακτήμονες

Η αγροτική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα. 1910-1925: Το ζήτημα των τσιφλικιών

- 1913–Βαλκανικοί Πόλεμοι:
  - ✚ περιπλοκή αγροτικού ζητήματος (μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες)
- 1917 (Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος- Εθνικός Διχασμός).
  - ✚ απόφαση κυβέρνησης Βενιζέλου για αγροτική μεταρρύθμιση
  - ✚ απαλλοτριώσεις μεγάλων ιδιοκτησιών μετά τον πόλεμο για αποκατάσταση των προσφύγων

Αποτελέσματα

- αναδιανομή καλλιεργήσιμων εκτάσεων
- ολοκλήρωση μεταρρύθμισης
- νέα προβλήματα:
  - ✚ δυσκολία εμπορευματοποίησης της παραγωγής
  - ✚ μικροκαλλιεργητές θύματα των εμπορών
- αντιμετώπιση των νέων προβλημάτων με την ίδρυση: Αγροτικής Τράπεζας, κρατικών οργανισμών, συνεταιρισμών

Προσοχή! Η Αγροτική Τράπεζα σχετίζεται με τα κεφ. Β5 και Γ8

2. Τα πρώτα βήματα του εργατικού κινήματος

Λόγοι για την καθυστέρηση της ανάπτυξης του εργατικού κινήματος:

- διαφορές εργατικού κινήματος Ελλάδος σε σχέση με άλλες χώρες
- τέλη 19ου αιώνα: σοσιαλιστικές ομάδες και εργατικές ομαδοποιήσεις
- Λόγοι καθυστέρησης:
  - ✚ απουσία μεγάλων βιομηχανικών μονάδων
  - ✚ στα δημόσια έργα οι εργάτες είναι αλλοδαποί
  - ✚ επικράτηση Μεγάλης Ιδέας.

Λόγοι ανάπτυξης εργατικού κινήματος τον 20^ο αιώνα:

- ενσωμάτωση Θεσσαλονίκης (Βαλκανικοί Πόλεμοι): Φεντερασιόν
- Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος: Ωρίμανση κινήματος: Γ.Σ.Ε.Ε, Σ.Ε.Κ.Ε.

Προσοχή! Για το ΣΕΚΕ βλ. και σσ. 99-100 του σχολικού εγχειριδίου.

3. Οι οικονομικές συνθήκες κατά την περίοδο 1910-1922

Ο Βενιζελισμός και η οικονομική του άποψη:

- 1910-1922: Βενιζελισμός: νέα πολιτική αντίληψη με εκφραστή τον Ελ. Βενιζέλο
- στον οικονομικό τομέα:
  - ✚ το Κράτος μοχλός έκφρασης και ανάπτυξης του ελληνισμού
  - επιδίωξη ενσωμάτωσης του εκτός συνόρων Ελληνισμού
  - διεκδίκηση θέσης στο σύγχρονο κόσμο
  - θεσμικός εκσυγχρονισμός
  - ανάπτυξη παραγωγικών δυνάμεων του έθνους

Ο ρόλος της αστικής τάξης:

- συσπείρωση αστικής τάξης γύρω από το Βενιζέλο
- ισχυρή ελληνική οικονομική παρουσία στην Ανατ. Μεσόγειο
- αίτημα δημιουργίας ισχυρού εθνικού κέντρου

Κατάσταση εθνικής οικονομίας:

- εμφανής πρόοδος
  - ✚ πλεονασματικοί προϋπολογισμοί
  - ✚ αντιμετώπιση αγροτικής κρίσης

Οι συνέπειες των Βαλκανικών Πολέμων:

- σημαντικό κόστος, αλλά δεν κλόνισαν την εθνική οικονομία
- μεγάλα κέρδη: η Ελλάδα υπολογίσιμη δύναμη
- πρόβλημα: παρουσία ισχυρών μειονοτήτων

4. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος Οι εξελίξεις την περίοδο 1914-1917:

δύσκολες και περίπλοκες συνθήκες: περίοδος εθνικού διχασμού (σύγκρουση Βενιζέλου –παλατιού)

Η οικονομική πλευρά της εξόδου της Ελλάδας στον Α΄ Παγκ. Πόλεμο:

- 1917: ενοποίηση χώρας υπό τον Βενιζέλο με την επέμβαση των Συμμάχων,
- το κόστος συμμετοχής απαιτούσε εξωτερική αρωγή
- ιδιόμορφος (θεωρητικός) δανεισμός από Αγγλία, Γαλλία, Η.Π.Α.

Το δημοσιονομικό αδιέξοδο 1918-1922

- Νοέμβριος 1920: εκλογική ήττα Βενιζέλου / ανάληψη εξουσίας από φιλοβασιλικούς
- επιδείνωση οικονομικών
- Μάρτιος 1922 → δημοσιονομικό αδιέξοδο → διχοτόμηση δραχμής

5. Η οικονομική ζωή κατά την περίοδο 1922-1936:

Η άφιξη των προσφύγων

- 1922 - Μικρασιατική Καταστροφή
- κεντρική παράμετρος → άφιξη και αποκατάσταση προσφύγων:

Η παρέμβαση του κρατικού μηχανισμού:

- ανάγκη κάλυψης της χρόνιας ανεπάρκειας της ελληνικής διοίκησης για αποφυγή ολικής καταστροφής
- ανασταλτικοί παράγοντες που σχετίζονται με την τεταμένη πολιτική κατάσταση
- μέσα κάλυψης των αναγκών:
  - ✚ αξιοποίηση μουσουλμανικών περιουσιών
  - ✚ εξωτερική βοήθεια
- αξιολόγηση → επαρκής η αντίδραση του κρατικού μηχανισμού

6. Η ελληνική οικονομία κατά την περίοδο του μεσοπολέμου

Προσοχή! Το κεφάλαιο περιέχει συνέπειες της Μικρασιατικής Καταστροφής

Πλεονεκτήματα ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο:

- εθνική ομογενοποίηση (7% μειονότητες)
- ολοκλήρωση αγροτικής μεταρρύθμισης
- προώθηση αστικοποίησης
- βελτίωση υποδομών
- υιοθέτηση αναπτυξιακών πολιτικών
- εξάλειψη κοσμοπολιτισμού
- άφιξη προσφύγων

7. Οι μεγάλες επενδύσεις

Προσοχή! Και αυτό το κεφάλαιο εντάσσεται στις συνέπειες της Μικρασιατικής Καταστροφής

Συνέπειες του μικρασιατικού πολέμου

- Αθήνα: 1.000.000 κάτοικοι με την έλευση των προσφύγων
  - ✚ ύδρευση → 1925, αμερικάνικη εταιρεία ΟΥΛΕΝ
  - ✚ ηλεκτροδότηση → βρετανική εταιρεία ΠΑΟΥΕΡ
  - ✚ τηλεφωνικό δίκτυο → γερμανικές εταιρείες
  - ✚ οδικό δίκτυο
  - ✚ διευθέτηση χειμάρρων
- εγχειοβελτιωτικά έργα στην υπόλοιπη χώρα

8. Η Τράπεζα της Ελλάδος

Προσοχή! Σχετίζεται με τα κεφάλαια Γ1 (Αγροτική Τράπεζα) και Β5

Αφορμή:

1927: αίτημα Ελλάδας στην Κοινωνία των Εθνών για παροχή δανείου

Αρμοδιότητες:

- διαχείριση χρεών
- έκδοση χαρτονομίσματος
- εφαρμογή κυβερνητικής οικονομικής πολιτικής

Συνθήκες δημιουργίας:

- αντιδράσεις Εθνικής Τράπεζας
- πιέσεις ξένων συμβούλων
- Μάιος 1927: ίδρυση Τραπέζης Ελλάδος
- 1928: λειτουργία Τραπέζης Ελλάδος

Έργο:

σταθερή ισοτιμία δραχμής – ξένων νομισμάτων

Αποτελέσματα στην οικονομία:

- περίοδος ευφορίας των δημοσίων οικονομικών
- βελτίωση πιστοληπτικής ικανότητας του κράτους
- ενίσχυση εισροής συναλλάγματος και επενδύσεων
- ισχυρή δυναμική, πρωτοβουλίες κυβέρνησης Βενιζέλου (1928-32)

9. Η κρίση του 1932

Η κρίση:

1929, Νέα Υόρκη → ξέσπασμα κρίσης, 1932: εκδήλωση κρίσης στην Ελλάδα

Συνέπειες στην ελληνική οικονομία

- **νόμισμα:**
  - ✚ εξάντληση αποθεμάτων χρυσού και συναλλάγματος
  - ✚ Άνοιξη 1932: → αναστολή μετατρεψιμότητας δραχμής → αναστολή εξυπηρέτησης εξωτερικών δανείων
  - ✚ εγχειροβελτιωτικά έργα στην υπόλοιπη χώρα
- **πολιτική:** ισχυρός κρατικός παρεμβατισμός προστατευτισμός
- **εξωτερικό εμπόριο:** μέθοδος διακανονισμού “κλήριγκ”:

Πολιτικές συνέπειες

- δημιουργία ισχυρών συγκεντρωτικών κρατών
- 4.8.1936: επιβολή δικτατορίας Ιωάννη Μεταξά με την ανοχή του Παλατιού.

ΠΗΓΕΣ

Η έρευνα των πηγών, σύμφωνα με το αναλυτικό πρόγραμμα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, προσφέρεται, ανάλογα με το είδος τους, για τη βαθύτερη κατανόηση εκ μέρους των μαθητών των ιστορικών ζητημάτων και της πολυπλοκότητάς τους, την υιοθέτηση κριτικής στάσης απέναντι σε πρόσωπα και πράγματα, την πιο ζωντανή προσέγγιση μιας ιστορικής εποχής και τη σε βάθος έρευνα και ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων. Ειδικότερα η ενασχόλησή μας με τις πηγές μπορεί να ακολουθεί την εξής πορεία:

- Παρουσίαση σύντομων αποσπασμάτων από πρωτογενείς ή δευτερογενείς γραπτές πηγές που αναφέρονται σε θέμα της διδασκόμενης ενότητας.
- Διευκρίνιση βασικών ιστορικών όρων.
- Σύνθεση των κυριότερων πληροφοριών τις οποίες περιέχουν τα κείμενα και ανάλυση της επιχειρηματολογίας των συντακτών τους.

Κατά τη βαθμολόγηση απαντήσεων σε ερωτήσεις που απαιτούν επεξεργασία ιστορικού υλικού (παραθέματα, εικόνες, χάρτες, διαγράμματα) αξιολογείται, ανάλογα με τη διατύπωση της ερώτησης η ικανότητα του μαθητή να :

- περιορίζει την απάντησή του σε όσα ζητά η ερώτηση και να μην επεκτείνεται σε γενικόλογο σχολιασμό ή παρουσίαση του περιεχομένου της πηγής.
- αντιλαμβάνεται την ακριβή σημασία των ιστορικών όρων που περιέχει η πηγή
- εντοπίζει τις ομοιότητες και τις διαφορές αφενός ανάμεσα στο περιεχόμενο και αφετέρου ανάμεσα στην οπτική δύο ή περισσότερων πηγών
- αναγνωρίζει το είδος της πηγής και να εντάσσει την πληροφορία της πηγής στα γενικότερα ιστορικά συμφραζόμενα
- συνοψίζει επιγραμματικά τις πληροφορίες που του ζητούνται
- συμπληρώνει, να υποστηρίζει ή να αντικρούει την επιχειρηματολογία της πηγής με βάση τις ιστορικές του γνώσεις
- συνθέτει το περιεχόμενο δύο ή περισσότερων πηγών.

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΠΗΓΩΝ:

Ερώτηση: Να παρουσιάσετε τις συνθήκες που επικρατούν στο εσωτερικό εμπόριο του νέου ελληνικού κράτους κατά τον 19^ο αιώνα, βασιζόμενοι στις ιστορικές σας γνώσεις και τις πληροφορίες από το κείμενο που ακολουθεί:

1. Οι εμποροπανηγύρεις

«Αι πανηγύρεις εισίν εμπορικαί συναθροίσεις εντός πόλεων ή αγροτικών δήμων τελούμενοι κατ' έτος εις ωρισμένην εποχήν, εις ας συρρέουσιν εκ των παρακειμένων πόλεων έμποροι προς πώλησιν των εμπορευμάτων των, ή έτεροι προς αγοράν ετέρων της πόλεως ή του δήμου εν τω οποίω τελείται η πανήγυρις.

Εις εποχήν καθ' ην το εσωτερικόν εμπόριον υπεβάλλετο εις περιορισμούς, αι τοιαύται συναθροίσεις έχαιρον προνόμια τινά και ατελείας, και η ύπαρξις των καθίστατο αναγκαία, αλλ' αφ' ότου το εσωτερικόν εμπόριον εκτήσατο πλήρη ελευθερίαν, ου μόνον απώλεσαν αυτά την σπουδαιότητά των αλλά και αποκρούονται παρά τίνων οικονομολόγων ως ενισχύουσαι την αγοράν.

Αι πανηγύρεις αύται καθίστανται παρ' ημίν διά Β. Διατάγματος και διαρκούσιν από 3-8 ημέρας. Κατά τι δε ψήφισμα του Κυβερνήτου της 4ης Φεβρουαρίου 1830, ισχύον και μέχρι σήμερα, επιτίθεται φόρος επί τα εις τας πανηγύρεις ταύτας εισαγόμενα εμπορεύματα, «δύο μεν φοινίκων επί τα χονδρικά φορτία, τεσσάρων δε επί τα ψιλικά», κατά την έκφρασιν του ψηφίσματος, και ο φόρος ούτος εγγράφεται εις τους προϋπολογισμούς των δήμων ως τακτικόν έσοδον.

Οι εκ των πανηγύρεων και των εν αυταίς ανεγειρομένων παραπηγμάτων πόροι των διαφόρων δήμων ανήρχοντο το 1859 εις δρχμ. 29.836.

Αι σήμεραν κατ' έτος τελούμενοι καθ' όλον το Κράτος πανηγύρεις εισίν 29 τον αριθμόν».

Α. Μανσόλα, Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1867, σ. 132.

Βήμα 1^ο: Εντοπίζω τα ζητούμενα της ερώτησης: οι συνθήκες του εσωτερικού εμπορίου τον 19^ο αι.

Βήμα 2^ο: Επισημαίνω στην πηγή τα στοιχεία που θα χρησιμοποιήσω στην απάντησή μου:

«Αι πανηγύρεις εισίν εμπορικά συναθροίσεις εντός πόλεων ή αγροτικών δήμων τελούμενοι κατ' έτος εις ωρισμένην εποχήν, εις ας συρρέουσιν εκ των παρακειμένων πόλεων έμποροι προς πώλησιν των εμπορευμάτων των, ή έτεροι προς αγοράν ετέρων της πόλεως ή του δήμου εν τω οποίω τελείται η πανήγυρις.

Εις εποχήν καθ' ην το εσωτερικόν εμπόριον υπεβάλλετο εις περιορισμούς, αι τοιαύται συναθροίσεις έχαιρον προνόμια τινά και ατελείας, και η ύπαρξις των καθίστατο αναγκαία, αλλ' αφ' ότου το εσωτερικόν εμπόριον εκτήσατο πλήρη ελευθερίαν, ου μόνον απώλεσαν αύται την σπουδαιότητά των αλλά και αποκρούονται παρά τίνων οικονομολόγων ως ενισχύουσαι την αγοράν.

Αι πανηγύρεις αύται καθίστανται παρ' ημίν διά Β. Διατάγματος και διαρκούσιν από 3-8 ημέρας. Κατά τι δε ψήφισμα του Κυβερνήτου της 4ης Φεβρουαρίου 1830, ισχύον και μέχρι σήμερα, επιτίθεται φόρος επί τα εις τας πανηγύρεις ταύτας εισαγόμενα εμπορεύματα, «δύο μεν φοινίκων επί τα χονδρικά φορτία, τεσσάρων δε επί τα ψιλικά», κατά την έκφρασιν του ψηφίσματος, και ο φόρος ούτος εγγράφεται εις τους προϋπολογισμούς των δήμων ως τακτικόν έσοδον.

Οι εκ των πανηγύρεων και των εν αυταίς ανεγειρομένων παραπηγμάτων πόροι των διαφόρων δήμων ανήρχοντο το 1859 εις δρχμ. 29.836.

Αι σήμεραν κατ' έτος τελούμενοι καθ' όλον το Κράτος πανηγύρεις εισίν 29 τον αριθμόν».

Βήμα 3^ο: Εντοπίζω το απόσπασμα της ιστορικής αφήγησης από το βιβλίο:

«Τα οικονομικά μεγέθη της χώρας, ο μικρός πληθυσμός, η περιορισμένη αγοραστική δυνατότητα των κατοίκων της, η απουσία παραγωγικών μονάδων μεγάλου μεγέθους καθήλωναν, σε ολόκληρο το 19ο αιώνα, την εσωτερική εμπορική κίνηση σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Μόνο προς τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα δημιουργήθηκε στις μεγαλύτερες πόλεις μια άξια λόγου εμπορική κίνηση, η οποία όμως, σε μεγάλο ποσοστό, τροφοδοτήθηκε από εισαγόμενα καταναλωτικά προϊόντα. Για τους ίδιους λόγους, το εμπόριο της χώρας συνδέθηκε με το εξωτερικό, από τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας.» (*Η ελληνική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα*)

Βήμα 4^ο: Συνθέτω την απάντησή μου χωρίς να ξεχνάω να παραθέτω και τις ανάλογες παραπομπές από το παράθεμα.:

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΑΠΑΝΤΗΣΗ

Βιβλίο: «Τα οικονομικά μεγέθη της μετεπαναστατικής Ελλάδας, ο μικρός πληθυσμός, η περιορισμένη αγοραστική δυνατότητα των κατοίκων της, η απουσία παραγωγικών μονάδων μεγάλου μεγέθους καθήλωναν, σε ολόκληρο το 19ο αιώνα, την εσωτερική εμπορική κίνηση σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Μόνο προς τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα δημιουργήθηκε στις μεγαλύτερες πόλεις μια άξια λόγου εμπορική κίνηση, η οποία όμως, σε μεγάλο ποσοστό, τροφοδοτήθηκε από εισαγόμενα καταναλωτικά προϊόντα. Για τους ίδιους λόγους, το εμπόριο της χώρας συνδέθηκε με το εξωτερικό, από τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας.»

Πηγή: Τα ιστορικά στοιχεία σχετικά με το εσωτερικό εμπόριο στο ελληνικό κράτος συμπληρώνονται και διευρύνονται από το παράθεμα. Όπως προαναφέρθηκε, η εσωτερική εμπορική κίνηση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα βρισκόταν σε πολύ χαμηλά επίπεδα.

Μια σημαντική έκφρασή της ήταν οι εμποροπανηγύρεις, δηλαδή οι εμπορικές συγκεντρώσεις που γίνονταν σε διάφορες πόλεις μια φορά το χρόνο (*«Αι πανηγύρεις εισίν εμπορικά συναθροίσεις εντός πόλεων ή αγροτικών δήμων τελούμενοι κατ' έτος εις ωρισμένην εποχήν»*) και διαρκούσαν 3-8 ημέρες (*«Αι πανηγύρεις αύται καθίστανται παρ' ημίν διά Β. Διατάγματος και διαρκούσιν από 3-8 ημέρας»*).

Σ' αυτές συγκεντρώνονταν έμποροι από διάφορες περιοχές για να διαθέσουν τα προϊόντα τους και η λειτουργία τους καθοριζόταν από συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο, το οποίο προέβλεπε ορισμένο ύψος φόρων για τα διατιθέμενα προϊόντα. Ο φόρος αυτός αποτελούσε τακτικό έσοδο των δήμων. (*«Κατά τι δε ψήφισμα του Κυβερνήτου της 4ης Φεβρουαρίου 1830, ισχύον και μέχρι σήμερα, επιτίθεται φόρος επί τα εις τας πανηγύρεις ταύτας εισαγόμενα εμπορεύματα, «δύο μεν φοινίκων επί τα χονδρικά φορτία, τεσσάρων δε επί τα ψιλικά», κατά την έκφρασιν του ψηφίσματος, και ο φόρος ούτος εγγράφεται εις τους προϋπολογισμούς των δήμων ως τακτικόν έσοδον.»*)

Στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, οι εμποροπανηγύρεις είχαν σημαντικό ρόλο, γιατί υπήρχαν περιορισμοί στη διακίνηση των εμπορικών αγαθών. (*«Εις εποχήν καθ' ην το εσωτερικόν εμπόριον υπεβάλλετο εις περιορισμούς, αι τοιαύται συναθροίσεις έχαιρον προνόμια τινά και ατελείας, και η ύπαρξις των καθίστατο αναγκαία»*). Όταν, όμως, οι εμποροπανηγύρεις, που λειτουργούσαν υπό προνομιακό καθεστώς, έχασαν τη σπουδαιότητά τους και το 1867, όπως μας πληροφορεί το παράθεμα, είχαν περιοριστεί σε 29. (*« Αι σήμεραν κατ' έτος τελούμενοι καθ' όλον το Κράτος πανηγύρεις εισίν 29 τον αριθμόν»*).

Γενικά, οι εμποροπανηγύρεις, που επί Τουρκοκρατίας ήταν σημαντική έκφραση της εμπορικής δραστηριότητας στο εσωτερικό της χώρας και κάλυπταν σημαντικές ανάγκες, από την απελευθέρωση άρχισαν να φθίνουν. (*«αλλ' αφ' ότου το εσωτερικόν εμπόριον εκτήσατο πλήρη ελευθερίαν, ου μόνον απώλεσαν αύται την σπουδαιότητά των αλλά και αποκρούονται παρά τίνων οικονομολόγων ως ενισχύουσαι την αγοράν»*). Αυτό αποδεικνύεται και από το ύψος του φόρου που εισέπρατταν οι δήμοι και το οποίο το 1859 είχε περιοριστεί σε 29,836 δραχμές. (*«Οι εκ των πανηγύρεων και των εν αυταίς ανεγειρομένων παραπηγμάτων πόροι των διαφόρων δήμων ανήρχοντο το 1859 εις δρχμ. 29.836.»*)

2. Βασιζόμενοι στις ιστορικές σας γνώσεις και τα στοιχεία του πίνακα, να παρουσιάσετε τις χώρες με τις οποίες η Ελλάδα είχε εμπορικές συναλλαγές.

Οι εμπορικές συναλλαγές της Ελλάδας το 1890
(Εισαγωγές-Εξαγωγές)

ΠΟΛΗ	ΑΞΙΑ ΣΥΝΑΛΛΑΓΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΣΤΟ ΣΥΝΟΛΟ	ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΕΙΔΗ
Αγγλία	66.000.000	30%	σταφίδα, μεταλλεύματα, υφάσματα
Ρωσία	22.000.000	10%	σιτηρά
Τουρκία	28.000.000	13%	τρόφιμα, ζώα, βαμβάκι
Αυστρία	25.000.000	11%	ξυλεία
Γαλλία	32.000.000	15%	δέρματα, τρόφιμα
Γερμανία	8.000.000	4%	διάφορα
Ιταλία	7.000.000	3%	διάφορα
ΗΠΑ	7.000.000	3%	διάφορα
Σύνολο	217.000.000	89%	

Βήμα 1^ο: Εντοπίζω τα ζητούμενα της ερώτησης: οι χώρες με τις οποίες η Ελλάδα είχε εμπορικές συναλλαγές.

Βήμα 2^ο: Επισημαίνω στην πηγή τα στοιχεία που θα χρησιμοποιήσω στην απάντησή μου:

ΠΟΛΗ	ΑΞΙΑ ΣΥΝΑΛΛΑΓΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΣΤΟ ΣΥΝΟΛΟ	ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΕΙΔΗ
Αγγλία	66.000.000	30%	σταφίδα, μεταλλεύματα, υφάσματα
Ρωσία	22.000.000	10%	σιτηρά
Τουρκία	28.000.000	13%	τρόφιμα, ζώα, βαμβάκι
Αυστρία	25.000.000	11%	ξυλεία
Γαλλία	32.000.000	15%	δέρματα, τρόφιμα
Γερμανία	8.000.000	4%	διάφορα
Ιταλία	7.000.000	3%	διάφορα
ΗΠΑ	7.000.000	3%	διάφορα
Σύνολο	217.000.000	89%	

Βήμα 3^ο: Εντοπίζω το απόσπασμα της ιστορικής αφήγησης από το βιβλίο:

Βιβλίο: «Αν λάβουμε υπόψη τις παραγωγικές δυνατότητες της Ελλάδας στη διάρκεια του πρώτου αιώνα της ανεξαρτησίας της, δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος του εξωτερικού της εμπορίου αφορούσε γεωργικά προϊόντα. Στις **εξαγωγές**, περισσότερο από τα 2/3 (σε αξία) του συνόλου, ήταν γεωργικά προϊόντα. Η γενική τάση μάλιστα οδηγούσε προς τη διεύρυνση του ποσοστού των εξαγωγών αγροτικών προϊόντων, που έφτασαν να αντιπροσωπεύουν τα 3/4 των συνολικών εξαγωγών στη δεκαετία 1900-1910. Στην κατηγορία αυτή την πρώτη θέση είχε η σταφίδα, που από μόνη της πλησίαζε σε αξία το 1/2 των συνολικών εξαγωγών. Ακολουθούσε με μεγάλη διαφορά το ελαιόλαδο και, μετά το 1900, το κρασί.

Εκτός από τα παραπάνω είδη, εξάγονταν μικρές ποσότητες φυτικών προϊόντων για βιομηχανική επεξεργασία, το βαμβάκι, για παράδειγμα, την εποχή του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου ή ο σταθερά ανερχόμενος καπνός, που όμως αντιπροσώπευε ακόμα ασήμαντο ποσοστό των εξαγωγών (2-3%). Μέχρι το 1880 επίσης υπήρχε σημαντική εμπορική κίνηση στα κατεργασμένα δέρματα, η οποία όμως σχεδόν εξαφανίστηκε στη συνέχεια. Στην κατηγορία των πρώτων υλών, τις εξαγωγές συμπλήρωναν τα μεταλλευτικά προϊόντα, που από το τέλος του 19ου αιώνα πλησίαζαν το 1/5 της συνολικής αξίας των εξαγωγών. Επρόκειτο κυρίως για μόλυβδο, για μαγγανιούχα μεταλλεύματα, για σμύριδα και θηραϊκή γη. Οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων ήταν κυριολεκτικά ασήμαντες.

Στις εισαγωγές τα αγροτικά είδη αντιπροσώπευαν σταθερά το 1/3 (σε αξία) του συνόλου. Στην πρώτη θέση βρίσκονταν τα δημητριακά, το σιτάρι ιδιαίτερα, καθώς η εγχώρια παραγωγή δεν ήταν σε θέση να καλύψει τις επισιτιστικές ανάγκες του πληθυσμού. Στα βιομηχανικά προϊόντα που εισάγονταν κυριαρχούσαν τα υφάσματα και τα νήματα, ενώ προοδευτικά μεγάλωναν τα ποσοστά των ορυκτών (άνθρακας), της ξυλείας, των χημικών προϊόντων και των μηχανημάτων.

Οι χώρες με τις οποίες η Ελλάδα ανέπτυξε στο διάστημα αυτό εμπορικούς δεσμούς ήταν, ως επί το πλείστον, τα βιομηχανικά κράτη της Δυτικής Ευρώπης. Η Αγγλία απορροφούσε το σύνολο σχεδόν των εξαγωγών σταφίδας αλλά και ένα σημαντικό ποσοστό των μεταλλευμάτων (μόλυβδου). Η Γαλλία αλλά και μικρότερα ευρωπαϊκά κράτη, όπως ήταν π.χ. το Βέλγιο, ακολουθούσαν. Αντίθετα, οι εμπορικές σχέσεις με την Οθωμανική αυτοκρατορία, αν και υπαρκτές, δεν βρίσκονταν στην πρώτη θέση από πλευράς όγκου και αξίας.

Η ελληνική εμπορική δραστηριότητα δεν περιοριζόταν μέσα στα σύνορα του ελληνικού κράτους. Ισχυροί ελληνικοί εμπορικοί οίκοι είχαν επεκτείνει τον ίδιο καιρό τις δραστηριότητές τους στις γύρω από την Ελλάδα περιοχές. Στη Νότια Ρωσία, στις χώρες από τις οποίες διέρχεται ο Δούναβης, στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλα λιμάνια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, στη Σμύρνη και την Αλεξάνδρεια, οι εμπορικές δραστηριότητες των Ελλήνων αναπτύσσονταν ανταγωνιστικά ως προς τις δραστηριότητες όχι μόνο των εγχώριων εμπόρων, αλλά και των εμπορικών οίκων των ισχυρών βιομηχανικών κρατών της Δύσης.» *(Η ελληνική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα)*

Βήμα 4^ο: Συνθέτω την απάντησή μου χωρίς να ξεχνάω να παραθέτω και τις ανάλογες παραπομπές από το παράθεμα.:

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΑΠΑΝΤΗΣΗ

Από τον πίνακα, ο οποίος συμπληρώνει και αποσαφηνίζει την ιστορική αφήγηση, μπορούμε να προσδιορίσουμε το ύψος και το ποσοστό των εμπορικών συναλλαγών της Ελλάδας με διάφορες χώρες και σε συσχετισμό με την ιστορική αφήγηση, τα εισαγόμενα και εξαγόμενα προϊόντα από και προς αυτές.

Οι χώρες με τις οποίες η Ελλάδα ανέπτυξε στο διάστημα αυτό εμπορικούς δεσμούς ήταν, ως επί το πλείστον, τα βιομηχανικά κράτη της Δύσης. Σύμφωνα με τον πίνακα, από 89% της συνολικής αξίας των συναλλαγών που καταγράφονται, το 52% γίνεται με κράτη της Δυτικής Ευρώπης (*Αγγλία 30%, Γαλλία 15%, Γερμανία 4%, Ιταλία 3%*) τα οποία απορροφούν τα αγροτικά προϊόντα της Ελλάδας για να καλύψουν διατροφικές ανάγκες των εργατικών τους πληθυσμών αλλά και τις πρώτες ύλες της για να τις επεξεργαστεί η βιομηχανία τους, ενώ από την άλλη πλευρά η Ελλάδα έχει ανάγκη τα βιομηχανικά τους προϊόντα λόγω υπανάπτυξης της δικής της βιομηχανίας. *Από το υπόλοιπο 37% της αξίας των συναλλαγών, το 13% γίνεται με την Τουρκία, το 11% με την Αυστρία και το 3% με τις ΗΠΑ.*

Η Αγγλία είναι το κράτος που οι εμπορικές του συναλλαγές με την Ελλάδα είναι οι μεγαλύτερες και αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι απορροφούσε το σύνολο σχεδόν των εξαγωγών σταφίδας αλλά και ένα σημαντικό ποσοστό των μεταλλευμάτων (μολύβδου), ενώ εξάγει μεγάλες ποσότητες υφασμάτων, που είναι προϊόντα της βιομηχανίας της. Η Γαλλία, η οποία εισάγει δέρματα, αλλά και μικρότερα ευρωπαϊκά κράτη, όπως ήταν π.χ. το Βέλγιο, ακολουθούσαν.

Αντίθετα, οι εμπορικές σχέσεις με την Οθωμανική αυτοκρατορία, αν και υπαρκτές, δεν βρίσκονταν στην πρώτη θέση από πλευράς όγκου και αξίας και *αφορούν κυρίως γεωργικοκτηνοτροφικά προϊόντα. Από την Αυστρία εισάγεται στην Ελλάδα ξυλεία, ενώ από τη Ρωσία εισάγονται στην Ελλάδα σιτηρά που την βοηθούν να καλύψει το επισιτιστικό της πρόβλημα.*

Τέλος, το ύψος των συναλλαγών με τη Γερμανία, την Ιταλία και τις ΗΠΑ κατά την εποχή αυτή είναι περιορισμένο.

3. Να παρουσιάσετε τις συνέπειες που είχε η κρίση του 1929 για την ελληνική οικονομία βασιζόμενοι στην ιστορική αφήγηση και στις πληροφορίες που θα αποκομίσετε από το παράθεμα που ακολουθεί.

Οι συνέπειες των μέτρων του κρατικού παρεμβατισμού κατά το 1932

Τα μέτρα του 1932 αποτέλεσαν το ορόσημο για τη νέα ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής, η οποία συνεχίστηκε ως τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου. Άμεση συνέπεια ήταν ότι η δραχμή υποτιμήθηκε κατά 60% σε σχέση με τα ξένα νομίσματα, ενώ παράλληλα οι τιμές των εγχώριων προϊόντων δεν ανέβηκαν παρά μόνο 13,4%. Αυτό είχε σαν συνέπεια ότι τα προϊόντα του εξωτερικού ακρίβυναν τουλάχιστον τέσσερις φορές περισσότερο από τα εγχώρια...Οι προϋποθέσεις αυτές οδηγούσαν εξ αντικειμένου στην ενθάρρυνση της εγχώριας παραγωγής... Σύμφωνα με τις στατιστικές της ΚΤΕ, κατά την περίοδο 1928-1938 η Ελλάδα σημείωσε την υψηλότερη αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής στον κόσμο 165% μετά την ΕΣΣΔ (877%) και την Ιαπωνία (73%).

Κ. Βεργόπουλος, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τομ. ΙΕ', σελ. 330

Βήμα 1^ο: Εντοπίζω τα ζητούμενα της ερώτησης:

- οι συνέπειες (αρνητικές και θετικές) της κρίσης του 1929
- στην ελληνική οικονομία

Βήμα 2^ο: Επισημαίνω στην πηγή τα στοιχεία που θα χρησιμοποιήσω στην απάντησή μου

«Τα μέτρα του 1932 αποτέλεσαν το ορόσημο για τη νέα ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής, η οποία συνεχίστηκε ως τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου. Άμεση συνέπεια ήταν ότι η δραχμή υποτιμήθηκε κατά 60% σε σχέση με τα ξένα νομίσματα, ενώ παράλληλα οι τιμές των εγχώριων προϊόντων δεν ανέβηκαν παρά μόνο 13,4%. Αυτό είχε σαν συνέπεια ότι τα προϊόντα του εξωτερικού ακρίβυναν τουλάχιστον τέσσερις φορές περισσότερο από τα εγχώρια...Οι προϋποθέσεις αυτές οδηγούσαν εξ αντικειμένου στην ενθάρρυνση της εγχώριας παραγωγής... Σύμφωνα με τις στατιστικές της ΚΤΕ, κατά την περίοδο 1928-1938 η Ελλάδα σημείωσε την υψηλότερη αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής στον κόσμο 165% μετά την ΕΣΣΔ (877%) και την Ιαπωνία (73%).»

Βήμα 3^ο: Εντοπίζω το απόσπασμα της ιστορικής αφήγησης από το βιβλίο : Σχολ. Σελ.. 55-56: “Η παγκόσμια ... στοιχεία”.

Βήμα 4^ο: Συνθέτω την απάντησή μου: (με τα κανονικά γράμματα είναι οι πληροφορίες του βιβλίου ενώ με τα πλάγια τα στοιχεία που αποκόμισα από το παράθεμα)

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΑΠΑΝΤΗΣΗ:

Η παγκόσμια οικονομική κρίση, που ξεκίνησε από τη Νέα Υόρκη το 1929 και εξαπλώθηκε σε ολόκληρο τον κόσμο, έφτασε στην Ελλάδα σε μία εποχή “ευημερίας”. Η “ευημερία” σήμαινε ότι η εμπιστοσύνη των Ελλήνων σε ένα καλύτερο οικονομικά μέλλον είχε αποκατασταθεί, οι σκοτεινές εποχές της δεκαετίας του 1920 έδειχναν να απομακρύνονται, οι πληγές έκλειναν, η φτώχεια περιοριζόταν και το ελληνικό κράτος έδειχνε να σχεδιάζει το μέλλον με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση και αισιοδοξία.

Οι προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης να αποτρέψει την κρίση εξάντλησαν τα αποθέματα της χώρας σε χρυσό και συνάλλαγμα. Την άνοιξη του 1932 όμως, η κυβέρνηση δεν μπόρεσε να αποφύγει την αναστολή της μετατρεψιμότητας του εθνικού νομίσματος, καθώς και την αναστολή εξυπηρέτησης των εξωτερικών δανείων. Έτσι εγκαινιάστηκε μια περίοδος ισχυρού κρατικού παρεμβατισμού στα οικονομικά ζητήματα, ιδιαίτερα στις εξωτερικές συναλλαγές, και μια πολιτική προστατευτισμού, με σκοπό την αυτάρκεια της χώρας. Η Ελλάδα μπήκε με τη σειρά της στο χώρο της κλειστής οικονομίας, όπου οι συναλλαγές καθορίζονταν περισσότερο από γραφειοκρατικές διαδικασίες παρά από ελεύθερες οικονομικές συμφωνίες.

Στο εξωτερικό εμπόριο κυριάρχησε προοδευτικά η μέθοδος του διακανονισμού “κλήριγκ”. Οι διεθνείς συναλλαγές δεν γίνονταν δηλαδή με βάση το μετατρέψιμο συνάλλαγμα αλλά με βάση διακρατικές συμφωνίες που κοστολογούσαν τα προς ανταλλαγή προϊόντα και φρόντιζαν να ισοσκελίσουν την αξία των εισαγωγών με την αντίστοιχη των εξαγωγών, στα πλαίσια ειδικών λογαριασμών. Για μια χώρα όπως η Ελλάδα, όπου οι συναλλαγές με το εξωτερικό ήταν έντονα ελλειμματικές, η διαδικασία αυτή, πέρα από τα αρνητικά, είχε και θετικά στοιχεία.

Αυτές οι θετικές συνέπειες καταγράφονται με σαφήνεια στο παράθεμα που συμπληρώνει την ιστορική αφήγηση. Το τελικό αποτέλεσμα τους ήταν η ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής που ξεκίνησε με την κατά 60% υποτίμηση της δραχμής, τη στιγμή που η άνοδος της τιμής των εγχώριων προϊόντων

ανερχόταν μόλις στο 13,4% . Οι εισαγωγές επομένως μειώθηκαν, αφού η αξία των ξένων προϊόντων τετραπλασιάστηκε. Αυτό οδήγησε στην ενίσχυση της εγχώριας γεωργικής και βιομηχανικής παραγωγής για να έχει τη δυνατότητα η χώρα να καλύψει τις ανάγκες της που δεν μπορούσε να καλύψει με εισαγωγές. Έτσι εξηγείται η υψηλή σε ποσοστό αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής που τοποθέτησε την Ελλάδα στην τρίτη θέση παγκοσμίως. Ο κρατικός, λοιπόν, παρεμβατισμός ενίσχυσε την ανάπτυξη, μια ανάπτυξη που στηρίχθηκε στις εγχώριες παραγωγικές δυνάμεις.

4. Να αναλύσετε τους ανασταλτικούς παράγοντες που επηρέασαν την ανάπτυξη του ελληνικού εργατικού κινήματος κατά τον 19 ο αιώνα και να παρουσιάσετε τις συνέπειες που είχαν στις συνθήκες εργασίας των εργατών, βασιζόμενοι στις ιστορικές σας γνώσεις και στο κείμενο που ακολουθεί.

Οι συνθήκες εργασίας των εργατών στην Ελλάδα

Ελάχιστα καινούρια εργοστάσια υπάρχουν, θα μιλήσουμε γι' αυτά παρακάτω. Δίπλα σε αυτά τα σύγχρονα εργοστάσια συναντάμε ακόμα κλώστριες, υφαντουργούς και τεχνίτες με λίγα εργαλεία των οποίων η εργασία είναι περίπου αποκλειστικά χειρωνακτική. Εργάζονται για ατελείωτες ώρες μέσα σε θλιβερά σκοτεινά κτίρια, όπου δεν βρίσκουν ούτε έστω θέση για να κάτσουν, ή χώρους υγιεινής. Το βράδυ φεύγουν από την εργασία τους με τα χέρια βρώμικα για να ξαναέρθουν το επόμενο πρωί, στην ίδια ακριβώς κατάσταση, να ξαναρχίσουν τη δουλειά τους.

Η σκοτεινή και νοσηρή ατμόσφαιρα μέσα στην οποία μοχθούν για ώρες, δεν ανταμείβεται με κανενός είδους άνεση στην οικογενειακή τους ζωή. Η αξιολύπητη και αρρωστημένη όψη πολλών εργατών αποδεικνύει τον υπερβολικά σκληρό μόχθο που επιβάλλεται σ' αυτούς. Ο λαμπρός ήλιος της Ελλάδας σπάνια διεισδύει σ' αυτά τα ανθυγιεινά εργοστάσια, ιδιαίτερα σε αυτά των Τρικάλων και της Καλαμάτας, όπου ο αέρας δεν βρίσκει έστω και μία διέξοδο για να ανανεώσει τη χαλασμένη ατμόσφαιρα των χώρων όπου παρασκευάζονται τρόφιμα, όπως ψωμί, ζυμαρικά, ελαιόλαδο ή σταφίδες, ταυτόχρονα με άλλα είδη.

Η εργάσιμη ημέρα στην Ελλάδα είναι μεγάλη, μακρύτερη από οπουδήποτε αλλού. Κανείς εργάτης δεν φαντάζεται τα καλά και ευεργετικά που θα έφερνε η ημέρα των οκτώ εργάσιμων ωρών. Δεν γνωρίζουν παρά την εργάσιμη των δέκα, το λιγότερο, ενώ συνήθως η εργασία τους διαρκεί 12 ή 14 ώρες, χωρίς κανενός είδους επίδομα ή επιπλέον αμοιβή. Οι απεργίες ήταν πρακτικά άγνωστες μέχρι το 1909. Οι μόνες αξιωμακρικές απεργιακές κινητοποιήσεις που έλαβαν χώρα από τότε ήταν τρεις και αφορούσαν την πρωτεύουσα. Αλλά το κοινό έδωσε ελάχιστη προσοχή σ' αυτές τις φασαρίες και οι απεργοί έκριναν ότι οι προσπάθειές τους τους κόστιζαν ακριβά. Δεν ξαναδοκίμασαν από τότε.

Τα σωματεία έκαναν αρκετές προόδους εδώ και μερικά χρόνια και σχεδόν όλες οι βιομηχανίες έχουν τις ενώσεις και τις αδελφότητές τους... Οι γυναίκες δεν γίνονται δεκτές ως μέλη των σωματείων.

Δεν υπάρχει νόμος στην Ελλάδα που να υποχρεώνει τους εργοδότες να αποζημιώσουν τους εργάτες που έπεσαν θύματα ατυχήματος και οι ίδιοι οι εργάτες είναι πολύ φτωχοί ώστε να ασφαλιστούν για τους κινδύνους...

Η κυβέρνηση οφείλει να εκδώσει έναν ειδικό νόμο για την παιδική εργασία. Σε πολλά εργοστάσια, ιδιαίτερα στη Θεσσαλία, την Αρκαδία και τη Μεσσηνία, ξαφνιάστηκα από τη μικρή ηλικία των παιδιών που τα ανάγκαζαν να εργαστούν, αγόρια 8 έως 10 χρόνων και κορίτσια 6 ή 7 χρόνων. Οι αμοιβές τους, αν και είναι ελάχιστες είναι καλοδεχούμενες από τις οικογένειες τους, γιατί συμπληρώνουν το πενιχρό οικογενειακό εισόδημα. Δεν είναι όμως αξιοθρήνητο να σκέφτεται κανείς ότι τόσο μικρά παιδιά εργάζονται έγκλειστα για 10 ή 12 ώρες σε τέτοια ατμόσφαιρα και με τέτοιους όρους εργασίας;

Percy martin, La Grece nouvelle, Paris, 1913, σ. 176-177

Από το σχολικό βιβλίο χρησιμοποιούμε τη σ. 48: “Ακολούθησαν . . . ποτάμι.” Και συνθέτουμε την απάντησή μας:

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΑΠΑΝΤΗΣΗ

Οι διαφορές του αγροτικού προβλήματος στην Ελλάδα, σε σχέση με γειτονικές ή άλλες ευρωπαϊκές χώρες, οφείλονται στις ιστορικές ιδιομορφίες της ελληνικής ανάπτυξης. Το ίδιο ισχύει και για το εργατικό κίνημα. Στο τέλος του 19ου αιώνα, συναντάμε στην Ελλάδα σοσιαλιστικές ομάδες και εργατικές ομαδοποιήσεις. Όμως, η πολιτική και κοινωνική τους επιρροή ήταν σαφώς μικρότερη από εκείνη που άσκησαν αντίστοιχα κινήματα σε βιομηχανικές χώρες της δύσης αλλά και σε βαλκανικές (π. χ. Βουλγαρία). Η απουσία μεγάλων σύγχρονων βιομηχανικών μονάδων επέδρασε σ’ αυτήν την καθυστέρηση από κοινού με άλλους παράγοντες. Στα μεγάλα δημόσια έργα της περιόδου σημαντικό ποσοστό του εργατικού δυναμικού προερχόταν από το εξωτερικό (στη διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου εργάστηκαν πολλοί Ιταλοί) ή ήταν πρόσκαιρης, βραχύχρονης απασχόλησης. Πιο σταθερό εργατικό δυναμικό δούλεψε στις μεταλλευτικές επιχειρήσεις, όπου και εκδηλώθηκαν οι πρώτες καθαρά εργατικές εξεγέρσεις (Λαύριο, 1896). Στον ιδεολογικό τομέα η επικράτηση της Μεγάλης Ιδέας εμπόδιζε την ανάπτυξη και διάδοση ιδεολογιών με κοινωνικό και ταξικό περιεχόμενο.

Οι παράγοντες που επισημάνθηκαν επηρέασαν άμεσα και την κατάσταση των ελλήνων εργατών. Την κατάσταση αυτή αποκαλύπτει ο Percy Martin στο παράθεμα που συμπληρώνει την ιστορική αφήγηση, καταγράφοντας τη ζοφερή πραγματικότητα σε ό,τι αφορά τα στοιχειώδη εργασιακά και ατομικά δικαιώματα των ελλήνων εργατών. Η έλλειψη σύγχρονων εργοστασίων και κατά συνέπεια και η έλλειψη αναγκαίου σύγχρονου εξοπλισμού υποχρέωνε τους εργάτες να εργάζονται, αποκλειστικά σχεδόν, χειρωνακτικά σε χώρους που δεν πληρούσαν ούτε στο ελάχιστο τους στοιχειώδεις κανόνες υγιεινής, όπως π.χ. τον αερισμό τους, κι αυτό είχε επιπτώσεις στην υγεία των εργαζομένων. Ο χρόνος της εργασίας ήταν συνήθως 12 ή και 14 ώρες ημερησίως, χωρίς καμιά παροχή υπερωριακής αμοιβής. Οι απεργίες για τη διεκδίκηση δικαιωμάτων ήταν σχεδόν άγνωστες μέχρι το 1909. Ωστόσο, σημειώνεται ότι είχαν ιδρυθεί εργατικές ενώσεις με μέλη όμως μόνο άνδρες, γεγονός που φανερώνει τις διακρίσεις σε βάρος των γυναικών. Η ασφάλιση των εργατών ήταν ανύπαρκτη, όπως επίσης και το νομοθετικό πλαίσιο για την προστασία τους από ατυχήματα με αποτέλεσμα να μην προβλέπονται αποζημιώσεις σε περιπτώσεις εργατικών ατυχημάτων. Τέλος, η έλλειψη νομοθετικής προστασίας επέτρεπε να εργάζονται παιδιά από την ηλικία 6 έως 10 ετών για πολλές ώρες ημερησίως σε ανθυγιεινό περιβάλλον με ελάχιστη αμοιβή.

Η κατάσταση αυτή κράτησε ως τη δεκαετία του 1920, όταν οι διεθνείς αλλά και οι εσωτερικές συνθήκες οδήγησαν το εργατικό κίνημα σε ταχύτερη ωρίμανση. Με τη δημιουργία της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας και του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος έγινε δυναμικότερη η διεκδίκηση των αιτημάτων των εργατών και η βελτίωση των συνθηκών εργασίας τους.

ΑΣΚΗΣΗ:

- 1. Με βάση τις ιστορικές σας γνώσεις και το περιεχόμενο της πηγής που ακολουθεί να παρουσιάσετε τις προσπάθειες που έγιναν και τους παράγοντες που συνετέλεσαν στην ανάπτυξη της εμπορικής ναυτιλίας στο ελληνικό κράτος κατά τον 19^ο αιώνα.**

«Η ελληνική εμπορική ναυτιλία τον 19^ο αιώνα»

«Στην μετεπαναστατική περίοδο η εμπορική ναυτιλία ήταν ο μόνος τομέας της χώρας που κατόρθωσε γρήγορα να επανακτήσει την παλιά ζωτικότητα του... Με την αποκατάσταση της ειρήνης ιδρύθηκαν νέα ναυπηγεία σε πολλά νησιά και λιμάνια... Στην αρχή οι ναυπηγικές επιχειρήσεις στηρίχτηκαν στο παλιό συντροφικό σύστημα: καπεταναίοι, ναυτικοί, караβομαραγκοί και ξυλέμποροι συνεταιρίζονταν, συνταίριαζαν επαγγελματικές ικανότητες και μοιράζονταν τα κέρδη. Όπως και προεπαναστατικά, οι πλούσιοι Έλληνες της διασποράς έκαναν συχνά επενδύσεις στις ελληνικές ναυτιλιακές επιχειρήσεις... Μετά την επανάσταση, η Σύρος, και αργότερα, ο Πειραιάς έγιναν τα κύρια εμπορικά κέντρα... Η ζωτικότητα του νησιού (Σύρου) ήταν τόσο μεγάλη, που σε περίοδο πενήντα χρόνων (1830-1880), είχαν εγγραφεί εκεί 5,600 πλοία περίπου, τα περισσότερα τοπικής κατασκευής. Στη Σύρο ιδρύθηκε το 1857 και η πρώτη ατμοπλοϊκή εταιρία της Ελλάδος.»

Γ. Λεονταρίτης, Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850), σελ. 62-63

- 2. Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των παρακάτω πηγών να επισημάνετε:**

- α. τους λόγους που ανάγκασαν την Ελλάδα να καταφύγει στον εξωτερικό δανεισμό και τους τομείς που χρησιμοποιήθηκαν τα δάνεια,**
- β. τις συνέπειες της επιβολής του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου στην εθνική οικονομία.**

ΠΗΓΗ 1

Αποτέλεσμα του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 υπήρξε και η επιβολή στην Ελλάδα Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου ...

Η Ελληνική κυβέρνηση μετά την ήττα, τον Ιούλιο του 1897, κατέβαλε ύστατες προσπάθειες να συμβιβαστεί με τους δανειστές και να αποτρέψει τον έλεγχο. Πρώτα ο διευθυντής της Εθνικής Τράπεζας Στ. Στρέιτ και στη συνέχεια ο Α. Συγγρός ανέλαβαν τις διαπραγματεύσεις με τους εκπροσώπους των ομολογιούχων, αλλά χωρίς επιτυχία ...

Η επίσημη ονομασία του οργανισμού, που ουσιαστικά ανέλαβε τη διαχείριση της Ελληνικής οικονομίας ήταν αρχικά Διεθνής Επιτροπή Ελέγχου. Ο όρος αυτός “όζων δουλείας” αντικαταστάθηκε ύστερα από ένα χρόνο με τον όρο Διεθνής Οικονομική Επιτροπή (Δ.Ο.Ε.) αλλά στη συνείδηση όλων και στην ιστορία έμεινε η λέξη Έλεγχος, γιατί αυτό ήταν στην πραγματικότητα. ...

Ο οικονομικός έλεγχος που επιβλήθηκε στην Ελλάδα ήταν ιδιαίτερα βαρύς, αλλά αποβλέποντας πάντα στο συμφέρον των ομολογιούχων, είχε και ορισμένες ευνοϊκές επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία. Ο νόμος ΒΦΙΘ' (σημ: σχετικός νόμος που ψηφίστηκε από την ελληνική στις 21 Φεβρουαρίου 1898 και αφορά στην ίδρυση του Δ.Ο.Ε.) περιείχε διατάξεις που περιορίζαν την αναγκαστική κυκλοφορία και έτσι βοηθούσαν τη νομισματική σταθερότητα και τη βελτίωση της εσωτερικής αξίας της δραχμής. Επίσης με

τον έλεγχο εμπεδώθηκε η ελληνική πίστη, ώστε να υπάρχει η δυνατότητα συνάψεως νέων δανείων, που τα χρειάστηκε η Ελλάδα στα χρόνια που ακολούθησαν.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΔ', σσ. 164-165

ΠΗΓΗ 2

Η πτώχευση της Ελλάδας ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα μιας τέτοιας δανειακής επιβάρυνσης εξανάγκασε το ελληνικό κράτος να αποδεχθεί τη μέγιστη των ταπεινώσεων, την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου. Η διεθνής οικονομική επιτροπή, η οποία συστάθηκε με υπόδειξη των Μεγάλων Δυνάμεων, αποτελείτο από εκπροσώπους των ξένων τραπεζών και έδρευε στο ελληνικό έδαφος, ενώ ο ρόλος της δε σταματούσε στον έλεγχο και τη διαχείριση των εσόδων του κράτους, αλλά προχωρούσε και στη βαρύνουσα γνωμάτευση για την έκδοση χρήματος, για τη σύναψη νέων δανείων και γενικά για όλα σχεδόν τα δημοσιονομικά θέματα.

Οι υπερεξουσίες αυτές της διεθνούς οικονομικής επιτροπής ουσιαστικά αναιρούσαν για μεγάλο χρονικό διάστημα τις εξουσίες της ελληνικής κυβέρνησης και του Κοινοβουλίου, καθώς οι αποφάσεις του κράτους για σχεδιασμούς οικονομικής ανάπτυξης ελέγχονταν από εξωελλαδικά κέντρα, ερήμην του ελληνικού λαού.

Με το τρόπο αυτό το ξένο κεφάλαιο, το οποίο την αμέσως προηγούμενη περίοδο (1850-1875) είχε εξουδετερώσει τις σποραδικές και ελάχιστες οργανωμένες προσπάθειες του εγχώριου κεφαλαίου να μπει στη σφαίρα της παραγωγής και να προχωρήσει σε βιομηχανικές επενδύσεις, αυτή την περίοδο (1875-1900) αναλαμβάνει να διεκπεραιώσει το ίδιο κάποιες λειτουργίες με προϋποθέσεις και όρους τέτοιους που θα διασφαλίζουν τα συμφέροντα και την κυριαρχία του.

Σ. Τζόκα, Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα, σσ. 188-189

3. Με βάση τις ιστορικές σας γνώσεις και το περιεχόμενο της πηγής που ακολουθεί να παρουσιάσετε τις προσπάθειες που έγιναν για την ανάπτυξη του οδικού δικτύου και να αναλύσετε τη σημασία αυτής της ανάπτυξης για την εθνική οικονομία.

Το οδικό δίκτυο και η σημασία του για το εμπόριο

Το πρώτο μέλημα του Τρικούπη ήταν η ανάπτυξη της συγκοινωνίας... Το κόστος και οι δυσκολίες της μεταφοράς εμπόδιζαν την ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς. Σε εποχή καλή εσοδείας τα δημητριακά σάπιζαν στην Τρίπολη, ενώ στο Ναύπλιο γίνονταν εισαγωγές. Στη Λειβαδιά το 1857 τα σιτάρια χαρίζονταν, την ώρα που στην Αθήνα η τιμή τους έφτανε στις 6 δραχμές το κιλό. Γύρω στο 1880 τα τούβλα που έφτιαχναν στο Μαραθώνα κόστιζαν 16 δραχμές η χιλιάδα. Για να φθάσουν ως την Αθήνα χρειαζόνταν ταξίδι 8 ωρών και η τιμή τους ανέβαινε στις 60 δραχμές... Ένα από τα πρώτα μέτρα της κυβερνήσεως Τρικούπη, στις 14 Μαρτίου 1882, ήταν η σύναψη δανείου οδοποιίας 20.000.000 δραχμών από την Εθνική Τράπεζα. Ως το 1890 δαπανήθηκαν άλλα 30.000.000 και το οδικό δίκτυο τριπλασιάστηκε και ξεπέρασε σε σύνολο τα 4.000 χιλιόμετρα.

Κ. Τσουκαλάς, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ', σσ. 50-51

4. Να προσδιορίσετε τους λόγους οικονομικής ανάπτυξης της Σύρου κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την ελληνική επανάσταση, βασιζόμενοι στις ιστορικές γνώσεις και τις πληροφορίες του κειμένου που ακολουθεί.

Αποδεδειγμένοι από τους εξαναγκασμούς που υφίσταντο ως “υποταγμένη εθνότητα” στο πλαίσιο της Αυτοκρατορίας, οι επιχειρηματίες που εγκαθίστανται στη Σύρα, με επικεφαλής τους Χιώτες μεγαλεμπόρους, θα μπορέσουν επιτέλους να αξιοποιήσουν το εμπορικό τους ταλέντο. Καθώς ελέγχουν τα δίκτυα των ανταλλαγών στην περιοχή, και βρίσκονται σε διαρκή επαφή με τους συγγενικούς τους ελληνικούς εμπορικούς οίκους της διασποράς, στο Λονδίνο, τη Μασσαλία, το Άμστερνταμ, την Τερνέστη ή την Οδησό, θα καταστήσουν τη νέα τους πατρίδα αναγκαίο ενδιάμεσο σταθμό στην κίνηση των ανταλλαγών ανάμεσα σε Δύση και Ανατολή. “Επειδή και σεις μετέρχεσθε το εμπόριον της μανιφατούρας, έχετε μέγα συμφέρον να εξοδεύετε όσον δύνασθε πράγμα εδώ, καθώς και άλλοι κάμνουν (...). Είναι περιττόν να σας είπω ότι αι υποθέσεις σας θέλουν θεωρείσθαι με συγγενικόν ζήλον...”, γράφει ο Λουκάς Ράλλης, πιθανότατα στους συγγενείς του στο Λονδίνο. Η Σύρα θα γίνει, λοιπόν, ένα είδος αποθήκης, ένα εμπορικό πρακτορείο της ανατολικής Μεσογείου. Αγοράζει από τη Δύση, χονδρικά και επί πιστώσει τις περισσότερες φορές, υφάσματα βαμβακερά και μάλλινα, σιδηρικά και είδη κιγκαλερίας, δέρματα και ζάχαρη, και τα συγκεντρώνει στις αποθήκες της διαμετακόμισης ώσπου να τα μοιράσει σιγά σιγά στα διάφορα λιμάνια της Ελλάδας και του Αρχιπελάγους, “όπου οι αποστολές εμπορευμάτων γίνονται σταδιακά, κάθε φορά που παρουσιάζονται οι αντίστοιχες ανάγκες...”. Σε αντάλλαγμα συγκεντρώνει και εξάγει τα προϊόντα του περίγυρου: δημητριακά, σπόγγους και ακατέργαστα δέρματα, βερμιγιόν και φυσικά το μετάξι.

.....
Εδώ οι εμπορικές και τραπεζικές πράξεις αποτελούν μέρος της καθημερινότητας: το παιγνίδι με τις μεταβολές των τιμών στο χρόνο ή με τις διαφορές τους από τόπο σε τόπο, οι αγοραπωλησίες συναλλαγμάτων, η προεξόφληση συναλλαγματικών. Χωρίς να ξεχνάμε και τις συμφωνίες για ναύλωση караβιών που κλείνονται επί τόπου· γιατί, εκτός των άλλων, η Σύρα θα γίνει και το κέντρο της ιστιοφόρου εμπορικής ναυτιλίας που ανασυγκροτείται ταχύτατα, μετά τις καταστροφές του πολέμου, και ξαναβρίσκει την κυρίαρχη θέση της στην ακτοπλοία του Αρχιπελάγους, αλλά και στη μεταφορά των δημητριακών από τη Μαύρη Θάλασσα και τις εκβολές του Δούναβη στη Μασσαλία και το Κάδιξ.

*Χρ. Αγριαντώνη, Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα
Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σσ. 84-86*

5. Με βάση τις πηγές και τις πληροφορίες που αποκομίσατε από το σχολικό σας εγχειρίδιο να παρουσιάσετε και να χαρακτηρίσετε τις δραστηριότητες των ομογενών στο ελληνικό κράτος κατά την περίοδο 1870-1900.

Η παρουσία στην Ελλάδα Ελλήνων κεφαλαιούχων της Διασποράς

“... Η μαζική εμφάνιση στην ελλαδική κοινωνία των ανθρώπων του παροικιακού ελληνισμού αποτέλεσε ένα νεωτερισμό πρώτου μεγέθους. Και αυτός ακόμη ο τόσο “ευρωπαϊοστρεφής” Εμμανουήλ Ροΐδης, προσχωρώντας στο γενικό συναίσθημα της λαϊκής προπαγάνδας, χαρακτήρισε τους επαναπατριζόμενους ομογενείς σαν “σπείρα μεγαροκτιστών”, οι οποίοι “ως νέοι Ηρακλειδείς, επέδραμον εις την Αθήνα εκ του Χαβσαροχάνου” (εννοεί την αγορά της Κων/ πόλεως). Ακόμα πιο αναλυτικά, ο Ροΐδης έδινε την εξής γραφική περιγραφή στην επιθεώρηση “Ασμοδαίος”:

“... Επέδραμεν εκ των παραλίων του θρακικού Βοσπόρου εις την Αττικήν φυλή ανθρώπων, οίτινες καυχώνται επί ελληνική καταγωγή και πατριωτισμό. Ψωμάρπαγες, σαρκοβόροι και μάλιστα τρεφόμενοι εκ κρέατος αυτοχθόνων... Τρώγουν εις τα γεύματά των πλακούντια εκ κρέατος ιθαγενούς... Στρατηλάτης των Μέγας είναι ο Ανδρέας Τσιγκρός”.

Η παρουσία στην Ελλάδα, για πρώτη φορά, τόσων Ελλήνων κεφαλαιούχων και τόσων κεφαλαίων δημιούργησε ένα κλίμα κερδοσκοπίας σε έκταση πρωτοφανή. Στις δημοτικές εκλογές του 1883 ο Στέφανος Ξένος απένειμε στους πλούσιους ομογενείς το χαρακτηρισμό “χρυσοκάνθαροι”, ο οποίος και ευτύχησε να υιοθετηθεί από τη σχετική φιλολογία της εποχής. Ο όρος αυτός φαίνεται ότι εξέφραζε όλη την αμηχανία, την ανασφάλεια και τη δυσφορία του εγχώριου μικροαστισμού απέναντι στην εισβολή των μεγιστάνων του κεφαλαίου”.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΔ΄, σ. 57

6. Αφού μελετήσετε τα στοιχεία του πίνακα που ακολουθεί και με βάση τις ιστορικές σας γνώσεις να παρουσιάσετε:

- α. την πορεία της ελληνικής ναυτιλίας στο νέο ελληνικό κράτος κατά τον 19ο αιώνα**
- β. τις προσπάθειες που έγιναν για τον εκσυγχρονισμό της.**

**Η εξέλιξη της ελληνικής ναυτιλίας
κατά την περίοδο 1840-1910**

ΕΤΟΣ	ΙΣΤΙΟΦΟΡΑ		ΑΤΜΟΠΛΟΙΑ	
	αριθμός πλοίων	χωρητικότητα (τόνοι)	αριθμός πλοίων	χωρητικότητα (τόνοι)
1840	837	94.000	-	-
1850	1.482	248.000	-	-
1860	1.212	234.000	1	150
1875	1.107	210.000	27	8.200
1892	1.292	213.000	103	60.400
1903	1.030	145.000	209	202.000
1911	760	102.000	347	384.000

7. Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο του παραθέματος που ακολουθεί να επισημάνετε και να αναλύσετε τους παράγοντες που επηρέασαν θετικά ή αρνητικά την εξέλιξη του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα.

Φεντερασιόν

Φεντερασιόν ειτιλοφορήθη η σοσιαλιστική οργάνωσις Θεσσαλονίκης. Ωνομάσθη υπό των υδρυτών αυτής ούτω, διότι εφρόνουν ότι εν Τουρκία όπου υπήρχον πολλά εθνότητες, δεν ηδύνατο άλλως πως να οργανωθώσιν οι σοσιαλισταί.

Σχεδόν εις κάθε πόλιν της Τουρκίας υπήρχον αρκετά στοιχεία από κάθε εθνικότητα και οι σοσιαλισταί έδει να σχηματίσουν τμήματα εξ' εκάστης, συνδεόμενα μεταξύ των αφ' ένος μεν δια της συνδέσεως των εις μίαν τοπικήν Ομοσπονδίαν, αφ' ετέρου δε δια της συνενώσεως των κατά τόπους ομοσπονδιών εις μίαν οθωμανικήν. Τούτο άλλως τε επέβαλλον λόγοι τεχνικοί· πως ηδύνατο να γίνη η σύνδεσις Αρμενίων σοσιαλιστών (Αρμενίας, Πόντου και Κων/λεως), Τούρκων σοσιαλιστών (που ενεφανίσθησαν αργότερον), Βουλγάρων, Σέρβων, Ελλήνων, Ισραηλιτών και άλλων, αφού δεν υπήρχε καν μία κοινή γλώσσα ως μέσον επικοινωνίας και αλληλεπιδράσεως; ...

Το σπουδαιότερον έργον της Φεντερασιόν ήτο η μεταξύ των Ισραηλιτών διδασκαλία, η παρακολούθησις των σωματείων, η οργάνωσις διαλέξεων, συζητήσεων κλπ. Υπήρχε όμως έλλειψις φιλολογίας, βιβλίων και εφημερίδων. Οι εργάται δεν ήξευραν άλλην γλώσσαν πλην της ισπανοεβραϊκής. Έπρεπε να εκδοθή εν φύλλον ... Η εφημερίς αυτή εβαπτίσθη Εφημερίς των Εργατών και εξεδόθη κατ' αρχάς μεν εις 4 γλώσσας, τουρκικήν, ελληνικήν, βουλγαρικήν και ισπανοεβραϊκήν (τέσσερα φύλλα μόνον), ακολουθώς δε εις δύο μόνον, βουλγαρικήν και ισπανοεβραϊκήν (πέντε άλλα φύλλα). Αι 100 λίρες είχαν εξαμισθή εις έξοδα μεταφράσεως κυρίως, και η Εφημερίς των Εργατών εξέπνευσε μαζί των. Αλλ' η ιδέα της εκδόσεως εφημερίδος δεν εναυάγησεν. Απεναντίας αργότερον εκαρποφόρησε. Παραλλήλως προς την διδασκαλία του σοσιαλισμού, η Φεντερασιόν εφρόντιζε και δια τα εργατικά σωματεία ...

Η Νεοτουρκική κυβέρνησις παρηκολούθει υπόπτως την αναπτυσσομένην ζύμωσιν. Απεργίαι των σιδηροδρομικών όλων των ευρωπαϊκών δικτύων ετάραξε τα νεύρα του κοιμιάτου. Ο τότε υπουργός των Εσωτερικών Φερίτ πασάς συνέταξε και υπέβαλε εις την οθωμανικήν Βουλήν νομοσχέδιον δια του οποίου απαγορεύετο το δικαίωμα της απεργίας εις τους οπωσδήποτε εργαζομένους εις υπηρεσίας “δημοσίας ανάγκης” ως οι σιδηροδρομικοί, τροχιοδρομικοί κλπ.

Εξ'αφορμής του νομοσχεδίου τούτου εξαπελύθη εκ Θεσσαλονίκης κύμα αγανακτήσεως και διαμαρτυρίας, το οποίον, διατρέξαν την Μακεδονίαν και Θράκην, μετεδόθη εις όλην την Μικράν Ασίαν. Το πρώτον συλλαλητήριον ωργανώθη εν Θεσσαλονίκη, ουχί άνευ εμποδίων και προστριβών με τας αρχάς, αι οποίαι δεν ηννόουν να το επιτρέψουν ...

Την ημέραν εκείνην όλος ο στρατός Θεσσαλονίκης ήτο εν επιφυλακή, το δε ιπικόν είχε περιζώσει την πλατείαν. Μ' όλα ταύτα το συλλαλητήριον εσημείωσεν εξαιρετικήν επιτυχίαν. Μια ανθρωποπλημμύρα κατέκλυσε τας οδούς και εγέμισε γρήγορα όχι μόνον την πλατείαν, αλλά και όλας τας παρόδους. Το ιπικόν ηναγκάσθη να ευρύνη διαρκώς περισσότερον την περιζωσθείσαν περιοχήν δια να περιλάβη όλον εκείνον τον ανθρώπινον όγκον. Εις έναν εξώστην των δύο μεγάλων κτιρίων έναντι του Τελωνείου εστήθησαν αι σημαίαι των σωματείων.

Γ. Κορδάτου, Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, σσ. 241-244

8. Με βάση τις ιστορικές σας γνώσεις και το περιεχόμενο της πηγής που ακολουθεί να ορίσετε την πολιτική που ονομάστηκε “Βενιζελισμός” και να αναλύσετε τους λόγους για τους οποίους στηρίχθηκε από την ελληνική αστική τάξη.

Βενιζελισμός: Αστικός Εθνικισμός - Αστικός Εκσυγχρονισμός

Πέρα και πίσω από το χάρισμα του ηγέτη του, η ανεπανάληπτη δυναμική του Βενιζελισμού πηγάζει από έναν εξίσου ανεπανάληπτο συνδυασμό αστικού εθνικισμού και αστικού εκσυγχρονισμού, σε αδιάσπαστη και διαλεκτική ενότητα. Από την πρώτη στιγμή, το 1910, ο εκσυγχρονισμός τέθηκε στην υπηρεσία της εθνικής ολοκλήρωσης. Με τη σειρά της, η εθνική ολοκλήρωση υπηρέτησε τον εκσυγχρονισμό μέχρι το τέλος, προσφέροντας την αναντικατάστατη πολιτική και ιδεολογική του νομιμοποίηση. Στο γενικό αυτό επίπεδο, γίνεται φανερή η άρρηκτη συνέχεια και συνέπεια του Βενιζελισμού (και του Βενιζέλου προσωπικά). Αν πρέπει κανείς να διακρίνει δύο φάσεις, ίσης περίπου διάρκειας, είναι επειδή το περιεχόμενο της εθνικής ολοκλήρωσης άλλαξε αναγκαστικά και ριζικά μετά την Καταστροφή του 1922. Πριν, σήμαινε πρωταρχικά την απελευθέρωση των αλυτρώτων με την αντίστοιχη εδαφική επέκταση του εθνικού κράτους. Μετά, σήμαινε αποκλειστικά την αφομοίωση των πρώην αλυτρώτων ως Νέων Χωρών ή ως προσφύγων πια και την επίτευξη εθνικής ομοιογένειας και μιας νέας εθνικής ταυτότητας μέσα στα οριστικά πλέον κρατικά σύνορα. Έτσι, κατά την πρώτη ηρωική περίοδο του Βενιζελισμού (1910-1920), ο αστικός εκσυγχρονισμός συναρθρώθηκε με τον αλυτρωτισμό, με ιδεολογικό επιστέγασμα τη Μεγάλη Ιδέα. Κατά τη δεύτερη περίοδο (1922-1932), ο αστικός εκσυγχρονισμός συναρθρώθηκε με την οικοδόμηση ενιαίου εθνικού κράτους, με ιδεολογικό επιστέγασμα την Αβασίλευτη Δημοκρατία στην οποία ο Βενιζελισμός επιχείρησε να προσδώσει ευρύτερο ιδεολογικό και κοινωνικό περιεχόμενο.

Ως ανεπανάληπτος συνδυασμός αστικού εκσυγχρονισμού και αστικού εθνικισμού, ο Βενιζελισμός στηρίχθηκε σε εξίσου ανεπανάληπτες ιστορικές προϋποθέσεις (που έλειπαν από τα προγενέστερα εγχειρήματα του Μαυροκορδάτου και του Τρικούπη). Εκμεταλλεύτηκε αδίστακτα και δημιουργικά μία σειρά από διεθνείς συγκυρίες κατά την περίοδο 1910-1920, που πρόσφεραν τις καλύτερες αλλά και τελευταίες ευκαιρίες πραγμάτωσης της Μεγάλης Ιδέας, ως συνεπούς και ρεαλιστικού αλυτρωτισμού. Για πρώτη και τελευταία φορά, άλλωστε, τα συμφέροντα του βρετανικού ιμπεριαλισμού συνέπεσαν και συμπορεύτηκαν με τις ελληνικές εθνικές επιδιώξεις ...

*Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, “Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός”,
στο: Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός, επιμ. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος - Χρ. Χατζηιωσήφ,
Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ.10.*

9. Αφού παρουσιάσετε τις επενδύσεις που έγιναν στην Ελλάδα μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, να προσδιορίσετε τους λόγους που τις ευνόησαν, βασιζόμενοι στις ιστορικές γνώσεις και τις πληροφορίες του κειμένου που ακολουθεί.

Οι μεγάλες επενδύσεις

Η ύφεση και κρίση του διεθνούς συστήματος μετά το 1920, περιορίζοντας την αγορά στα παραδοσιακά δυτικοευρωπαϊκά κέντρα του διεθνούς εμπορίου, εξώθησε τα κεφάλαια στην αναζήτηση νέων αγορών για επενδύσεις ή τοποθετήσεις. Στη Ελλάδα, τα ξένα κεφάλαια δεν επενδύθηκαν μόνο και μόνο για να βοηθήσουν στην προσφυγική αποκατάσταση, αλλά επίσης για να εκμεταλλευτούν τις νέες ευκαιρίες που δημιουργούνταν με την αιφνίδια διεύρυνση της εγχώριας αγοράς. Η ανάπτυξη των δομών της εγχώριας

αγοράς, η οποία επιτελέστηκε στην Ελλάδα μετά το 1922 υπό την αιγίδα του κράτους, ήταν στο βάθος το κίνητρο που επέφερε στη χώρα μας τη συρροή με κάθε μορφή των ξένων κεφαλαίων. Η οικονομική σταθεροποίηση, που άρχισε από το 1924 στην Ελλάδα και κατέληξε στη νομισματική σταθεροποίηση του 1928 και στην εξυγίανση του πιστωτικού συστήματος, ήταν το κυριότερο επιχείρημα που έπεισε τους ξένους χρηματοδότες να τοποθετήσουν κεφάλαια στην Ελλάδα. Αυτό έγινε όχι μόνο με τη μορφή προσφυγικών δανείων, αλλά και με δάνεια που απέβλεπαν στη χρηματοδότηση δημόσιων έργων, αποξηραντικών, υδρευτικών ή ακόμη επέκταση του οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου. Τα δημόσια έργα ήταν ένας χώρος για επικερδείς τοποθετήσεις κεφαλαίου, αφού η οικονομική γενικά δραστηριότητα αναπτυσσόταν όσο το ισοζύγιο πληρωμών και τα δημοσιονομικά διατηρούνταν σε ισορροπία. Παράλληλα, η ανάπτυξη της αγοράς και η βελτίωση του κλίματος των επενδύσεων προσείλκυσαν στην Ελλάδα, από τα μέσα της δεκαετίας 1920-1930, και ξένα ιδιωτικά κεφάλαια, είτε σε απευθείας παραγωγικές επενδύσεις είτε για τη χρηματοδότηση ελληνικών ιδιωτικών επιχειρήσεων. Το ύψος του ιδιωτικού δανεισμού από το εξωτερικό, κατά την περίοδο 1922-1932 έφθασε περίπου τα 108 εκ. δολάρια, ήτοι το 20% του συνολικού (δημόσιου και ιδιωτικού) εξωτερικού χρέους. Στην άλλη κατηγορία δηλ. των άμεσων επενδύσεων, ανήκουν οι περιπτώσεις των ξένων εταιριών Πάουερ, Ούλεν, Φαουντέισιον κλπ. που εγκαταστάθηκαν κατά τα χρόνια αυτά στην Ελλάδα.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΕ', σ. 336.

B. ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΗ (1844-1880)

1. Το σύνταγμα του 1844

Η επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 έδρασε καταλυτικά στη διαμόρφωση των πολιτικών πραγμάτων. Οι πολιτικές και ιδεολογικές αντιλήψεις των κομμάτων εκφράστηκαν με μεγαλύτερη σαφήνεια και τα κόμματα άρχισαν να παίζουν ενεργότερο ρόλο στην πολιτική ζωή της χώρας. Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων για το σύνταγμα έγιναν σαφέστερες οι μεταξύ τους διαφορές Πάντως, και τα τρία κόμματα τάχθηκαν υπέρ του συντάγματος. Ακόμη και το ρωσικό θεώρησε την ψήφιση συντάγματος ως μοναδική λύση, αφού δεν ήταν δυνατόν να ανατραπεί ο Όθων. Το ζητούμενο λοιπόν κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης του συντάγματος ήταν ο περιορισμός των εξουσιών του βασιλιά.

Η δυναμική παρουσία των κομμάτων στην πολιτική ζωή της χώρας αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι οι τρεις ηγέτες τους διηύθυναν τις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης κατά το 1843-1844. Οι ηγέτες αυτοί κατόρθωσαν να αποφύγουν τις ακραίες θέσεις, να επιβληθούν στις ριζοσπαστικές ομάδες των κομμάτων τους και να πάρουν από κοινού αποφάσεις για τις συνταγματικές ρυθμίσεις. Οι κομματικές παρατάξεις συμφώνησαν στην ανάγκη να κατοχυρωθούν συνταγματικά ορισμένα θεμελιώδη δικαιώματα: η ισότητα απέναντι στο νόμο, η απαγόρευση της δουλείας, το απαραβίαστο του οικογενειακού ασύλου, η ελευθερία γνώμης και τύπου, η προστασία της ιδιοκτησίας, η δωρεάν εκπαίδευση. Όλοι οι αντιπρόσωποι συνειδητοποίησαν ότι υπήρχαν αξίες και δικαιώματα που έπρεπε να προστατευτούν από την αυθαιρεσία της κρατικής εξουσίας. Μια αδυναμία ήταν το ότι δεν κατοχυρώθηκε συνταγματικά το δικαίωμα του *συνέρχεσθαι* και *συνεταιρίζεσθαι*, πράγμα που μπορούσε να φέρει εμπόδια στη συγκρότηση κομματικών μηχανισμών.

Στο σύνταγμα καθορίστηκαν και οι βασιλικές εξουσίες. Μεταξύ των σπουδαιότερων ήταν η συμμετοχή του βασιλιά στην άσκηση της νομοθετικής εξουσίας και η αρχηγία του κράτους και του στρατού. Όμως, καμία πράξη του δεν είχε ισχύ χωρίς την προσυπογραφή του αρμόδιου υπουργού. Με άλλες διατάξεις,

α) κατοχυρώνόταν, με ελάχιστους περιορισμούς, το δικαίωμα της καθολικής ψηφοφορίας για τους άνδρες, ρύθμιση που αποτελούσε παγκοσμία πρωτοπορία,

β) οριζόταν η εκλογική διαδικασία, σύμφωνα με την οποία οι εκλογείς μπορούσαν να δώσουν θετική ψήφο σε όσους υποψηφίους ήθελαν, συμπληρώνοντας ψηφοδέλτια, ακόμη και διαφορετικών Συνδυασμών,

γ) προβλεπόταν η ύπαρξη Βουλής και Γερουσίας. Οι γερουσιαστές θα διορίζονταν από τον βασιλιά και θα διατηρούσαν το αξίωμά τους ισόβια.

Συνταγματική πρόβλεψη για τα κόμματα δεν υπήρξε. Ο κανονισμός της Βουλής προέβλεπε ότι η σύνθεση των κοινοβουλευτικών επιτροπών θα γινόταν με κλήρωση. Αυτό αναγκαστικά οδηγούσε τις παρατάξεις σε διαβουλεύσεις και, ορισμένες φορές, σε συναίνεση.

Το δικαίωμα της καθολικής ψηφοφορίας δημιούργησε νέους όρους για την πολιτική και κομματική δράση, καθώς ανοίχτηκε ευρύ πεδίο για τη συμμετοχή πολιτών και κομμάτων στο δημόσιο βίο και διευκολύνθηκε η διεκδίκηση συμφερόντων. Ίσως οι φιλελεύθερες πολιτικές διαδικασίες και η λειτουργία κομμάτων να ήταν προϊόν μιας μικρής πολιτικής ηγετικής

Η επίδραση της επανάστασης της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843 στην πολιτική ζωή

Ο ρόλος των τριών κομμάτων στις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης (1843-1844) – Συνταγματική Κατοχύρωση θεμελιωδών δικαιωμάτων – Αδυναμία

Οι διατάξεις του Συντάγματος του 1844

Η σημασία της καθολικής ψηφοφορίας

ομάδας, να μην ανταποκρίνονταν στις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας και να αναπτύχθηκαν κατά μίμηση δυτικών προτύπων, τα οποία στην εφαρμογή τους παραμορφώθηκαν λόγω του μικρού βαθμού ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας.

Όμως, ανεξάρτητα από τις επιδράσεις δυτικών προτύπων, ο κοινοβουλευτισμός στην Ελλάδα ρίζωσε και ακολούθησε τους δικούς του δρόμους, για να ανταποκριθεί στις ιδιαίτερες ανάγκες, τα προβλήματα και τα αιτήματα της ελληνικής κοινωνίας. Εξάλλου, για την πολιτική ενεργοποίηση μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού και για τη σταδιακή συγκρότηση ενός κράτους δικαίου, δεν θα αρκούσε μια διαδικασία μίμησης. Τα κόμματα αποτελούσαν αναγκαιότητα της εποχής και ανταποκρίνονταν στις ανάγκες των ανθρώπων που τα συγκρότησαν. Πάντως, τα κόμματα αυτής της περιόδου δεν μπορούν να χαρακτηριστούν με σημερινούς όρους (αριστερά-δεξιά, προοδευτικά-συντηρητικά).

Ο κοινοβουλευτισμός στην Ελλάδα – ο ρόλος και η αναγκαιότητα των κομμάτων

2. Η παρακμή των «ξενικών» κομμάτων κατά την περίοδο της συνταγματικής μοναρχίας

Τα πολιτικά κόμματα, μολονότι μπορούσαν να αναπτυχθούν περαιτέρω μέσα στο νέο συνταγματικό καθεστώς, έδειξαν συμπτώματα στασιμότητας και δεν ανταποκρίθηκαν στις νέες ανάγκες, κάτι που τα οδήγησε σε παρακμή.

Λόγοι παρακμής των «ξενικών» κομμάτων

Στην περίοδο μεταξύ των δύο συνταγμάτων (1844-1864) ουσιαστικά ικανοποιήθηκαν όλα τα αιτήματα του ρωσικού κόμματος, τα οποία είχαν σχέση με την Ορθόδοξη Εκκλησία¹¹. Οι *ναπαίοι* προέβλεπαν σε κάθε περίπτωση τον κίνδυνο για την Ορθοδοξία, καθώς όμως τα μεγάλα εκκλησιαστικά ζητήματα είχαν λυθεί και όλοι οι πολιτικοί πρέσβευαν το ορθόδοξο δόγμα, το ρωσικό κόμμα δεν είχε λόγο ύπαρξης, εφόσον δεν είχε θέσεις για πιο επίκαιρα θέματα.

Λόγοι παρακμής του ρωσικού κόμματος

Ο Κωλέττης, ως αρχηγός του γαλλικού κόμματος, επεδίωκε μια κυβερνητική πολιτική που θα ενίσχυε το ρόλο του βασιλιά, υπονομεύοντας έτσι τον κοινοβουλευτισμό. Δεν δίσταζε να χρησιμοποιεί βία και νοθεία για να τρομοκρατεί τους εκλογείς, ώστε να ψηφίζουν υπέρ του κόμματος του¹². Το 1846/1847 κατείχε πέντε από τα επτά υπουργεία της κυβέρνησής του, δεν παρουσιαζόταν όμως σχεδόν καθόλου στο Κοινοβούλιο και καθιστούσε αδύνατο τον έλεγχο της εκτελεστικής εξουσίας. Επέβαλε έτσι ένα είδος κοινοβουλευτικής δικτατορίας. Μετά το θάνατο του Κωλέττη, το 1847, το γαλλικό κόμμα πέρασε σε φάση παρακμής, καθώς επικράτησε διαμάχη για τη διαδοχή.

Λόγοι παρακμής του γαλλικού κόμματος

Η τακτική του βασιλιά Όθωνα να προσπαθεί να ενισχύσει τους κυβερνητικούς υποψηφίους στις εκλογές οδήγησε τα κόμματα της αντιπολίτευσης σε διαρκή σύγκρουση με την αυλή, σε μια περίοδο που οι διαφωνίες τους είχαν απαλυνθεί.

Η τακτική του Όθωνα απέναντι στα κόμματα

Κατά την περίοδο του Κριμαϊκού πολέμου το αγγλικό και γαλλικό κόμμα έχασαν την εμπιστοσύνη των οπαδών τους, μετά τη βίαιη συμπεριφορά της Αγγλίας και της Γαλλίας απέναντι στην Ελλάδα, με το ναυτικό αποκλεισμό της χώρας. Είχε προηγηθεί και η υπόθεση Πατσίφικο, η οποία είχε δυσχεράνει τις σχέσεις των χωρών. Το ρωσικό κόμμα είχε κάποια προσωρινά κέρδη από αυτό. Η ήττα όμως της Ρωσίας στον Κριμαϊκό πόλεμο συνέβαλε στην αποδυνάμωση του κόμματος, το οποίο σταδιακά εξαφανίστηκε από την πολιτική σκηνή.

Συνέπειες Κριμαϊκού Πολέμου στα κόμματα

3.Η «νέα γενιά»

Η παρακμή των ξενικών κομμάτων συμπίπτει με την ανάδειξη μιας νέας γενιάς ανθρώπων με εντελώς διαφορετική νοοτροπία και καταβολές. Οι ηγετικές προσωπικότητες των ξενικών κομμάτων είχαν βιώσει την Επανάσταση και η νοοτροπία τους, τα ιδανικά τους, οι απόψεις τους είχαν διαμορφωθεί στην προεπαναστατική περίοδο. Για την αμέσως επόμενη γενιά, η Επανάσταση ανήκε στην ιστορία. Η γενιά αυτή βίωσε ραγδαίες αλλαγές λόγω των συχνών πολιτικών μεταβολών και της οικονομικής και τεχνικής ανάπτυξης, που ακολουθούσαν πρωτόγνωρους ρυθμούς. Η οικονομική και κοινωνική μεταβολή είχαν ως συνέπεια την εκ θεμελίων μεταβολή της αντίληψης για τη ζωή. Οι άνθρωποι σταμάτησαν να ζουν όπως οι πρόγονοι τους. Αυξήθηκε ο αστικός πληθυσμός, ο οποίος βρισκόταν πιο κοντά στα κέντρα λήψης αποφάσεων και είχε μεγαλύτερη δυνατότητα ενημέρωσης για τις εξελίξεις. Εντυπωσιακή ήταν επίσης και η μείωση των αναλφάβητων στον ανδρικό πληθυσμό. Η σχετικά γρήγορη διάδοση της παιδείας αύξησε τις κοινωνικές εντάσεις. Οι απαιτήσεις των ανθρώπων αυξήθηκαν. Ακόμη και οι ημιμαθείς άρχισαν να επικρίνουν τις δυσλειτουργίες του κράτους και την καθυστέρηση σε σχέση με τις χώρες της Δύσης, ενώ εντάθηκε η επιθυμία για συμμετοχή στα πολιτικά πράγματα. Η νέα γενιά δεν είχε τις εμπειρίες της προηγούμενης (τουρκοκρατία, επανάσταση, αντιβασιλεία, βοήθεια των Δυνάμεων σε κρίσιμες στιγμές) και αποστασιοποιήθηκε από τις αντιπαραθέσεις που κυριαρχούσαν στην προηγούμενη γενιά και από τα κόμματα που τις εξέφραζαν.

Διαφορές των πολιτικών αντιλήψεων της νέας γενιάς και της προηγούμενης

Η νέα γενιά ασκούσε έντονη κριτική στους παλαιότερους και φρονούσε ότι το συνταγματικό πολίτευμα δεν μπορούσε να αναπτυχθεί, καθώς το εμπόδιζαν η Αυλή και ο ίδιος ο βασιλιάς, τον οποίο θεωρούσε πολιτικά άταλαντο. Περί τα τέλη της δεκαετίας του 1850 έγινε φανερή μια συνολική δυσαρέσκεια μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού λόγω της οικονομικής δυσπραγίας και της δυσλειτουργίας του πολιτικού συστήματος και συγκροτήθηκαν αντιπολιτευτικοί όμιλοι με εκσυγχρονιστικά κατά κύριο λόγο αιτήματα: ελεύθερες εκλογές, φορολογική μεταρρύθμιση με στόχο την ελάφρυνση των αγροτών, κρατικές επενδύσεις σε έργα υποδομής, ίδρυση αγροτικών τραπεζών, απλούστερη διοίκηση. Τα αιτήματα αυτά εξέφρασε σε μεγάλο βαθμό με την πολιτική του δράση ο *Αλέξανδρος Κουμουνδούρος*. Το Φεβρουάριο του 1862 η δυσαρέσκεια κατέληξε σε επανάσταση, με αίτημα την απομάκρυνση του βασιλιά. Στην επανάσταση συμμετείχαν κατά κύριο λόγο αξιωματικοί, άνεργοι απόφοιτοι πανεπιστημίου που δεν ήθελαν να εργαστούν στους κλάδους της αγροτικής και βιοτεχνικής παραγωγής και αισθάνονταν κοινωνικά αδικημένοι. Συμμετείχαν ακόμη και πολλά άτομα ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία ζητούσαν ευκαιρίες για ενεργότερη συμμετοχή στα πολιτικά πράγματα. Στις 12 Οκτωβρίου 1862 ο Όθων αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη χώρα.

Ρήξη νέας γενιάς με την παλαιότερη (τέλη 1850) – οι αντιπολιτευτικοί όμιλοι και τα αιτήματά

Η Επανάσταση του 1862 και η έξωση του Όθωνα

4. Η Εθνοσυνέλευση του 1862-1864

Οι επαναστάτες προκήρυξαν εκλογές αντιπροσώπων για Εθνοσυνέλευση, η οποία θα ψήφιζε νέο σύνταγμα. Οι εκλογές έγιναν το Νοέμβριο του 1862. Η πλειονότητα των αντιπροσώπων που εκλέχθηκαν προερχόταν από τοπικά ψηφοδέλτια χωρίς κομματικές παρεμβάσεις. Αυτό είναι μία ακόμη απόδειξη ότι τα «ξενικά» κόμματα είχαν χρεοκοπήσει. Μέσα στην εθνοσυνέλευση συγκροτήθηκαν οι πυρήνες των δύο μεγάλων παρατάξεων, των **πεδινών** και των **ορεινών**, όπως ονομάστηκαν.

Εκλογές του Νοεμβρίου 1862

Οι πεδινοί είχαν ως ηγέτη τον Δημήτριο Βούλγαρη, ο οποίος υπονόμει τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Με παρεμβάσεις στο στρατό επιχείρησε τη δημιουργία σώματος «*πραϊτωριανών*» για να εξασφαλίσει την παραμονή του στην εξουσία. Εμπόδιο στις επιδιώξεις του στάθηκαν πολιτικές ομάδες και θεσμοί. Ο Βούλγαρης έβρισκε οπαδούς ανάμεσα σ' εκείνους που είχαν διοριστεί παράνομα στο στρατό ή στο δημόσιο, και φοβούνταν μη χάσουν τη θέση τους σε περίπτωση επικράτησης συνθηκών κοινοβουλευτικής νομιμότητας, σε άνεργους πτυχιούχους και στους μικροκαλλιεργητές. **Οι ορεινοί** απαρτίστηκαν από διάφορες ομάδες (υπό τον Δ. Γρίβα και τον Κ. Κανάρη) με κοινό στόχο την αντίσταση στην πολιτική των πεδινών. Βρήκαν υποστηρικτές μεταξύ των μικροκαλλιεργητών, των κτηνοτρόφων, των εμπόρων και των πλοιοκτητών.

Παράταξη «πεδινών» -
Χαρακτηριστικά της

Παράταξη «ορεινών» -
Χαρακτηριστικά της

Ο λαός συμμετείχε ενεργά στη συγκρότηση αυτών των δύο παρατάξεων. Μικρότερη απήχηση είχαν άλλοι πολιτικοί σχηματισμοί: **Το Εθνικόν Κομιτάτον**, υπό τον Επαμεινώνδα Δεληγιώργη, που υποστήριζε την ανάπτυξη του κοινοβουλευτισμού και τον εκσυγχρονισμό της χώρας, οικονομική ανάπτυξη και μεταρρυθμίσεις στη διοίκηση και στο στρατό, πολιτισμική εξάπλωση στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Οι **Εκλεκτικοί** ήταν μια ετερόκλητη παράταξη εξεχόντων πολιτικών, λογίων και αξιωματικών, με μετριοπαθείς θέσεις, η οποία προσπαθούσε να μεσολαβεί μεταξύ των άλλων παρατάξεων και να υποστηρίξει σταθερές κυβερνήσεις.

Παράταξη «Εθνικού
Κομιτάτου» -
Χαρακτηριστικά της

Παράταξη «Εκλεκτικών»
- Χαρακτηριστικά της

Μέσα σε συνθήκες κυβερνητικής αστάθειας και εμφυλίου πολέμου, η Εθνοσυνέλευση χρειάστηκε δύο ολόκληρα χρόνια για να φτάσει στην ψήφιση συντάγματος¹⁶. Ως πολίτευμα ορίστηκε η *βασιλευομένη δημοκρατία* αντί της μέχρι τότε *συνταγματικής μοναρχίας*. Κατοχυρώθηκαν μεταξύ άλλων η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, η άμεση, μυστική και καθολική (για τον ανδρικό πληθυσμό) ψήφος με σφαιρίδια*, η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης και η ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, η οποία άνοιγε το δρόμο για την ελεύθερη συγκρότηση κομμάτων. Τα κόμματα θεωρήθηκαν απαραίτητα για την έκφραση της βούλησης της κοινής γνώμης, με το επιχείρημα ότι η εναλλακτική λύση είναι οι συνωμοτικοί κύκλοι ή οι βιαιοπραγίες.

Σύνταγμα του 1864

Παρά την έντονη αντίδραση του βασιλιά Γεωργίου Α', η Εθνοσυνέλευση επέβαλε την αρχή να προέρχεται η κυβέρνηση από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Αυτό που δεν ορίστηκε με σαφήνεια, διότι θεωρήθηκε αυτονόητο, ήταν ότι ο βασιλιάς όφειλε να δώσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης σε βουλευτή του κόμματος που είχε την εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας της Βουλής. Ο Γεώργιος εκμεταλλεύτηκε αυτήν την ασάφεια, για να διορίζει κυβερνήσεις της αρεσκείας του, μέχρι την ψήφιση της *αρχής της δεδηλωμένης* το 1875. Η ιδέα ανήκε στον νέο τότε πολιτικό Χαρίλαο Τρικούπη, ο οποίος υποστήριξε δημόσια ότι μόνη λύση στο πρόβλημα της πολιτικής αστάθειας ήταν η συγκρότηση δύο μεγάλων κομμάτων εξουσίας, σύμφωνα με το πρότυπο της Αγγλίας. Για να καταστεί αυτό δυνατόν, έπρεπε ο βασιλιάς να αναθέτει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης μόνο σε πολιτικό ο οποίος σαφώς είχε τη «*δεδηλωμένη*» εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας των βουλευτών. Αυτό θα στερούσε από τα κόμματα μειοψηφίας τη δυνατότητα να σχηματίζουν κυβέρνηση, θα τα ωθούσε σε συνένωση με τα μεγάλα και θα είχε ως αποτέλεσμα σταθερότερες κυβερνήσεις πλειοψηφίας. Ο βασιλιάς, υπό την πίεση της αντιπολίτευσης και του επαναστατικού αναβρασμού του λαού, υιοθέτησε τελικά την άποψη του Τρικούπη, η οποία αποτελεί τομή στην πολιτική ιστορία της χώρας, καθώς οδήγησε σε μεταβολή του πολιτικού τοπίου.

Ασάφεια του
Συντάγματος του 1864

Αρχή της δεδηλωμένης
του 1875

Γ. ΔΙΚΟΜΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ (1880-1909)

1. Η εδραίωση του δικομματισμού

Το διάστημα μεταξύ του 1875 και του 1880 αποτελεί μεταβατική περίοδο. Στις εκλογές του 1875 και του 1879 κανένα κόμμα δεν κέρδισε την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1884, τα δύο μεγάλα κόμματα, του Τρικούπη και του Δηλιγιάννη, έλεγχαν το 92,2% των εδρών στο Κοινοβούλιο. Το κοινοβουλευτικό σύστημα και ο δικομματισμός θεμελιώθηκαν

Η μεταβατική περίοδος ως την εδραίωση του δικομματισμού στην Ελλάδα

Το τρικουπικό κόμμα ήδη από το 1875 παρουσίασε ένα συστηματικό πρόγραμμα εκσυγχρονισμού της χώρας, αρκετά κοντά στις αντιλήψεις του Κουμουνδούρου, το οποίο προέβλεπε:

Πρόγραμμα του τρικουπικού κόμματος

- συγκρότηση κράτους δικαίου¹⁸,
- εξορθολογισμό της διοίκησης, κυρίως με τον καθορισμό των προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων, ώστε να περιοριστεί η ευνοιοκρατία,
- ανάπτυξη της οικονομίας και κυρίως ενίσχυση της γεωργίας,
- βελτίωση της άμυνας και της υποδομής, κατά κύριο λόγο του συγκοινωνιακού δικτύου της χώρας.

Για την υλοποίηση αυτού του προγράμματος έγιναν οι εξής προσπάθειες:

Προσπάθειες για την υλοποίηση του τρικουπικού κόμματος

- οργανωτικές μεταβολές και βελτίωση των οικονομικών του κράτους, με την αύξηση των φόρων και τη σύναψη δανείων και
- παροχή κινήτρων στην ιδιωτική πρωτοβουλία για επενδύσεις.

Οι τρικουπικοί ακολούθησαν με συνέπεια αυτό το πρόγραμμα, το οποίο όμως είχε ως αποτέλεσμα την εξάντληση των φορολογουμένων και την υπερβολική επιβάρυνση του προϋπολογισμού. Το 1893 το κράτος κήρυξε πτώχευση.

Αρνητικό αποτέλεσμα του τρικουπικού προγράμματος

Μέχρι τη δεκαετία του 1870 το κράτος αποτελούσε τον κύριο εργοδότη, που εξασφάλιζε θέσεις εργασίας στο δημόσιο και δυνατότητα κοινωνικής ανέλιξης, εφόσον στους ανώτατους λειτουργούς του εξασφάλιζε εισόδημα που σχεδόν ξεπερνούσε το εισόδημα όλων των άλλων μελών της κοινωνίας. Μεγάλος αριθμός ανθρώπων απευθύνονταν στο κράτος για την κατοχή μιας θέσης στο δημόσιο. Με τις νέες συνθήκες που προέκυψαν από τον εκχρηματισμό της οικονομίας δημιουργήθηκαν κοινωνικά στρώματα τα οποία δεν ζητούσαν διορισμό αλλά τη λήψη μέτρων που θα ευνοούσαν την προώθηση των συμφερόντων τους. Φορέας των αιτημάτων αυτών ήταν ο Χαρίλαος Τρικούπης.

Σχέσεις ελληνικού κράτους – πολιτών στον εργασιακό τομέα ως το 1870 – εκχρηματισμός της ελληνικής οικονομίας μετά το 1870

Οι αντίθετοι με την πολιτική του Τρικούπη βουλευτές συσπειρώθηκαν γύρω από τον Θ. Δηλιγιάννη, ο οποίος σε μεγάλο βαθμό εξέφραζε πολιτικές απόψεις αντίθετες από εκείνες του Χ. Τρικούπη. Ο Δηλιγιάννης δεν αποδεχόταν το χωρισμό των εξουσιών και στόχευε στη συγκέντρωση και τον έλεγχο τους από το κόμμα. Ο Τρικούπης θεωρούσε το κράτος ως μοχλό της οικονομικής ανάπτυξης και επιδίωκε τον εκσυγχρονισμό με κάθε κόστος, ενώ ο Δηλιγιάννης προέβαλλε το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης, με τη μείωση των φόρων και την παροχή ευκαιριών στους προστατευόμενους του για κατάληψη δημοσίων θέσεων. Στα εδάφη της Θεσσαλίας, στα οποία κυριαρχούσε η μεγάλη ιδιοκτησία, οι τρικουπικοί υποστήριζαν τους μεγαλογαιοκτήμονες, ενώ οι δηλιγιαννικοί προσπάθησαν, χωρίς τελικά να

Διαφορές τρικουπικού και δηλιγιαννικού κόμματος

το κατορθώσουν, να χορηγήσουν γη στους αγρότες και έλαβαν κάποια μέτρα για τη βελτίωση της θέσης τους.

Ο Δηλιγιάννης επέκρινε το κοινωνικό κόστος του εκσυγχρονισμού και υποστήριζε ένα κράτος κοινωνικής αλληλεγγύης. Το κόμμα του απεχθανόταν το τυχοδιωκτικό χρηματιστικό κεφάλαιο και υποστήριζε μια αργή οικονομική ανάπτυξη που θα βασιζόταν σε παραδοσιακές παραγωγικές δραστηριότητες

3. Η οργάνωση των κομμάτων κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα

Στη δεκαετία του 1880 τα κόμματα ήταν αρκετά πιο συγκροτημένα απ' ό,τι στο παρελθόν. Δεν είναι βέβαιο ότι μετά το θάνατο του ηγέτη τους τα κόμματα αναγκαστικά διαλύονταν. Στοιχεία που επέτρεπαν σ' ένα κόμμα να επιβιώσει, ακόμα και μετά το θάνατο του ηγέτη του, ήταν η θέση που είχε στην πολιτική ζωή της χώρας και η τακτική που ακολουθούσε.

Η βάση των κομμάτων εξακολουθούσε να μην έχει τυπική οργάνωση. Σημαντικό ρόλο στην κινητοποίηση των οπαδών των κομμάτων έπαιζαν η οικογενειοκρατία, οι πελατειακές σχέσεις και η εξαγορά ψήφων. Παρ' όλα αυτά, όσον αφορά τουλάχιστον τα δύο μεγάλα κόμματα, η επιλογή των εκλογέων βασιζόταν κατά κύριο λόγο στην κρίση τους για την πολιτική των κομμάτων, στις επιδράσεις που αυτά ασκούσαν κατά περιοχές και στα συμφέροντα κάθε κοινωνικής ομάδας. Για την επιλογή των υποψηφίων βουλευτών, δηλαδή για την τοποθέτηση συγκεκριμένων υποψηφίων στο «ψηφοδέλτιο», έπαιζε ρόλο το αν είχαν ένα δικό τους τοπικό κύκλο οπαδών, ο οποίος επηρεαζόταν βεβαίως από πελατειακές σχέσεις και εξυπηρετήσεις.

Το εκλογικό σύστημα δεν επέβαλλε να ψηφίζει κανείς ένα μόνο κόμμα, αλλά έδινε τη δυνατότητα να ψηφίζονται όλοι οι υποψήφιοι θετικά ή αρνητικά. Επίσης, ένας εκλογέας μπορούσε να ψηφίσει θετικά κάποιον υποψήφιο στον οποίο είχε υποχρέωση, παράλληλα όμως μπορούσε να δώσει θετική ψήφο και σε κάποιον άλλο τον οποίο θεωρούσε ικανό. Μολαταύτα, και ιδιαίτερα μετά το 1882, όλο και συχνότερα παρουσιάζεται το φαινόμενο οι εκλογείς να ψηφίζουν με κομματικά κριτήρια και να περιορίζεται η συνήθεια να ψηφίζονται θετικά και πολιτικοί άλλων κομμάτων. Κατά τη δεκαετία του 1890 οι εκλογείς συνήθιζαν να ψηφίζουν πολιτικούς με επιρροή, μόνο εφόσον είχαν δηλώσει με σαφήνεια την κομματική τους τοποθέτηση. Ακόμα και η εκλογή ανεξάρτητων τοπικών προσωπικοτήτων άρχισε να περιορίζεται. Το 1879 π.χ. υπήρχαν στις εκλογές 24 τοπικά ψηφοδέλτια, ενώ το 1885 μόνο 4. Έτσι παρουσιαζόταν και το φαινόμενο να περιλαμβάνονται σε κομματικά ψηφοδέλτια ανεξάρτητοι υποψήφιοι, για να έχουν πιθανότητες επιτυχίας στις εκλογές. Δηλαδή ο ρόλος των κομμάτων ενισχύθηκε, απέκτησαν κύρος στη δημόσια ζωή.

Οι υποψήφιοι βουλευτές προέρχονταν σχεδόν αποκλειστικά από τα μεσαία και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, όπως και κατά την προηγούμενη περίοδο. Πολλοί ήταν δικηγόροι και δημόσιοι υπάλληλοι. Σε αντίθεση με τους υποψηφίους, τα κομματικά μέλη προέρχονταν και από τα κατώτερα στρώματα.

Η οργάνωση των κομμάτων ήταν εμφανής μόνο στο επίπεδο της ηγεσίας. Τη σημαντικότερη θέση μετά τον αρχηγό την είχε η κοινοβουλευτική ομάδα. Οι βουλευτές είχαν σημαντική θέση, διότι λόγω της μεγάλης πλειοψηφίας που χρειαζόταν η Βουλή για να έχει απαρτία και να παίρνει αποφάσεις, οι βουλευτές και μόνο με την απουσία τους (ή την

Στη δεκαετία του 1880 τα ελληνικά κόμματα ήταν κόμματα αρχών

Παράγοντες κινητοποίησης των οπαδών των κομμάτων

Παράγοντες επιλογής υποψηφίων βουλευτών

Εκλογικό σύστημα

Κριτήρια ψήφου μετά το 1882

Κοινωνική προέλευση των υποψηφίων βουλευτών

Οργάνωση κομμάτων σε επίπεδο ηγεσίας

απειλή της) μπορούσαν να ασκήσουν μεγάλη πίεση στην κομματική ηγεσία. Έτσι, η κεντρική οργάνωση του κόμματος δεν είχε τη δυνατότητα να αρνηθεί στους βουλευτές την εκπλήρωση επιθυμιών, π.χ. διορισμών ή ευνοϊκών ρυθμίσεων υπέρ της εκλογικής τους περιφέρειας.

Σε αντίθεση με την εποχή του Όθωνα και του Βούλγαρη, οι κυβερνήσεις δεν χρησιμοποιούσαν συστηματικά μεθόδους εξαναγκασμού για να πείσουν τους εκλογείς. Αυτόν τον κανόνα παραβίαζαν κάποιοι δημόσιοι υπάλληλοι ή φανατικοί οπαδοί στα χωριά. Σπάνια ακούγονταν κατηγορίες για εξαγορά ψήφων. Πάντως, η πατρωνία, με τη μορφή διορισμών, μεταθέσεων, δανείων κ.λπ. και η συστηματική διαφθορά μέσω του διοικητικού μηχανισμού, αποτελούσαν συχνό φαινόμενο.

Αντίθετα με άλλες χώρες της Ευρώπης, στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα δεν προέκυψαν ταξικά κόμματα. Στην Ελλάδα πολλές κοινωνικοοικονομικές αντιθέσεις αμβλύνονταν μέσω των πελατειακών σχέσεων και με τη μεγάλη, συγκριτικά με άλλες χώρες, κοινωνική κινητικότητα. Τα δύο μεγάλα κόμματα δεν προσπάθησαν να δώσουν ένα τοπικό ή κοινωνικό-ταξικό στίγμα. Παρατηρείται επίσης σχετική αυτονομία της πολιτικής ελίτ από την κοινωνία. Όμως, όλα τα κόμματα απευθύνονταν ιδιαίτερα στους αγρότες, που αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος του ενεργού πληθυσμού.

4. Από τη γρεοκοπία στο στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί (1893-1909)

Κατά την περίοδο της διακυβέρνησης της χώρας από τον Χαρίλαο Τρικούπη, το όραμα για ένα σύγχρονο κράτος, το οποίο θα ήταν οικονομικά ανεπτυγμένο και ισχυρό στη διεθνή σκηνή, δεν πραγματοποιήθηκε. Παρά τη φορολογική επιβάρυνση των πολιτών, το κράτος οδηγήθηκε σε πτώχευση. Αστοί και διανοούμενοι απογοητεύονταν όλο και περισσότερο από τη γενικότερη κατάσταση και την αναποτελεσματικότητα του κράτους, το οποίο χαρακτηριζόταν από μια βραδυκίνητη γραφειοκρατία. Δεν έβλεπαν την επιθυμητή οικονομική ανάπτυξη, ενώ διαπίστωναν ότι μεγάλωνε η απόσταση από τα ευρωπαϊκά κράτη. Ανάλογη δυσαρέσκεια επικρατούσε και σε μεγάλο μέρος των μικροκαλλιεργητών. Οι αξιωματικοί του στρατού ήταν επίσης δυσαρεστημένοι, καθώς εκτιμούσαν ότι λόγω οικονομικής αδυναμίας ο στρατός θα ήταν αναποτελεσματικός σε περίπτωση πολέμου. Όλα αυτά οδήγησαν σε κρίση της εμπιστοσύνης προς τα κόμματα συλλήβδην, οι άνθρωποι πίστευαν ότι οι θεσμοί και τα κόμματα δεν ήταν ικανά να υλοποιήσουν τις επιθυμίες τους.

Στο διάστημα από την πτώχευση του 1893 έως τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 τα δύο μεγάλα κόμματα προσπάθησαν να υλοποιήσουν το πολιτικό τους πρόγραμμα, χωρίς όμως επιτυχία, γεγονός που δημιούργησε την εντύπωση ενός γενικού αδιεξόδου. Ούτε το δηλιγιαννικό κόμμα μπόρεσε, ελλείψει χρημάτων, να τηρήσει την υπόσχεσή του για λιγότερους φόρους, ούτε το τρικουπικό να συνεχίσει το εκσυγχρονιστικό του πρόγραμμα.

Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, που τελείωσε με ολοκληρωτική ήττα της Ελλάδας, επέτεινε το πολιτικό αδιέξοδο. Η δυσπιστία προς τα κόμματα κορυφώθηκε και έδωσε στον Γεώργιο την ευκαιρία να επιβληθεί στο Κοινοβούλιο και να ασκεί προσωπική πολιτική. Όσες μεταρρυθμίσεις έγιναν μέχρι το 1909, κατά κύριο λόγο από κυβερνήσεις του τρικουπικού κόμματος υπό την ηγεσία του Γεωργίου Θεοτόκη, ήταν διοικητικού χαρακτήρα (π.χ. αποκέντρωση).

Μέθοδοι προσέλευσης εκλογέων

Αίτια απουσίας ταξικών κομμάτων στην Ελλάδα

Λόγοι - αποτελέσματα δυσαρέσκειας των πολιτών προς τα κόμματα

Αποτυχημένες προσπάθειες των κομμάτων να υλοποιήσουν τα προγράμματά τους

Το πολιτικό αδιέξοδο μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο

Το μοναδικό νέο πολιτικό στοιχείο έως το 1909 ήταν η εμφάνιση της κοινοβουλευτικής ομάδας των Ιαπώνων, πολιτικού μορφώματος υπό τον Δημήτριο Γούναρη, που ιδρύθηκε το 1906. Επίκεντρο της κριτικής του ήταν η αδυναμία του πολιτικού συστήματος να προσαρμοστεί στις εξελίξεις της κοινωνίας. Η ομάδα δεν μπόρεσε να επιβιώσει και διαλύθηκε το 1908. Εν τω μεταξύ οι συντεχνίες και οι εργατικές ενώσεις έκαναν διαδηλώσεις ζητώντας φορολογικές ελαφρύνσεις και περιορισμό της γραφειοκρατίας.

Η ομάδα των Ιαπώνων
1906-1908 –
διαδηλώσεις συντεχνιών
και εργατικών ομάδων

Το 1909 συντελείται μια τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας γενικότερα, και των πολιτικών κομμάτων ειδικότερα. Στις 15 Αυγούστου 1909 εκδηλώθηκε κίνημα στο Γουδί, το οποίο έγινε από τον *Στρατιωτικό Σύνδεσμο*, μια μυστική ένωση στρατιωτικών, με αιτήματα που αφορούσαν μεταρρυθμίσεις²⁰ στο στρατό, τη διοίκηση, τη δικαιοσύνη, την εκπαίδευση και τη δημοσιονομική πολιτική. Ο *Στρατιωτικός Σύνδεσμος* δεν εγκαθίδρυσε δικτατορία, αλλά προώθησε τα αιτήματά του μέσω της Βουλής. Με αφορμή το κίνημα, έγινε στις 14 Σεπτεμβρίου μεγάλη διαδήλωση των επαγγελματιών σωματείων της πρωτεύουσας. Οι διαδηλωτές υποστήριζαν το διάβημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου και υπέβαλαν ψήφισμα στο παλάτι με το οποίο ζητούσαν την επίλυση σειράς οικονομικών αιτημάτων²¹. Υπό την πίεση του Συνδέσμου η Βουλή ψήφισε, χωρίς ιδιαίτερη προετοιμασία και συζήτηση, μεγάλο αριθμό νόμων, που επέφεραν ριζικές αλλαγές. Το Φεβρουάριο του 1910 η Βουλή αποφάσισε την αναθεώρηση ορισμένων άρθρων του συντάγματος. Έτσι προκηρύχθηκαν εκλογές, από τις οποίες προήλθε αναθεωρητική βουλή. Στις 15 Μαρτίου 1910 ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος διαλύθηκε έχοντας επιτύχει τις επιδιώξεις του.

Το στρατιωτικό κίνημα
στο Γουδί 15/8/1909

Δ. ΑΝΑΝΕΩΣΗ - ΔΙΧΑΣΜΟΣ (1909-1922)

1. Το κόμμα των Φιλελευθέρων

Πριν από τις εκλογές της 8ης Αυγούστου 1910 δεν είχε συγκροτηθεί κανένα νέο μεγάλο κόμμα που να υποστηρίζει τις μεταρρυθμίσεις οι οποίες προτάθηκαν το 1909/1910. Φορείς των νέων ιδεών υπήρξαν ανεξάρτητοι υποψήφιοι, οι οποίοι είτε κατά μόνους είτε μαζί με άλλους, σε ανεξάρτητα ψηφοδέλτια, διεκδικούσαν τις ψήφους των δυσαρεστημένων με τα παλαιά κόμματα εκλογέων. Αυτοί οι ανεξάρτητοι πολιτικοί, με το γενικό σύνθημα της «*ανόρθωσης*», ανάλογα με την περιοχή που ήταν υποψήφιοι και τον πληθυσμό στον οποίο απευθύνονταν, ευνοούσαν είτε την υλοποίηση των αιτημάτων των συντεχνιών, όπως εκφράστηκαν στα συλλαλητήρια του 1909, είτε την επίλυση του αγροτικού ζητήματος, με την παροχή γης στους ακτήμονες. Σε κάποιες εκλογικές περιφέρειες έθεσαν υποψηφιότητα σοσιαλιστές και για πρώτη φορά εμφανίστηκε η σοσιαλδημοκρατική* «*Κοινωνιολογική Εταιρεία*». Τα παλαιά κόμματα συμμετείχαν στις εκλογές ως *συνασπισμός* και τελικά κέρδισαν τις περισσότερες έδρες στη Βουλή. Από τις 362 έδρες εξασφάλισαν 211, ενώ 29 έδρες κέρδισαν ανεξάρτητοι που ανήκαν στον πολιτικό χώρο των παλαιών κομμάτων και 122 ανεξάρτητοι εκσυγχρονιστές.

Οι φορείς των νέων
ιδεών πριν από τις
εκλογές της 8^{ης}
Αυγούστου 1910

Αποτελέσματα εκλογών
της 8^{ης} Αυγούστου 1910

Οι *εκσυγχρονιστές* συσπειρώθηκαν γύρω από το πρόσωπο του κρητικού ηγέτη Ελευθερίου Βενιζέλου, ο οποίος εξελέγη χωρίς να συμμετέχει στην προεκλογική αναμέτρηση. Η πρώτη δημόσια εμφάνιση του Βενιζέλου ως ελλαδίτη πολιτικού έγινε στις

Πρώτη δημόσια εμφάνιση
Βενιζέλου ως ελλαδίτη
πολιτικού

5 Σεπτεμβρίου 1910 με μία ομιλία στην πλατεία Συντάγματος, στην οποία έκανε προγραμματικές δηλώσεις, με τις οποίες υποστήριξε μετριοπαθείς μεταρρυθμίσεις.

Στόχευε σε εκσυγχρονισμό του πολιτικού συστήματος, με την εξισορρόπηση των συμφερόντων όλων των κοινωνικών στρωμάτων. Βασικές θέσεις του προγράμματος του ήταν η κοινωνική γαλήνη, η ελάφρυνση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, ο εκσυγχρονισμός του κρατικού μηχανισμού, με σκοπό την αποτελεσματικότερη λειτουργία του, και στρατιωτικοί εξοπλισμοί για την πραγματοποίηση των εθνικών διεκδικήσεων. Επίσης, παρά την πίεση των οπαδών του, υποστήριξε την αναθεώρηση του υπάρχοντος συντάγματος και όχι την ψήφιση νέου. Πολιτειακό ζήτημα δεν έθεσε. Προανήγγειλε την ίδρυση ενός κόμματος αρχών, το οποίο θα ήταν φορέας των μεταρρυθμίσεων. Το κόμμα ιδρύθηκε και τυπικά στις 22 Αυγούστου 1910, από μέλη της Εθνοσυνέλευσης.

Ο Βενιζέλος πήρε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης μετά την παραίτηση της Κυβέρνησης Δραγούμη (6 Οκτωβρίου 1910). Επειδή, όμως, αντιμετώπιζε προβλήματα με την εξασφάλιση ψήφου εμπιστοσύνης, σε συνεννόηση με το βασιλιά Γεώργιο Α' προχώρησε σε διάλυση της Βουλής και προκήρυξη νέων εκλογών. Αυτό το διάβημα αναστάτωσε τα παλαιά κόμματα τα οποία, θεωρώντας αντισυνταγματική την κίνηση του βασιλιά, αποφάσισαν να μη συμμετάσχουν στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1910. Σ' αυτές οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν τη συντριπτική πλειονότητα των εδρών: 307, σε σύνολο 362. Ο Βενιζέλος ήταν πλέον ελεύθερος να προχωρήσει στο μεταρρυθμιστικό του έργο.

Το πρώτο εξάμηνο του 1911 ψηφίστηκαν από τη Βουλή 53 τροποποιήσεις μη θεμελιωδών διατάξεων του συντάγματος. Δεν έγιναν ριζικές αλλαγές, αλλά αντίθετα, ενισχύθηκε η θέση της μοναρχίας και επετράπη στον βασιλιά, παρά τη συνταγματική απαγόρευση, να συμμετάσχει στη διαδικασία της αναθεώρησης. Οι σπουδαιότερες τροποποιήσεις αφορούσαν τη διασφάλιση της διάκρισης των εξουσιών, το ασυμβίβαστο μεταξύ στρατιωτικής και δημοσιούπαλληλικής ιδιότητας αφ' ενός και βουλευτικού αξιώματος αφ' ετέρου, και τη μονιμότητα των δικαστικών και των δημοσίων υπαλλήλων.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου ψήφισε επίσης 337 νέους νόμους, οι οποίοι εισήγαγαν μεταρρυθμίσεις που αφορούσαν όλο το φάσμα του δημόσιου και ιδιωτικού βίου: π.χ. διορισμός δημοσίων υπαλλήλων με δημόσιους διαγωνισμούς, καθιέρωση κανονισμών εργασίας σε βιοτεχνίες και βιομηχανίες, διανομή γης στη Θεσσαλία, αναδιοργάνωση της τοπικής αυτοδιοίκησης, βελτίωση της διαδικασίας απονομής της δικαιοσύνης, αναθεώρηση του κανονισμού της Βουλής με σκοπό να διαθέτουν οι υπουργοί περισσότερο χρόνο για κοινοβουλευτικές συζητήσεις κ.λπ.

Το ρεύμα που είχε το κόμμα του Βενιζέλου φάνηκε και στις επόμενες εκλογές του Μαρτίου του 1912, στις οποίες πήραν μέρος όλες οι πολιτικές δυνάμεις. Ανέδειξε 146 βουλευτές, ενώ τα άλλα κόμματα μόνο 36. Σ' αυτές τις εκλογές φάνηκε ότι η πλειοψηφία των ψηφοφόρων τάχθηκε υπέρ του κόμματος των Φιλελευθέρων, επειδή οι καινοτομίες που είχαν εισηγηθεί γέννησαν την ελπίδα για την επίλυση σημαντικών κοινωνικών προβλημάτων.

Όσον αφορά τη δομή του βενιζελικού κόμματος, αυτό ήταν σε μεγάλο βαθμό προσωποπαγές. Ο Βενιζέλος, με ισχυρή θέση στο Κοινοβούλιο και μεγάλο κύρος, είχε τα πάντα υπό τον έλεγχο του, όπως και ο Τρικούπης. Οι σύνδεσμοι Φιλελευθέρων που είχαν ιδρυθεί δεν έπαιζαν κάποιον ιδιαίτερο ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτικής του κόμματος

Βασικές θέσεις του προγράμματος του Βενιζέλου

Προκήρυξη νέων εκλογών για το Νοέμβριο του 1910

Η αναθεώρηση του Συντάγματος από τη Β' Αναθεωρητική Βουλή (πρώτο εξάμηνο 1911)

Το νομοθετικό έργο της Β' Αναθεωρητικής Βουλής

Εκλογές Μαρτίου 1912

Η οργάνωση και η δομή του κόμματος των Φιλελευθέρων

και δεν διέφεραν σημαντικά από τις τοπικές ομάδες φίλων που σχημάτιζαν τα παραδοσιακά κόμματα. Το 1912 άρχισε να αναδιοργανώνεται το κόμμα, με την ίδρυση *Λέσχης Φιλελευθέρων* στην Αθήνα και σε ορισμένες άλλες εκλογικές περιφέρειες. Οι βενιζελικοί είχαν πλάσει στο νου τους ένα ιδεατό κόμμα, χωρίς τις μικρότητες και τις διχόνοιες της παλιάς πολιτικής ελίτ, όμως αυτό δεν είχε σχέση με την πραγματικότητα. Η ηγεσία έπρεπε αναγκαστικά να λαμβάνει υπόψη κοινωνικά και τοπικά συμφέροντα καθώς και αντιπαλότητες ανάμεσα σε στελέχη, όπως συνέβαινε και σε κάθε άλλο κόμμα.

2. Τα αντιβενιζελικά κόμματα

Ως αντιβενιζελικά θεωρούνταν τα κόμματα της αντιπολίτευσης. Παρά τις διαφορές που υπήρχαν ανάμεσά τους, τα ένωνε ένας συντηρητικός προσανατολισμός. Πάντως, δεν ήθελαν να επιστρέψουν στην προ του 1909 εποχή. Επομένως, ως προς αυτό δεν διέφεραν κατ' αρχήν από τους *Φιλελευθέρους*. Διέφεραν όμως στο εύρος των σχεδιαζόμενων μεταρρυθμίσεων και στις μεθόδους άσκησης της πολιτικής. Οι *Αντιβενιζελικοί* απεχθάνονταν τη διαρκή παρέμβαση του κράτους, επειδή, εκτός των άλλων, αυτή θα είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας. Δεν είχαν μακροπρόθεσμη πολιτική, αντίθετα, επικέντρωναν την προσοχή τους στην επίλυση επίκαιρων προβλημάτων. Τα αντιβενιζελικά κόμματα εξελίχθηκαν σε κόμματα υπεράσπισης των συμφερόντων που κινδύνευαν από την πολιτική των Φιλελευθέρων. Η σύγκρουση με τους Φιλελευθέρους τα οδηγούσε σε διαρκώς συντηρητικότερες θέσεις. Από τα αντιβενιζελικά κόμματα, πιο αδιάλλακτα ήταν τα κόμματα του *Δημητρίου Ράλλη* και του *Κυριακούλη Μαυρομιχάλη*, ενώ το κόμμα του *Γεωργίου Θεοτόκη* ήταν πιο διαλλακτικό.

Το *ραλλικό κόμμα* ήταν αντίθετο προς τον εκσυγχρονισμό. Ήταν κατά της ισχυρής εκτελεστικής εξουσίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά τα τέλη του 19ου αιώνα και όπως το απαιτούσε η μεταρρυθμιστική πολιτική των Φιλελευθέρων. Υποστήριζε ότι το Κοινοβούλιο έπρεπε να έχει ισχυρή θέση στο πολιτικό σύστημα. Στο πρόσωπο του βασιλιά, όμως, έβλεπε το σύμβολο της εθνικής ενότητας που ξεπερνούσε τα σύνορα της χώρας. Απευθυνόταν κατά κύριο λόγο στα μεσαία και κατώτερα στρώματα των πόλεων καθώς και στους μικροκαλλιεργητές, δεδομένου ότι η οικονομική πολιτική των Φιλελευθέρων έδειχνε να ευνοεί, κυρίως, τα ανώτερα αστικά στρώματα. Ζητούσε ενίσχυση της παραγωγής και αύξηση των θέσεων εργασίας, ώστε με την οικονομική ανάπτυξη να εξευρεθούν χρήματα για εξοπλισμούς, να καταπολεμηθεί η διαφθορά και η πατρωνία των κομμάτων. Πάντως, το ραλλικό κόμμα δεν είχε κάποιο συγκροτημένο πρόγραμμα για την οικονομική ανάπτυξη.

Το *Εθνικό Κόμμα* του Κ. Μαυρομιχάλη δεν διέφερε από το ραλλικό. Οι εκπρόσωποι του προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν τη συμμετοχή του αρχηγού τους στα πολιτικά πράγματα μετά το κίνημα του 1909. Υποστήριζαν την «*Ανόρθωση*», που κατά την εκτίμησή τους δεν μπόρεσαν να υλοποιήσουν οι Βενιζελικοί.

Το *κόμμα του Γ. Θεοτόκη* ήταν πιο μετριοπαθές από τα άλλα δύο και ζητούσε να διορθώσει αυτά που θεωρούσε λάθη των Φιλελευθέρων. Συμφωνούσε με την πάση θυσία αύξηση των εξοπλισμών και ζητούσε φορολογικές ελαφρύνσεις για τους μικροεισοδηματίες. Από το κίνημα στο Γουδί έως τη συνταγματική κρίση του 1915,

Γενικά γνωρίσματα των αντιβενιζελικών κομμάτων

Το ραλλικό κόμμα

Το Εθνικό κόμμα

Το θεοτοκικό κόμμα

μεταξύ των αντιβενιζελικών κομμάτων το θεοτοκικό κόμμα είχε τη μεγαλύτερη εκλογική βάση, και έτσι αποτέλεσε τον πυρήνα των Αντιβενιζελικών.

3. Τα αριστερά κόμματα

Τα αριστερά κόμματα αρχικά ήταν ομάδες με σοσιαλιστικές ιδέες, συνήθως ξένες προς την κοινωνική βάση στην οποία ήθελαν να απευθυνθούν, και αντιμετώπιζαν δυσκολίες συνεννόησης και κομματικής συσπείρωσης.

Σοβαρότερη από όλες αυτές τις ομάδες ήταν η *Κοινωνιολογική Εταιρεία*, η οποία ξεκίνησε από μερικούς διανοούμενους ως αριστερός μεταρρυθμιστικός σύνδεσμος, με στόχο να προπαγανδίσει πολιτικές θέσεις και στη συνέχεια να ιδρύσει κόμμα. Επιζητούσε για όλα τα μέλη της κοινωνίας ισότητα ευκαιριών, κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής και διανομή των αγαθών ανάλογα με τις ανάγκες καθενός, πράγμα που θα μπορούσε να υλοποιηθεί με τη σταδιακή αναμόρφωση της οικονομίας και τη συνταγματική μεταβολή. Για να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι έπρεπε να οργανωθούν οι εργάτες σε επαγγελματικές ενώσεις και να ιδρύσουν κόμμα. Πράγματι, στα μέσα του 1910 οι Κοινωνιολόγοι ίδρυσαν το Λαϊκό Κόμμα, με αρχηγό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου. Βασικές προγραμματικές δηλώσεις του ήταν η αναμόρφωση του πολιτικού συστήματος και η επιβολή αρχών κοινωνικής δικαιοσύνης. Στις δεύτερες εκλογές του 1910 εξελέγησαν 7 υποψήφιοι του κόμματος, οι οποίοι παρείχαν κριτική υποστήριξη στους Φιλελευθέρους.

Γενικά γνωρίσματα των αριστερών κομμάτων

Κοινωνιολογική Εταιρεία

Λαϊκό κόμμα

4. Ο εθνικός διγασμός (1915-1922)

α. Από την παραίτηση του Βενιζέλου έως τη Συνθήκη των Σεβρών

Ήδη από το 1912, μετά τη σαρωτική νίκη του στις εκλογές, ο Βενιζέλος ήταν κυρίαρχος του πολιτικού παιχνιδιού, χωρίς ουσιαστική κοινοβουλευτική αντιπολίτευση. Το 1913, τον βασιλιά Γεώργιο Α' διαδέχθηκε στο θρόνο ο Κωνσταντίνος, στον οποίο ο Βενιζέλος, ένα χρόνο νωρίτερα, παραχώρησε το αξίωμα του αρχιστράτηγου. Μέχρι το 1915 οι δύο ισχυρές προσωπικότητες δεν ήρθαν σε σύγκρουση. Τα κόμματα της αντιπολίτευσης αναγνώριζαν στον βασιλιά το δικαίωμα να επιβάλλει τη δική του άποψη για την εξωτερική πολιτική, παραβλέποντας ότι κάτι τέτοιο ήταν αντισυνταγματικό. Αυτό ενίσχυσε τους εχθρούς της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, προ πάντων έναν κύκλο αντιδημοκρατικών αξιωματούχων.

Με αφορμή τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, εκφράστηκαν διαφορετικές απόψεις ως προς τη σκοπιμότητα ή μη της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο. Οι Φιλελεύθεροι τάσσονταν υπέρ της συμμετοχής στον πόλεμο, στο πλευρό της Αντάντ, επειδή προσδοκούσαν ότι με αυτόν τον τρόπο η Ελλάδα θα είχε εδαφικά οφέλη. Ο βασιλιάς και το Γενικό Επιτελείο είχαν διαφορετική εκτίμηση. Θεωρούσαν ανεύθυνη τη θέση των Φιλελευθέρων, εκτιμώντας ότι η έκβαση του πολέμου ήταν αβέβαιη και θα μπορούσαν να νικήσουν οι Κεντρικές δυνάμεις. Δεδομένης της κυριαρχίας της Αγγλίας στην ανατολική Μεσόγειο, και παρά τους δεσμούς του με τη Γερμανία, ο Κωνσταντίνος δεν μπορούσε να ζητήσει συμμετοχή στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων, γι' αυτό έλαβε θέση υπέρ της ουδετερότητας της Ελλάδας. Η εμμονή του Κωνσταντίνου στη θέση αυτή, τον οδήγησε να δράσει με τρόπο που υπέσκαπτε τα θεμέλια του πολιτικού συστήματος. Ο

Σχέσεις Βασιλιά Κωνσταντίνου - Βενιζέλου

Διάσταση απόψεων σχετικά με τη συμμετοχή της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο – αρχή διχασμού

βασιλιάς, ανέπτυξε μυστική διπλωματία εν αγνοία Γης κυβέρνησης, καταφεύγοντας ακόμη και σε παράνομα μέσα (π.χ. παράδοση απόρρητων διπλωματικών εγγράφων στους Γερμανούς.) Το 1915 προκάλεσε δύο φορές την παραίτηση της κυβέρνησης.

Στις εκλογές που προκηρύχθηκαν μετά τη δεύτερη παραίτηση του Βενιζέλου, δεν συμμετείχαν οι Φιλελεύθεροι, καθώς θεωρούσαν την ενέργεια του βασιλιά ως παραβίαση του συντάγματος. Εκδηλώσεις βίας και φανατισμού δημιούργησαν χάσμα ανάμεσα στις δύο παρατάξεις και κυριάρχησε το μίσος. Όποιος ήταν κατά του πολέμου, κινούσε αμέσως την υποψία στους Βενιζελικούς, ότι ήταν κατά της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, κατά των εθνικών συμφερόντων. Οι Αντιβενιζελικοί έβλεπαν στο πρόσωπο των Βενιζελικών βίαιους πράκτορες της Αντάντ, που μάχονταν τον βασιλιά, κατέστρεφαν την ενότητα του έθνους και έθεταν σε κίνδυνο το κράτος. Τα δύο κόμματα διέφεραν όλο και λιγότερο μεταξύ τους στην πολιτική πρακτική και την προπαγάνδα, παράλληλα όμως όλο και περισσότερο ενισχυόταν ο διπολισμός. Στα μέσα του 1916 το Κοινοβούλιο χάθηκε ουσιαστικά από το προσκήνιο. Το κλίμα της εποχής επέτρεψε να συμμετάσχουν στη διαμάχη και στρατιωτικοί, οι οποίοι δημιούργησαν δύο οργανώσεις αντίθετες μεταξύ τους, ανάλογα με το αν τα συμφέροντα κάθε ομάδας εξυπηρετούνταν από τον πόλεμο ή την ουδετερότητα. Στις 26 Σεπτεμβρίου ο Βενιζέλος συγκρότησε δική του κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη.

Οι συγκρούσεις πήραν σταδιακά διαστάσεις εμφυλίου πολέμου. Οι Αντιβενιζελικοί άσκησαν τρομοκρατία στους αντιπάλους, ενώ ο Βενιζέλος κήρυξε έκπτωτο το βασιλιά, ο οποίος υπό την πίεση της Αντάντ εγκατέλειψε το θρόνο και τη χώρα. Οι Φιλελεύθεροι ανέλαβαν στην Αθήνα τη διακυβέρνηση και κήρυξαν τη χώρα σε κατάσταση πολιορκίας. Ο εθνικός διχασμός εξαπλώθηκε στο στράτευμα, καθώς ευνοήθηκαν οι αξιωματικοί της οργάνωσης «*Εθνική Άμυνα*» εις βάρος άλλων. Η κυβέρνηση παρέτεινε τη θητεία της Βουλής, παρά την πίεση που ασκούσαν τα κόμματα της αντιπολίτευσης.

Η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων οδήγησε την Ελλάδα στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, αποσκοπώντας, όπως προαναφέρθηκε, στην ικανοποίηση εθνικών διεκδικήσεων. Οι Αντιβενιζελικοί διαφωνούσαν και παρακολουθούσαν με δυσαρέσκεια τις εξελίξεις, καθώς τάσσονταν υπέρ της διατήρησης των εκτός Ελλάδος ελληνικών πληθυσμών και υπέρ της ευκαιριακής προσάρτησης εδαφών χωρίς κίνδυνο. Ο εθνικός διχασμός έφτασε στο αποκορύφωμά του με την απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου και τη δολοφονία του Ίωνος Δραγούμη, το 1920.

β. Από τη συνθήκη των Σεβρών έως την ήττα στη Μ. Ασία

Η Συνθήκη των Σεβρών (10 Αυγούστου 1920) αποτέλεσε τη μεγαλύτερη διπλωματική επιτυχία της Ελλάδας και δικαίωσε την τολμηρή πολιτική του Βενιζέλου. Η μικρή Ελλάδα των παραμονών των Βαλκανικών πολέμων γίνεται με την υπογραφή της Συνθήκης «*η Ελλάδα των δύο Ηπείρων και των πέντε Θαλασσών*». Το όραμα της *Μεγάλης Ιδέας* φαίνεται να γίνεται απτή πραγματικότητα.

Οι Φιλελεύθεροι προκήρυξαν εκλογές για αναθεωρητική εθνοσυνέλευση, με στόχο να νομιμοποιήσουν τις μέχρι τότε ενέργειές τους και να περιορίσουν τις αρμοδιότητες του βασιλιά. Η συνασπισμένη αντιπολίτευση, όμως, απροσδόκητα κέρδισε τις εκλογές. Ο

Η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα μετά τη δεύτερη παραίτηση του Βενιζέλου (1915) ως και την έξοδο της Ελλάδας από τον πόλεμο (1916)

Εθνικός Διχασμός – απομάκρυνση βασιλιά από την Ελλάδα (1917)

Η πολιτική της κυβέρνησης Βενιζέλου – Αντιβενιζελικών

Αποτελέσματα της Συνθήκης των Σεβρών 10/8/1920

Συνέπειες των εκλογών του Νοεμβρίου 1920 – ήττα Βενιζέλου

Βενιζέλος έφυγε στο εξωτερικό. Η νέα κυβέρνηση έκανε δημοψήφισμα για την επιστροφή του Κωνσταντίνου, στο οποίο η ετυμηγορία ήταν υπέρ του βασιλιά. Δίστασε όμως να αλλάξει την εξωτερική πολιτική και να επιδιώξει ειρηνική λύση. Το μέτωπο κατέρρευσε, με αποτέλεσμα την ολοκληρωτική ήττα.

Στις 25 Ιανουαρίου 1921 η *Αναθεωρητική Εθνοσυνέλευση* που προέκυψε από τις εκλογές του Νοέμβριου ανακηρύχθηκε Συντακτική καθώς θεωρήθηκε αναγκαίο να αλλάξει εξ ολοκλήρου το σύνταγμα.

5. Το Σοσιαλιστικό κόμμα

Οι υψηλοί δείκτες ανεργίας και οι άθλιες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης των εργατών οδήγησαν σε έντονη πολιτικοποίησή τους, κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα. Οι συνθήκες έδιναν την εντύπωση ότι οι πλούσιοι γίνονταν πλουσιότεροι και οι φτωχοί φτωχότεροι. Το 1918 ιδρύθηκε το **Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (Σ.Ε.Κ.Ε.)** από συνέδριο σοσιαλιστών. Βασικές θέσεις του προγράμματος του ήταν δημοκρατία, παροχή εκλογικού δικαιώματος στις γυναίκες, αναλογικό εκλογικό σύστημα, εθνικοποίηση των μεγάλων πλουτοπαραγωγικών πηγών. Σχετικά με την εξωτερική πολιτική, ζητούσε ειρήνη, χωρίς προσάρτηση εδαφών, βασισμένη στο δικαίωμα αυτοδιάθεσης των λαών. Τα προβλήματα που αφορούσαν διαμφισβητούμενα εδάφη, θα λύνονταν με δημοψηφίσματα.

Το Σ.Ε.Κ.Ε. ήταν το πιο αυστηρά οργανωμένο κόμμα. Έως το 1919 ήταν υπέρ της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Σταδιακά απομακρύνθηκε από αυτή, υιοθετώντας την αρχή της δικτατορίας του προλεταριάτου. Το 1924 μετονομάστηκε σε *Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (Κ.Κ.Ε.)*.

Ίδρυση του Σ.Ε.Κ.Ε

Βασικές θέσεις του Σ.Ε.Κ.Ε

Μετονομασία σε Κ.Κ.Ε

ΟΡΙΣΜΟΙ

Β. ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ

Δικαίωμα συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι: Το δικαίωμα των πολιτών να συγκεντρώνονται και να δημιουργούν πολιτικούς συνεταιρισμούς – κόμματα.

Ναπαίοι Έτσι ονομαζόταν οι οπαδοί του ρωσικού κόμματος, οι οποίοι πήραν το όνομα αυτό από έναν Κερκυραίο γέροντα που λεγόταν Νάπα και ήταν φανατικός θαυμαστής του Καποδίστρια. Η ονομασία αυτή δόθηκε το 1832 κατά τη διάρκεια των πολιτικών ταραχών του Ναυπλίου και διατηρήθηκε ως το 1845.

Κριμαϊκός πόλεμος (1853-1856): Αφορμή υπήρξε η διαμάχη ορθοδόξων και καθολικών μοναχών για τον έλεγχο των αγίων τόπων στην Ιερουσαλήμ. Παρενέβησαν Ρωσία και Γαλλία και ακολούθησε γενικευμένη σύρραξη, με τη συμμετοχή Αγγλίας, Τουρκίας και Αυστρίας στο αντιρωσικό μέτωπο. Η Ρωσία ηττήθηκε και υποχρεώθηκε να παραχωρήσει ορισμένα εδάφη. Το διεθνές της κύρος επλήγη.

Υπόθεση Πατσίφικο: Πρόκειται για τον ναυτικό αποκλεισμό που επέβαλε η Αγγλία στη χώρα μας το 1850, με αφορμή τη λεηλάτηση του σπιτιού ενός Εβραίου, βρετανικής υπηκοότητας, του Δον Πατσίφικο από αθηναϊκό όχλο. Ο Πατσίφικο απαίτησε υπερβολική αποζημίωση από το ελληνικό κράτος και ζήτησε την παρέμβαση της βρετανικής πρεσβείας. Η αγγλική κυβέρνηση απαίτησε τη διευθέτηση της υπόθεσης Πατσίφικο με τι ναυτικό αποκλεισμό, ο οποίος σταμάτησε μετά από έντονη αντίδραση της Ρωσίας και της Γαλλίας.

Επανάσταση του 1862: Τον Φεβρουάριο του 1862 η δυσαρέσκεια μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού λόγω της οικονομικής δυσπραγίας και της δυσλειτουργίας του πολιτικού συστήματος κατέληξε σε επανάσταση με αίτημα την απομάκρυνση του βασιλιά. Στην επανάσταση συμμετείχαν, κατά κύριο λόγο, αξιωματικοί, άνεργοι απόφοιτοι πανεπιστημίου που δεν ήθελαν να εργαστούν στους κλάδους της αγροτικής και βιοτεχνικής παραγωγής και αισθάνονταν κοινωνικά αδικημένοι και πολλά άτομα ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία απαιτούσαν ενεργότερη συμμετοχή στα πολιτικά πράγματα. Στις 12 Οκτωβρίου 1862, ο Όθων αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη χώρα.

Πεδινοί: Μία από τις δύο μεγάλες παρατάξεις που συγκροτήθηκαν στην εθνοσυνέλευση του 1862 - 64, μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1862. Είχε ως ηγέτη τον Δημήτριο Βούλγαρη, ο οποίος υπονόμει τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Με παρεμβάσεις στο στρατό επιχείρησε τη δημιουργία σώματος «πραιτωριανών» για να εξασφαλίσει την παραμονή του στην εξουσία. Ο Βούλγαρης έβρισκε οπαδούς ανάμεσα σε εκείνους που είχαν διοριστεί στο στρατό ή στο δημόσιο παράνομα και φοβούνταν μη χάσουν τη θέση τους σε περίπτωση επικράτησης συνθηκών κοινοβουλευτικής νομιμότητας, σε ανέργους πτυχιούχους και στους μικροκαλλιεργητές.

«Πραιτωριανοί»: Ομάδα στρατιωτικών την οποία επιχείρησε να δημιουργήσει ο Δ. Βούλγαρης για να εξασφαλίσει την παραμονή του στην εξουσία. Στην αρχαία Ρώμη ήταν επίλεκτο σώμα του ρωμαϊκού στρατού, που είχαν ως κύριο έργο του την ασφάλεια του αυτοκράτορα. Παρενέβαιναν ποικιλότροπα στα πολιτικά πράγματα της Ρώμης. Ρύθμιζαν την αυτοκρατορική εξουσία και αρκετές φορές προκάλεσαν πολιτικές κρίσεις. Διαλύθηκαν από τον Μ. Κωνσταντίνο.

Ορεινοί: Μία από τις δύο μεγάλες παρατάξεις που συγκροτήθηκαν στην εθνοσυνέλευση του 1862 -64, μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1862. Απαρτίστηκαν από διάφορες ομάδες υπό τον Δ. Γρίβα και τον Κ.

Κανάρη, με κοινό στόχο την αντίσταση στην πολιτική των πεδινών. Βρήκαν υποστηρικτές μεταξύ των μικροκαλλιεργητών, των κτηνοτρόφων, των εμπόρων και των πλοιοκτητών.

Εθνικόν Κομιτάτον: Πολιτικός σχηματισμός υπό τον Επαμεινώνδα Δεληγιώργη, που συγκροτήθηκε την περίοδο της εθνοσυνέλευσης του 1862 - 64 και είχε μικρότερη απήχηση σε σχέση με τις δύο μεγάλες παρατάξεις των Πεδινών και των Ορεινών. Υποστήριζε την ανάπτυξη του κοινοβουλευτισμού και τον εκσυγχρονισμό της χώρας, οικονομική ανάπτυξη και μεταρρυθμίσεις στη διοίκηση και στο στρατό, πολιτισμική εξάπλωση στην Οθωμανική αυτοκρατορία.

Εκλεκτικοί: Πολιτικός σχηματισμός που συγκροτήθηκε την περίοδο της εθνοσυνέλευσης του 1862 - 64 και είχε μικρότερη απήχηση σε σχέση με τις δύο μεγάλες παρατάξεις των Πεδινών και των Ορεινών. Ήταν μια ετερόκλητη παράταξη εξεχόντων πολιτικών, λογίων και αξιωματικών, με μετριοπαθείς θέσεις, η οποία προσπαθούσε να μεσολαβεί μεταξύ των άλλων παρατάξεων και να υποστηρίξει σταθερές κυβερνήσεις.

Αρχή δεδηλωμένης: Πολιτική κοινοβουλευτική αρχή, κατά την οποία η κυβέρνηση οφείλει να διαθέτει τη δεδηλωμένη εμπιστοσύνη της βουλής. Η αρχή της δεδηλωμένης ψηφίστηκε το 1875. Η ιδέα ανήκε στον Χαρίλαο Τρικούπη, ο οποίος υποστήριξε δημόσια ότι μόνη λύση στο πρόβλημα της πολιτικής αστάθειας ήταν η συγκρότηση δύο μεγάλων κομμάτων εξουσίας, σύμφωνα με το πρότυπο της Αγγλίας. Ο βασιλιάς έπρεπε να αναθέτει την εντολή σχηματισμού της κυβέρνησης μόνο σε πολιτικό ο οποίος είχε σαφώς τη "δεδηλωμένη" εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας των βουλευτών. Αυτό θα στερούσε από τα κόμματα μειοψηφίας τη δυνατότητα να σχηματίζουν κυβέρνηση, θα τα ωθούσε σε συνένωση με τα μεγάλα και θα είχε ως αποτέλεσμα σταθερότερες κυβερνήσεις πλειοψηφίας. Ο βασιλιάς υιοθέτησε τελικά την άποψη του Τρικούπη, η οποία αποτελεί τομή στην πολιτική ιστορία της χώρας, καθώς οδήγησε σε μεταβολή του πολιτικού τοπίου.

Κράτος δικαίου: Κράτος στο οποίο η οργάνωση και η λειτουργία όλων των θεσμών και των τομέων της κρατικής εξουσίας ρυθμίζονται με κανόνες του θετικού δικαίου, δηλαδή με νόμους που το ίδιο το κράτος έχει θεσπίσει.

Σφαιρίδιο: Μικρή σφαίρα από μολύβι, που χρησιμοποιούσαν οι ψηφοφόροι αντί για ψηφοδέλτιο. Η άμεση, μυστική και καθολική (για τους άνδρες) ψήφος με σφαιρίδια καθιερώθηκε από το Σύνταγμα του 1864. Για τελευταία φορά σφαιρίδια χρησιμοποιήθηκαν στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου του 1920. Οι εκφράσεις "έφαγε μαύρο" και "τοέριξε δαγκωτό" σχετίζονται με τη χρήση των σφαιριδίων κατά τη διαδικασία της ψηφοφορίας.

Ταξικό κόμμα: Το κόμμα που εκπροσωπεί κατά κύριο λόγο ή αποκλειστικά τα συμφέροντα μιας κοινωνικής τάξης. Στην Ελλάδα το τελευταίο τέταρτο του 19 ου αι. δεν προέκυψαν ταξικά κόμματα, σε αντίθεση με άλλες χώρες της Ευρώπης.

Ομάδα Ισπώνων: Πολιτικό μόρφωμα υπό τον Δημήτριο Γούναρη, που ιδρύθηκε το 1906. Ήταν το μοναδικό νέο πολιτικό στοιχείο που εμφανίστηκε την περίοδο 1893 - 1909. Επίκεντρο της κριτικής τους ήταν η αδυναμία του πολιτικού συστήματος να προσαρμοστεί στις εξελίξεις της κοινωνίας. Η ομάδα δεν μπόρεσε να επιβιώσει και διαλύθηκε το 1908.

Στρατιωτικός Σύνδεσμος: Μυστική ένωση στρατιωτικών, η οποία οργάνωσε το κίνημα στο Γουδί (15 Αυγούστου 1909), με αιτήματα που αφορούσαν μεταρρυθμίσεις στο στρατό, τη διοίκηση, τη δικαιοσύνη,

την εκπαίδευση και τη δημοσιονομική πολιτική. Δεν εγκαθίδρυσε δικτατορία, αλλά προώθησε τα αιτήματά του μέσω της Βουλής. Διαλύθηκε στις 15 Μαρτίου 1910 έχοντας επιτύχει τις επιδιώξεις του.

Κίνημα στο Γουδί: Κίνημα που έγινε στις 15 Αυγούστου 1909 από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, μια μυστική ένωση στρατιωτικών, με αιτήματα που αφορούσαν μεταρρυθμίσεις στο στρατό, τη διοίκηση, τη δικαιοσύνη, την εκπαίδευση και τη δημοσιονομική πολιτική. Στο κίνημα αυτό αποτέλεσε τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας γενικότερα και των πολιτικών κομμάτων ειδικότερα.

«Ανόρθωση»: Γενικό σύνθημα των ανεξάρτητων πολιτικών που συμμετείχαν στις εκλογές της 8^{ης} Αυγούστου 1910. Με την «ανόρθωση», ανάλογα με την περιοχή που ήταν υποψήφιοι και τον πληθυσμό στον οποίο απευθύνονταν, εννοούσαν είτε την υλοποίηση των αιτημάτων των συντεχνιών, όπως εκφράστηκαν στα συλλαλητήρια του 1909, είτε την επίλυση του αγροτικού ζητήματος με την παροχή γης στους ακτήμονες.

Κόμμα Φιλελευθέρων: Το πολιτικό κόμμα που ιδρύθηκε από τον Ελευθέριο Βενιζέλο και μέλη της Εθνοσυνέλευσης στις 22 Αυγούστου 1910. Ονομαζόταν και βενιζελικό κόμμα από το όνομα του ηγέτη του.

Λέσχη Φιλελευθέρων: Ιδρύθηκε το 1912 στην Αθήνα και σε ορισμένες άλλες εκλογικές περιφέρειες, στο πλαίσιο της αναδιοργάνωσης του κόμματος των Φιλελευθέρων.

Ραλλικό κόμμα: Το κόμμα του Δημητρίου Ράλλη, ένα από τα αντιβενιζελικά κόμματα. Ήταν αντίθετο προς τον εκσυγχρονισμό και κατά της ισχυρής εκτελεστικής εξουσίας και υποστήριζε ότι το Κοινοβούλιο έπρεπε να έχει ισχυρή θέση στο πολιτικό σύστημα. Στο πρόσωπο του βασιλιά έβλεπε το σύμβολο της εθνικής ενότητας. Απευθυνόταν κατά κύριο λόγο στα μεσαία και κατώτερα στρώματα των πόλεων καθώς και στους καλλιεργητές. Ζητούσε ενίσχυση της παραγωγής και αύξηση των θέσεων εργασίας, ώστε με την οικονομική ανάπτυξη να εξυερευθούν χρήματα για εξοπλισμούς, να καταπολεμηθεί η διαφθορά και η πατρωνία των κομμάτων. Δεν είχε κάποιο συγκροτημένο πρόγραμμα για την οικονομική ανάπτυξη.

Εθνικό Κόμμα (Κόμμα Μαυρομιχάλη): Ένα από τα αντιβενιζελικά κόμματα. Δε διέφερε από το ραλλικό κόμμα. Οι εκπρόσωποί του προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν τη συμμετοχή του αρχηγού τους, Κ. Μαυρομιχάλη, στα πολιτικά πράγματα μετά το κίνημα του 1909. Υποστήριζαν την «Ανόρθωση», που κατά την εκτίμησή τους δεν μπόρεσαν να υλοποιήσουν οι Βενιζελικοί.

Κόμμα Γ. Θεοτόκη: Ένα από τα αντιβενιζελικά κόμματα. Ήταν πιο μετριοπαθές από το ραλλικό και το Εθνικό κόμμα, και ζητούσε να διορθώσει αυτά που θεωρούσε λάθη των Φιλελευθέρων. Συμφωνούσε με την πάση θυσία αύξηση των εξοπλισμών και ζητούσε φορολογικές ελαφρύνσεις για τους μικροεισοδηματίες. Από το κίνημα στο Γουδί έως τη συνταγματική κρίση του 1915, μεταξύ των αντιβενιζελικών κομμάτων το θεοτοκικό κόμμα είχε τη μεγαλύτερη εκλογική βάση, και έτσι αποτέλεσε τον πυρήνα των Αντιβενιζελικών.

Κοινωνιολογική Εταιρεία: Σοσιαλδημοκρατική ομάδα που εμφανίστηκε για πρώτη φορά στις εκλογές του Αυγούστου του 1910. Ήταν η σοβαρότερη από τις αντίστοιχες ομάδες της περιόδου. Ξεκίνησε από μερικούς διανοούμενους ως αριστερός μεταρρυθμιστικός σύνδεσμος, με στόχο να προπαγανδίσει πολιτικές θέσεις και στη συνέχεια να ιδρύσει κόμμα. Επιζητούσε για όλα τα μέλη της κοινωνίας ισότητα ευκαιριών, κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής και διανομή των αγαθών ανάλογα με τις ανάγκες καθενός, πράγμα που θα μπορούσε να υλοποιηθεί με τη σταδιακή αναμόρφωση της οικονομίας και τη συνταγματική μεταβολή. Για να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι έπρεπε να οργανωθούν οι εργάτες σε επαγγελματικές ενώσεις

και να ιδρύσουν κόμμα. Στα μέσα του 1910 οι Κοινωνιολόγοι ίδρυσαν το Λαϊκό κόμμα, με αρχηγό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου.

Λαϊκό Κόμμα (1910): Ιδρύθηκε στα μέσα του 1910 από τα μέλη της Κοινωνιολογικής Εταιρείας, της σοσιαλδημοκρατικής ομάδας που πρωτοεμφανίστηκε στις εκλογές του Αυγούστου του 1910. Αρχηγός του ήταν ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Βασικές προγραμματικές του δηλώσεις ήταν η αναμόρφωση του πολιτικού συστήματος και η επιβολή αρχών κοινωνικής δικαιοσύνης. Στις δεύτερες εκλογές του 1910 εξελέγησαν 7 υποψήφιοι του κόμματος, οι οποίοι παρείχαν κριτική υποστήριξη στους Φιλελευθέρους.

Σοσιαλδημοκρατία : Κομματική τάση, η οποία επιζητεί το συνδυασμό των αρχών του σοσιαλισμού με εκείνες της δημοκρατίας. Η πρώτη ελληνική σοσιαλδημοκρατική ομάδα που συμμετείχε σε εκλογές ήταν η Κοινωνιολογική Εταιρεία (ως Λαϊκό Κόμμα) τον Αύγουστο του 1910.

Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης (1916): Η κυβέρνηση που συγκρότησε ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη (26 Σεπτεμβρίου 1916) την περίοδο του Εθνικού Διχασμού.

«Εθνική Άμυνα»: Οργάνωση φιλοβενιζελικών στρατιωτικών, η οποία δημιουργήθηκε την περίοδο του Εθνικού Διχασμού. Μετά την παραίτηση του βασιλιά Κωνσταντίνου υπό την πίεση της Αντάντ και την ανάληψη της κυβέρνησης στην Αθήνα από τους Φιλελευθέρους, οι αξιωματικοί της «Εθνικής Άμυνας» ευνοήθηκαν εις βάρος άλλων και ο διχασμός εξαπλώθηκε στο στράτευμα.

ΣΕΚΕ: Το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας. Ιδρύθηκε το 1918, προς το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, από συνέδριο σοσιαλιστών. Λίγο αργότερα προσχώρησε στην Τρίτη Κομμουνιστική Διεθνή. Βασικές θέσεις του προγράμματός του ήταν δημοκρατία, παροχή εκλογικού δικαιώματος στις γυναίκες, αναλογικό εκλογικό σύστημα, εθνικοποίηση των μεγάλων πλουτοπαραγωγικών πηγών. Σχετικά με την εξωτερική πολιτική, ζητούσε ειρήνη, χωρίς προσάρτηση εδαφών, βασισμένη στο δικαίωμα αυτοδιάθεσης των λαών. Τα προβλήματα που αφορούσαν διαμφισβητούμενα εδάφη, θα λύνονταν με δημοψηφίσματα. Σο ΣΕΚΕ ήταν το πιο αυστηρά οργανωμένο κόμμα. Έως το 1919 ήταν υπέρ της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Σταδιακά απομακρύνθηκε από αυτή, υιοθετώντας την αρχή της δικτατορίας του προλεταριάτου. Σο 1924 μετονομάστηκε σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ).

ΚΚΕ: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας. Έτσι μετονομάστηκε το 1924 το ΣΕΚΕ (Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας), αφού προσχώρησε στην Τρίτη Κομμουνιστική Διεθνή και απομακρύνθηκε σταδιακά από την κοινοβουλευτική δημοκρατία, υιοθετώντας την αρχή της δικτατορίας του προλεταριάτου.

απλό αναλογικό εκλογικό σύστημα: Το εκλογικό σύστημα κατά το οποίο η αντιστοιχία του αριθμού ψήφων ενός εκλογικού συνδυασμού και των αντιπροσώπων του είναι απόλυτη και το ποσοστό ψήφων που παίρνει είναι το ίδιο με το ποσοστό των εδρών που καταλαμβάνει στη Βουλή. Ευνοεί τα μικρότερα κόμματα, τα οποία καταλαμβάνουν στις εκλογές τόσες έδρες όσες τους αναλογούν σύμφωνα με τις ψήφους που πήραν.

Δικτατορία του προλεταριάτου: Μεταβατικό πολιτικό σύστημα σύμφωνα με το οποίο η εργατική τάξη θα αναλάβει την εξουσία μετά την κατάλυση του καπιταλιστικού συστήματος και του αστικού κράτους.

B. ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΗ (1844-1880)

1. Το σύνταγμα του 1844:

Αποτελέσματα της επανάστασης της 3ης Σεπτεμβρίου 1843

- μετά την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 τα κόμματα έπαιξαν ενεργότερο ρόλο στα πολιτικά πράγματα
- τάχτηκαν και τα τρία υπέρ του συντάγματος και του περιορισμού της βασιλικής εξουσίας
- οι τρεις ηγέτες των κομμάτων διευθύνουν τις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης το 1843-44

Τι απαιτούσαν

- οι παρατάξεις συμφώνησαν να κατοχυρωθούν θεμελιώδη δικαιώματα
- όλοι συνειδητοποίησαν την ανάγκη προστασίας του πολίτη από την κρατική εξουσία
- μεγάλο μειονέκτημα ήταν ότι δεν κατοχυρώθηκε το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι

Βασιλικές εξουσίες

στο σύνταγμα καθορίστηκαν οι βασιλικές εξουσίες

Σύμφωνα με άλλες διατάξεις:

1. Δικαίωμα ψήφου

- κατοχυρώθηκε το καθολικό δικαίωμα ψήφου για τους άνδρες
- ορίστηκε η εκλογική διαδικασία

2. Γερουσία

προβλέφθηκε η ύπαρξη Βουλής και Γερουσίας

3. Κοινοβουλευτικές επιτροπές

δεν υπήρξε συνταγματική ρύθμιση για τα κόμματα (η σύνθεση των κοινοβουλευτικών επιτροπών θα γινόταν με κλήρωση)

Σημασία του δικαιώματος της καθολικής ψήφου - χαρακτήρας των κομμάτων

- το δικαίωμα καθολικής ψήφου
  - ✚ άνοιξε το πεδίο για συμμετοχή των πολιτών στο δημόσιο βίο
- τα κόμματα της εποχής δεν μπορούν να χαρακτηριστούν με τους σημερινούς όρους

2. Η παρακμή των “ξενικών κομμάτων κατά την περίοδο της συνταγματικής μοναρχίας

Γενικά τα κόμματα έδειξαν συμπτώματα στασιμότητας

Ρωσικό κόμμα

ικανοποιήθηκαν τα αιτήματα του ρωσικού κόμματος που σχετίζονταν με την Εκκλησία
το κόμμα των “ναπαίων” δεν είχε λόγο ύπαρξης

Γαλλικό κόμμα

ο Κωλέττης:

1. προσπάθησε να ενισχύσει το ρόλο του βασιλιά υπονομεύοντας τον κοινοβουλευτισμό
2. χρησιμοποίησε βία και νοθεία στις εκλογές
3. επέβαλε ένα είδος κοινοβουλευτικής δικτατορίας
4. πέθανε το 1847 και το κόμμα διαλύθηκε μετά από διαμάχες για τη διαδοχή

Τακτική Όθωνα

ο Όθωνας προσπάθησε να ενισχύει κάθε φορά τους υποψηφίους της κυβέρνησης στις εκλογές

Η διάλυση των κομμάτων μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο

στον Κριμαϊκό πόλεμο: αρχικά αποδυνάμωση του αγγλικού και του γαλλικού κόμματος και στη συνέχεια και του ρωσικού.

3. Η “νέα γενιά”

Οι αλλαγές που βίωσε η νέα γενιά

- εμφάνιση νέας γενιάς με νέες καταβολές και διαφορετική νοοτροπία εξαιτίας των πολιτικών, οικονομικών και τεχνολογικών εξελίξεων
- ο αστικός πληθυσμός αυξήθηκε και μαζί αυξήθηκαν και οι απαιτήσεις
- ακόμα και οι ημιμαθείς επέκριναν τις δυσλειτουργίες του κράτους

Αιτήματα της νέας γενιάς - Αλέξανδρος Κουμουνδούρος

- το συνταγματικό πολίτευμα εμποδιζόταν από τον βασιλιά, που ήταν ατάλαντος
- λόγω της οικονομικής δυσπραγίας και της δυσλειτουργίας του πολιτικού συστήματος συγκροτήθηκαν όμιλοι με εκσυγχρονιστικά αιτήματα
- εκφραστής τους ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος

Επανάσταση - δίωξη του Όθωνα

- Φεβρουάριος του 1862: επανάσταση με αίτημα την απομάκρυνση του βασιλιά
- 12 Οκτωβρίου 1862 ο Όθωνας εγκατέλειψε τη χώρα

4. Η Εθνοσυνέλευση του 1862-1864

Χρεοκοπία των παλαιών κομμάτων

- εκλογές τον Νοέμβριο του 1862
- οι αντιπρόσωποι προέρχονταν από τοπικά ψηφοδέλτια

Νέοι πολιτικοί πυρήνες

σηματίστηκαν δύο κόμματα (των πεδινών και των ορεινών)

Οι πεδινοί

- είχαν αρχηγό τον Δημήτριο Βούλγαρη (υπονομευτής των θεσμών του Κοινοβουλίου)
- είχε οπαδούς παράνομα διορισμένους και άνεργους πτυχιούχους

Οι ορεινοί

- είχαν αρχηγούς τον Δ. Γρίβα και τον Κ. Κανάρη
- αντιστάθηκαν στους ορεινούς
- και είχαν με το μέρος τους μικροκαλλιεργητές, κτηνοτρόφους, εμπόρους και πλοιοκτήτες

Εθνικόν Κομιτάτον

με αρχηγό τον Επαμεινώνδα Δεληγιώργη υποστήριξε τον κοινοβουλευτισμό και τον εκσυγχρονισμό της χώρας.

Εκλεκτικοί

Ετερόκλητη παράταξη πολιτικών, λογίων και μετριοπαθών αξιωματικών

Αποφάσεις της Εθνοσυνέλευσης

- η Εθνοσυνέλευση ψήφισε σύνταγμα:
- βασιλευόμενη δημοκρατία
- λαϊκή κυριαρχία
- άμεση και καθολική ψηφοφορία για τους άντρες με σφαιρίδια
- ανεξαρτησία της δικαιοσύνης
- δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι

Αρχή της δεδηλωμένης

ο βασιλιάς -εκμεταλλεζόμενος την πολιτική αστάθεια διόριζε κυβερνήσεις της αρεσκείας του μέχρι την αρχή της δεδηλωμένης (1875) του Χαριλάου Τρικούπη αποτέλεσε τομή στην πολιτική ζωή

Γ. ΔΙΚΟΜΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ (1880-1909)

1. Η εδραίωση του δικομματισμού

Εδραίωση του κοινοβουλευτισμού

1884: τα δύο μεγάλα κόμματα των Τρικούπη και Δηλιγιάννη έλεγχαν το 92,2 % των εδρών του Κοινοβουλίου

Πρόγραμμα Τρικούπη

από το 1875 το κόμμα του Τρικούπη παρουσίασε πρόγραμμα εκσυγχρονισμού που πρόβλεπε:

1. συγκρότηση κράτους δικαίου
2. καθορισμό των προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων
3. ανάπτυξη της οικονομίας και της γεωργίας
4. βελτίωση της άμυνας και του συγκοινωνιακού δικτύου

Μέσα

1. αύξηση των φόρων και σύναψη δανείων
2. κίνητρα στην ιδιωτική πρωτοβουλία για επενδύσεις

Συνέπειες

εξάντληση των φορολογουμένων και του κράτους, που κήρυξε πτώχευση (1893)

Αλλαγή συνθηκών - νέες ιδέες

- μέχρι το 1870 το κράτος ήταν ο κύριος εργοδότης
- οι νέες συνθήκες δημιούργησαν κοινωνικά στρώματα που δε ζητούσαν διορισμό, αλλά εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους
- φορέας τους υπήρξε ο Χαρίλαος Τρικούπης

Απόψεις Δηλιγιάννη

- δεν αποδεχόταν τη διάκριση των εξουσιών
- στόχευε στον έλεγχο των εξουσιών από το κόμμα
- πρόβαλλε το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης, μειώνοντας τους φόρους και προσφέροντας δημόσιες θέσεις
- υποστήριξε τους αγρότες στη Θεσσαλική γη
- επέκρινε τον εκσυγχρονισμό και υποστήριξε το κράτος αλληλεγγύης
- απεχθανόταν τον τυχοδιωκτισμό και υποστήριξε την οικονομική ανάπτυξη που βασίζεται στις παραδοσιακές γεωργικές δραστηριότητες

2. Η οργάνωση των κομμάτων κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι.

Δεκαετία 1880

στοιχεία συνοχής κομμάτων: ο ηγέτης, η πολιτική θέση και η τακτική που ακολουθούσαν

Οργάνωση κομμάτων

- σημαντικό ρόλο παίζουν
  - α. η οικογενειοκρατία
  - β. οι πελατειακές σχέσεις και
  - γ. η εξαγορά ψήφων
- η επιλογή των εκλογέων βασιζόταν στην κρίση τους για την πολιτική ζωή του τόπου και στις επιδράσεις που αυτά ασκούσαν στα συμφέροντα κάθε κοινωνικής ομάδας

Κριτήρια επιλογής υποψηφίων βουλευτών

η επιλογή τους γινόταν με κριτήριο τους οπαδούς του καθενός (ο αριθμός τους επηρεαζόταν από τις πελατειακές σχέσεις και τις εξυπηρετήσεις)

Εκλογική διαδικασία

ο καθένας είχε δικαίωμα να ψηφίσει θετικά ή αρνητικά υποψηφίους από διαφορετικά κόμματα
ο ρόλος των κομμάτων ενισχύθηκε και απέκτησαν κύρος στην πολιτική ζωή του τόπου

Κοινωνικές τάξεις υποψηφίων βουλευτών

προέρχονταν από τα μεσαία και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα ενώ τα κομματικά στελέχη από τα κατώτερα

Οργάνωση των κομμάτων

σημαντική θέση στο κόμμα μετά τον αρχηγό έχει η κοινοβουλευτική ομάδα

Μέθοδοι εξαναγκασμού των ψηφοφόρων

οι υποψήφιοι χρησιμοποιούσαν μεθόδους εξαναγκασμού για να κερδίσουν ψήφους (οι μεταθέσεις, οι διορισμοί και άλλου είδους μορφές πατρωνίας και πελατειακών σχέσεων)

Διαφορά ελληνικών και ευρωπαϊκών κομμάτων

- δεν προέκυψαν στα τέλη του 19ου αι. ταξικά κόμματα, εξαιτίας των κοινωνικοοικονομικών αντιθέσεων
- όλα τα κόμματα απευθύνονται, ιδίως, στους αγρότες

3. Από τη χρεωκοπία στο στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί

Δυσανεμία πολιτών από την πολιτική Τρικούπη Δηλιγιάννη

- το όραμα για ένα σύγχρονο, ισχυρό και ανεπτυγμένο κράτος απέτυχε
- απογοητεύτηκαν: οι αστοί και οι διανοούμενοι, οι μικροκαλλιεργητές, οι αξιωματικοί του στρατού
- από το 1893-1897 τα δύο κόμματα απέτυχαν να υλοποιήσουν το πολιτικό τους πρόγραμμα

Συνέπειες του πολέμου του 1897

1. το πολιτικό αδιέξοδο διευρύνθηκε
2. η δυσπιστία στα κόμματα κορυφώθηκε
3. ο Γεώργιος επιβλήθηκε στο Κοινοβούλιο

Κόμμα Ιαπόνων

I. έδρασε από το 1906 έως το 1908 υπό τον Δημήτριο Γούναρη

II. άσκησε κριτική στην αδυναμία του πολιτικού συστήματος να προσαρμοστεί στις εξελίξεις

Το κίνημα στο Γουδί - Στρατιωτικός Σύνδεσμος

15 Αύγουστου 1919: κίνημα στο Γουδί από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο

14 Σεπτεμβρίου 1919: διαδήλωση των επαγγελματικών σωματείων της Αθήνας

Φεβρουάριος 1910: η Βουλή ψήφισε την αναθεώρηση του Συντάγματος - προκήρυξη εκλογών

15 Μαρτίου 1910: ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος διαλύθηκε

Δ. ΑΝΑΝΕΩΣΗ - ΔΙΧΑΣΜΟΣ (1909-1922)

1. Το κόμμα των φιλελευθέρων

Εκλογές Αύγουστος 1910

- φορείς των νέων ιδεών υπήρξαν ανεξάρτητοι υποψήφιοι με το σύνθημα της “ανόρθωσης”
- για πρώτη φορά εμφανίστηκαν οι σοσιαλιστές και η σοσιαλδημοκρατική “Κοινωνιολογική Εταιρεία”
- τα παλιά κόμματα συνασπίστηκαν και επικράτησαν

Ελευθ. Βενιζέλος - βασικές προγραμματικές δηλώσεις

- οι εκσυγχρονιστές συσπειρώθηκαν γύρω από τον Ελευθέριο Βενιζέλο
- υποστήριξε μετριοπαθείς μεταρρυθμίσεις
- στόχευε σε εκσυγχρονισμό του πολιτικού συστήματος
- προανήγγειλε την ίδρυση κόμματος αρχών

Παραίτηση Δραγούμη - Εκλογές Νοέμβριος 1910 αποχή παλαιών κομμάτων

- **6 Οκτωβρίου 1910:** ο Βενιζέλος πήρε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης προχώρησε σε διάλυση της Βουλής και προκήρυξη νέων εκλογών.
- οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν 307 έδρες, σε σύνολο 362 (τα παλαιά κόμματα δεν συμμετείχαν)

Τροποποιήσεις συντάγματος

το πρώτο εξάμηνο του 1911 ψηφίστηκαν από τη Βουλή 53 τροποποιήσεις διατάξεων του συντάγματος.

Νέοι νόμοι

η κυβέρνηση Βενιζέλου ψήφισε 337 νέους νόμους, που εισήγαγαν μεταρρυθμίσεις για το δημόσιο και ιδιωτικό βίο

Εκλογές Μάρτιος 1912

ο Βενιζέλος ανέδειξε 145 βουλευτές και τα άλλα κόμματα 36

Δομή - οργάνωση βενιζελικού κόμματος

- το κόμμα των Φιλελευθέρων ήταν προσωποπαγές
- το 1912 το κόμμα αναδιοργανώθηκε, αφού ιδρύθηκε η Λέσχη των Φιλελευθέρων στην Αθήνα και σε άλλες περιοχές

2. Τα αντιβενιζελικά κόμματα

Χαρακτηριστικά αντιβενιζελικών κομμάτων

- τα ένωνε ένας συντηρητικός προσανατολισμός
- συμφωνούσαν ότι η χώρα δεν έπρεπε να επιστρέψει στην κατάσταση που ήταν πριν το 1909
- δεν είχαν μακροχρόνια σχέδια και έλυναν επίκαιρα προβλήματα
- τα πιο αδιάλλακτα ήταν του Δημητρίου Ράλλη και του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη και το πιο διαλλακτικό του Γεωργίου Θεοτόκη

Το κόμμα του Ράλλη

1. ήταν αντίθετο στον εκσυγχρονισμό
2. ήταν κατά της ισχυρής εκτελεστικής εξουσίας
3. υποστήριζε την ισχυρή θέση του Κοινοβουλίου στο πολιτικό σύστημα
4. το πρόσωπο του βασιλιά ήταν το σύμβολο της εθνικής ενότητας
5. απευθύνονταν στα κατώτερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα και στους μικροκαλλιεργητές
6. απαιτούσε αύξηση της παραγωγής και των θέσεων εργασίας και των εξοπλισμών
7. καταπολέμηση της διαφθοράς και της πατρωνίας των κομμάτων
8. δεν είχε συγκροτημένο πρόγραμμα οικονομικής ανάπτυξης

Το Εθνικό Κόμμα του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη

1. δεν είχε σημαντικές διαφορές από το παραπάνω
2. υποστήριξαν την “ανόρθωση”

Το κόμμα του Γ. Θεοτόκη

1. ήταν πιο μετριοπαθές από τα προηγούμενα
2. συμφωνούσε στην αύξηση των εξοπλισμών
3. ζητούσε φοροελαφρύνσεις για τους μικροεισοδηματίες
4. είχε τη μεγαλύτερη λαϊκή βάση

3. Τα αριστερά κόμματα

Κοινωνιολογική Εταιρεία - Αλέξ. Παπαναστασίου

- αρχικά ήταν κόμματα με σοσιαλιστικές ιδέες που αντιμετώπιζαν δυσκολίες συνεννόησης και κομματικής συσπείρωσης
- η πιο σοβαρή ομάδα ήταν η Κοινωνιολογική Εταιρεία (την ξεκίνησαν μερικοί διανοούμενοι ως αριστερό μεταρρυθμιστικό σύνδεσμο)
- το 1910 ιδρύθηκε το Λαϊκό Κόμμα με αρχηγό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου
- βασικές προγραμματικές δηλώσεις:
  1. η αναμόρφωση του κοινωνικού συστήματος
  2. η επιβολή αρχών κοινωνικής δικαιοσύνης
- στις δεύτερες εκλογές του 1910 εκλέχτηκαν 7 υποψήφιοι που παρείχαν κριτική υποστήριξη στο Βενιζέλο

4. Ο εθνικός διχασμός (1915-1922)

α. Από την παραίτηση του Βενιζέλου έως τη Συνθήκη των Σεβρών

1912-1913

- 1912: ο Βενιζέλος μετά τη νίκη του στις εκλογές είναι κυρίαρχος στην πολιτική ζωή του τόπου
- 1913: ο Κωνσταντίνος διαδέχεται στο θρόνο τον Γεώργιο Α΄

Αίτια που οδήγησαν στο φανατισμό και τη σύγκρουση

- 1914: ξεσπά ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος
- ο Βενιζέλος τάσσεται υπέρ της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο με το μέρος της Entente
- ο βασιλιάς και το Γενικό Επιτελείο τάσσονται υπέρ της ουδετερότητας της χώρας
- ο βασιλιάς καταφεύγει ακόμα και σε παράνομα μέσα για να επιτύχει τους στόχους
- το 1915 προκαλεί δυο φορές την παραίτηση της κυβέρνησης

Συνέπειες

- ενισχύεται ο διπολισμός
- μέσα 1916: το Κοινοβούλιο χάνεται από το προσκήνιο
- οι στρατιωτικοί δημιουργούν δύο οργανώσεις, ανάλογα με τα συμφέροντά τους
- 26 Σεπτεμβρίου ο Βενιζέλος συγκροτεί την κυβέρνησή του στη Θεσσαλονίκη - εμφύλιος διχασμός
- ο βασιλιάς εγκαταλείπει το θρόνο και τη χώρα υπό την πίεση της Entente
- εξαπλώνεται ο εθνικός διχασμός και στο στράτευμα

Η Ελλάδα στην Entente κορύφωση του διχασμού

- η χώρα μπαίνει στον πόλεμο στο πλευρό της Entente
- ο εθνικός διχασμός κορυφώνεται το 1920

β. Από τη Συνθήκη των Σεβρών έως την ήττα στη Μ. Ασία

Συνθήκη των Σεβρών

- η Συνθήκη των Σεβρών (10 Αυγούστου 1920) ήταν η μεγαλύτερη διπλωματική επιτυχία της Ελλάδας
- δημιουργήθηκε η “Ελλάδα των πέντε θαλασσών και των δύο ηπείρων”

Εκλογές 14^{ης} Νοεμβρίου 1920 - ήττα Βενιζέλου - επιστροφή του βασιλιά

- 14 Νοεμβρίου 1920: ο Βενιζέλος χάνει τις εκλογές και φεύγει στο εξωτερικό
- η Ηνωμένη Αντιπολίτευση κάνει δημοψήφισμα και επιστρέφει ο βασιλιάς Κωνσταντίνος
- συνεχίζεται η μικρασιατική εκστρατεία
- το μέτωπο καταρρέει

Συντακτική Εθνοσυνέλευση

25 Ιανουαρίου 1921 η Αναθεωρητική Εθνοσυνέλευση που προκύπτει από τις εκλογές του ΝΟΕ. Ανακηρύχθηκε Συντακτική (θεωρήθηκε αναγκαία η εξ ολοκλήρου αλλαγή του Συντάγματος)

5. Το Σοσιαλιστικό κόμμα ΣΕΚΕ (ΚΚΕ)

- έντονη πολιτικοποίησή τους κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα.
- 1918: ιδρύεται το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (Σ.Ε.Κ.Ε.)
- ήταν το πιο οργανωμένο κόμμα
- μέχρι το 1919 υποστήριζε την κοινοβουλευτική δημοκρατία, ενώ σταδιακά υιοθέτησε την αρχή της δικτατορίας του προλεταριάτου
- το 1924 μετονομάστηκε σε Κ.Κ.Ε.

ΑΣΚΗΣΗ

1. Αφού μελετήσετε τα άρθρα του Συντάγματος και λάβετε υπόψη σας και τις πληροφορίες του σχολικού βιβλίου να αναλύσετε το περιεχόμενο της φράσης: “παρά το συντηρητικό του χαρακτήρα, στο Σύνταγμα του 1844 υπήρχαν και φιλελεύθερα στοιχεία”. Επίσης να εκτιμήσετε το γενικότερο χαρακτήρα του Συντάγματος.

ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1844)

Εν ονόματι της αγίας και ομοουσίου και αδιαίρετου Τριάδος

Περί θρησκείας

Άρθρον 1.

Η επικρατούσα θρησκεία εις την Ελλάδα είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας, πάσα δε άλλη γνωστή θρησκεία είναι ανεκτή και τα της λατρείας αυτής τελούνται ακωλύτως υπό την προστασία των Νόμων, απαγορευομένου του προσηλυτισμού και πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσης θρησκείας.

Περί δημοσίου δικαίου των Ελλήνων

Άρθρον 3.

Οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του Νόμου και συνεισφέρουσιν αδιακρίτως εις τα δημόσια βάρη, αναλόγως της περιουσίας των · μόνοι δε οι πολίται Έλληνες είναι δεκτοί εις όλα τα δημόσια επαγγέλματα.

Πολίται είναι όσοι απέκτησαν η αποκτήσωσι τα χαρακτηριστικά του πολίτου κατά τους Νόμους του Κράτους.

Άρθρον 4.

Η προσωπική ελευθερία είναι απαραβίαστος· ουδείς καταδιώκεται, συλλαμβάνεται, φυλακίζεται, ειμή οπότεν και όπως ο Νόμος ορίζει.

Άρθρον 5.

Εκτός της περιπτώσει του αυτοφώρου εγκλήματος ουδείς συλλαμβάνεται, ουδέ φυλακίζεται, ειμή δι’ αιτιολογημένου δικαστικού εντάλματος, το οποίον πρέπει να κοινοποιηθή κατά την στιγμήν της συλλήψεως ή προφυλακίσεως.

Άρθρον 6.

Ποινή δεν επιβάλλει άνευ Νόμου, ορίζοντος προηγουμένως αυτήν.

Άρθρον 7.

Έκαστος, ή και πολλοί ομού έχουνσι το δικαίωμα να αναφέρονται εγγράφως εις τας Αρχάς, τηρούντες τους Νόμους του Κράτους.

Άρθρον 8.

Η κατοικία εκάστου είναι άσυλος, ουδεμία κατ’ οίκον έρευνα ενεργείται, ειμή όταν και όπως ο νόμος διατάσσει.

Άρθρον 9.

Εν Ελλάδι ούτε πωλείται ούτε αγοράζεται άνθρωπος. Αργυρώνητος ή δούλος παντός γένους και πάσης θρησκείας είναι ελεύθερος, άμα πατήση επί ελληνικού εδάφους.

Άρθρον 10.

Πας τις δύναται να δημοσιεύη προφορικώς τε, εγγράφως και δια του τύπου τους στοχασμούς του, τηρών τους νόμους του Κράτους.

Ο τύπος είναι ελεύθερος και λογοκρισία δεν επιτρέπεται.

Οι υπεύθυνοι συντάκται, εκδότης και τυπογράφοι εφημερίδων δεν υποχρεούνται εις ουδεμίαν χρηματικήν προκαταβολήν λόγω εγγυήσεως.

Οι εκδότης εφημερίδων θέλουν είσθαι πολίται Έλληνες.

Άρθρον 11.

Η ανωτέρω εκπαίδευσις ενεργείται δαπάνη του Κράτους· εις δε την δημοτικήν συντρέχει και το Κράτος κατά το μέτρον της ανάγκης των δήμων.

Έκαστος έχει το δικαίωμα να συσταίη εκπαιδευτικά καταστήματα, συμμορφούμενος με τους Νόμους του Κράτους.

Άρθρον 12.

Ουδείς στερείται της ιδιοκτησίας του ειμή δια δημόσιον ανάγκην, προσηκόντως αποδεδειγμένην, όταν και όπως ο νόμος διατάσση, πάντοτε δε προηγουμένης αποζημιώσεως.

Άρθρον 13.

Αι βάσαναι και η γενική δήμευσις απαγορεύονται.

Άρθρον 14.

Το απόρρητον των επιστολών είνε απαραβίαστον.

Περί συντάξεως της Πολιτείας

Άρθρον 15.

Η νομοθετική εξουσία ενεργείται συνάμα υπό του Βασιλέως, της Βουλής και της Γερουσίας.

Άρθρον 20.

Η εκτελεστική εξουσία ανήκει εις τον Βασιλέα, ενεργείται δε δια των παρ' αυτού διοριζομένων υπευθύνων Υπουργών.

Άρθρον 21.

Η δικαστική εξουσία ενεργείται δια των δικαστηρίων, αι δε δικαστικά εκτελούνται εν ονόματι του Βασιλέως.

Περί της Βουλής

Άρθρον 59.

Η Βουλή σύγκειται εκ Βουλευτών, εκλεγομένων των εχόντων δικαίωμα προς τούτο πολιτών, κατά τον περί εκλογής Νόμον.

Άρθρον 60.

Οι Βουλευταί αντιπροσωπεύουσι το Έθνος και όχι μόνον την επαρχίαν υπό της οποίας εκλέγονται.

Α. Σβώλου, Τα Ελληνικά Συντάγματα, σσ. 153, 155, 161

2. Λαμβάνοντας υπόψη σας τα στοιχεία της πηγής και τις ιστορικές σας γνώσεις να παρουσιάσετε τις βασικές θέσεις του προγράμματος του Βενιζέλου καθώς και τις απόψεις του για το θεσμό της μοναρχίας.

Απόσπασμα από τον πρώτο λόγο του Ε. Βενιζέλου που εκφώνησε στις 5.9.1910 στο Σύνταγμα

... Ισχυρότατον παράγοντα, όπως συνέχην την Πολιτείαν από πάσης παρεκτροπής, το Συνταγματικόν Πολίτευμα τάσσει τον Βασιλέα. Ιστάμενος ούτος επί της κορυφής της πολιτικής και κοινωνικής πυραμίδος, ανώτερος των μεταβαλλομένων συμφερόντων της εκάστοτε στιγμής, έχων τα συμφέροντα τα καλώς εννοούμενα του Βασιλικού Οίκου εντελώς αλληλένδετα προς τα υψηλότερα και γενικώτερα συμφέροντα του Έθνους, περιβαλλόμενος δια του πολιτεύματος με τόσα προνόμια έχει μεν εις χείρας αυτού μεγάλην πάντοτε δύναμιν, όπως πράττει το αγαθόν, αλλά έχει κολοσσιαίαν αυτόχρημα δύναμιν, όπως επιτρέπη το κακόν, συνέχων τας Κυβερνήσεις αυτού από των παρεκτροπών, εις τας οποίας οδηγεί η παραβίασις των Νόμων. Ατυχώς το Στέμμα δεν έσχε τοιαύτην την αντίληψιν της θέσεως αυτού εν των Συνταγματικώ Πολιτεύματι... (Μπράβο, Μπράβο). Και δια τούτο έκρινα ότι η Βασιλική Αρχή εν τω παρελθόντι δεν ησκήθη κατά τον συμφωνότερον προς τα αληθή συμφέροντα και του Βασιλικού Οίκου και του Έθνους τρόπον, και την γνώμην ταύτην δεν εδίστασα να εκδηλώσω, διότι οι πολιτικοί άνδρες πρέπει να έχωσι πάντοτε το θάρρος της γνώμης αυτών, εκ τούτου δε προεκλήθη η κατ' εμού κατηγορία, ότι είμαι Αντιδυναστικός. Αλλ' η κατηγορία αύτη είναι ασύστατος. Καίπερ βαθέως εμφορουμένος από τας δημοκρατικάς αρχάς της φυλής μας έχω ακράδαντον την πεποίθησιν, ότι η Βασιλευομένη Δημοκρατία, οποίον είναι κατ' ουσίαν το πολίτευμα ημών, είναι ο τύπος του πολιτεύματος, όστις προσαρμόζεται άριστα προς την πολιτικήν μόρφωσιν του Ελληνικού Λαού και εξυπηρετεί προσφορότερον.

3. Αφού μελετήσετε τα παραθέματα 20 και 21 (σελ. 89-90 σχολικού βιβλίου) και λάβετε υπόψη σας τις πληροφορίες του σχολικού σας βιβλίου, να παρουσιάσετε την κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα την περίοδο 1893-1909 και τα αιτήματα που υποβάλλουν στη Βουλή οι στρατιωτικοί και τα επαγγελματικά σωματεία Αθηνών – Πειραιώς.

4. Απέναντι στο εκσυγχρονιστικό κράτος του Χ. Τρικούπη αντιπαρατίθεται το κράτος κοινωνικής αλληλεγγύης του Θ. Δηλιγιάννη. Να σχολιάσετε την παραπάνω άποψη λαμβάνοντας υπόψη σας τις πηγές και το κείμενο του βιβλίου σας.

Πηγή α΄

Στην ουσία, ο Τρικούπης εκπροσωπούσε τον εξευρωπαϊσμό της πολιτικής ζωής, ενώ ο Δηλιγιάννης την παραδοσιακή λειτουργία της. Ο Τρικούπης πίστευε ότι το κράτος χρειαζόταν πολιτική και οικονομική ανόρθωση, πριν γίνει λόγος για εμπλοκή σε αλυτρωτικές περιπέτειες. Γι' αυτό και επεδίωξε να καταστήσει τη χώρα διεθνώς αξιόπιστη, να ενθαρρύνει την έναρξη της εκβιομηχάνισης, να βελτιώσει τις επικοινωνίες με την κατασκευή σιδηροδρόμων και την διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου, και να εκσυγχρονίσει το στρατό και το ναυτικό. Ωστόσο, ένα τέτοιο πρόγραμμα ήταν δαπανηρό και συνεπαγόταν αυξημένη φορολογία. Αυτό πρόσφερε εύκολο στόχο στο δημοφιλή και δημαγωγό Δηλιγιάννη, ο οποίος δεν είχε πρόβλημα να δηλώνει ότι ήταν αντίθετος προς οτιδήποτε υποστήριζε ο Τρικούπης. Η επιδεικτική λαϊκίστικη ρητορεία του Δηλιγιάννη και η φλογερή προάσπιση μιας “Μεγαλύτερης Ελλάδας”, χωρίς αμφιβολία εξέφραζε πιο πιστά τους ενθουσιασμούς και τους μύχιους πόθους του απλού πολίτη από τα αυστηρά μεταρρυθμιστικά προγράμματα του Τρικούπη. Οι παράτολμες όμως πολιτικές επιλογές του Δηλιγιάννη, στις

περιόδους που ήταν στην εξουσία, δεν μπορούσαν παρά να θέσουν σε δοκιμασία την ήδη εξασθενημένη οικονομία, όπως συνέβη με τη θνησιγενή κινητοποίηση στη διάρκεια της βουλγαρικής κρίσης του 1885, η οποία κατέληξε στον αποκλεισμό της Ελλάδας από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Επιπλέον, η φιλοπολεμική του πολιτική έμελλε να καταλήξει σε ήττα το 1897, στη διάρκεια του καταστροφικού πολέμου των τριάντα ημερών με την Τουρκία.

R. Glogg, Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990, εκδ. Ιστορητής, Αθήνα 1995, σσ. 71-72

Πηγή β΄

Οι φόροι που είχε αναγκασθεί να επιβάλει ο Τρικούπης, καθώς και τα δάνεια που είχε συνάψει για να φέρει σε πέρας το μεγαλόπνοο έργο του, είχαν προκαλέσει τη δυσφορία ενός μεγάλου μέρους του λαού. Τη δυσφορία αυτή την καλλιέργησε με δημαγωγικό τρόπο η αντιπολίτευση που του κόλλησε και το επίθετο “φορομπήχτης”. Έτσι ο αρχηγός της Θεόδωρος Δηλιγιάννης, ανταποκρινόμενος στις επιθυμίες του λαού και υποσχόμενος να κυβερνήσει χωρίς την επιβολή νέων φόρων και χωρίς τη σύναψη νέων δανείων, κατορθώνει να τον ανατρέψει στις 7 Απριλίου 1885.

Απ. Βακαλόπουλου, Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 51991, σ 310

4. Αφού λάβετε υπόψη σας το περιεχόμενο του παραθέματος και τις πληροφορίες του βιβλίου σας να σχολιάσετε την άποψη (Ν. Διαμαντούρος: Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΓ΄, σ. 113): “... Ο εκλογικός Νόμος του 1844 ... ήταν το προοδευτικότερο εκλογικό νομοθέτημα της εποχής του”.

Ο από 18 Μαρτίου 1844 νόμος περί εκλογής βουλευτών

Ο Εκλογικός Νόμος καθιέρωνε την εκλογή των βουλευτών με πλειοψηφικό σύστημα δύο γύρων, που θα διεξαγόταν με άμεση, σχεδόν καθολική, και μυστική ψηφοφορία. Δικαίωμα ψήφου δινόταν στους πολίτες (άρρενες) ηλικίας 25 ετών συμπληρωμένων, “έχοντας προσέτι ιδιοκτησίαν τινά εντός της επαρχίας, όπου έχουν την πολιτικήν διαμονήν των, ή εξασκούντας εν αυτή οποιονδήποτε επάγγελμα, ή ανεξάρτητον επιτήδευμα”. Εξαιρούνται “α) Οι διατελούντες υπό ανάκρισιν επί κακουργήματι, β) Οι προσκαίρως ή δια παντός στερηθέντες κατά συνέπειαν δικαστικής αποφάσεως του δικαιώματος του ψηφοφορείν, γ) Οι στερούμενοι της ελευθέρως διαχειρίσεως της περιουσίας των”.

Νικηφόρος Διαμαντούρος: Ι.Ε.Ε, τόμ. ΙΓ΄, σ. 112

5. Αφού μελετήσετε την παρακάτω πηγή και λάβετε υπόψη σας και τις πληροφορίες που σας δίνει το σχολικό σας βιβλίο:

α) Να παρουσιάσετε τα αιτήματα των οποίων εκφραστής υπήρξε ο Α. Κουμουνδούρος.

β) Να τεκμηριώσετε το περιεχόμενο της φράσης “ο Κουμουνδούρος είχε όλες τις αρετές που πρέπει να στολίζουν έναν κοινοβουλευτικό άνδρα”.

γ) Να αντιπαραθέσετε την κοινοβουλευτική συμπεριφορά του Κουμουνδούρου μ’ εκείνη του Κωλέττη.

Κουμουνδούρος ως ο πρώτος πολιτικός με συνείδηση κοινοβουλευτική

Ο Κουμουνδούρος μπορεί να θεωρηθεί ως ο πρώτος Έλληνας πολιτικός με συνείδηση κοινοβουλευτική. Ήθελε η κυβέρνησή του να στηρίζεται στην πλειοψηφία των βουλευτών και γι’ αυτό, μιλώντας στην βουλή, προσπαθούσε να πείσει και όχι να δελεάσει όπως επιδίωκε ο Δεληγιώργης. Εκτιμούσε την αγχίνια του Βούλγαρη και σεβόταν την πατριαρχική νοοτροπία του, αλλά αρνιόταν να υποταχθεί στον αυταρχισμό του.

Συμπαθούσε το Δεληγιώργη, αλλά δεν τον εμπιστευόταν, γι' αυτό και δε συνεργάστηκε μαζί του. Εκτιμούσε τον Τρικούπη, αλλά και τον αντιπαθούσε βαθύτατα, γι' αυτό και τον χρησιμοποίησε μια και μόνη φορά. Ο Κουμουندούρος είχε όλες τις αρετές που πρέπει να στολίζουν ένα κοινοβουλευτικό άνδρα. Ψυχραιμία, ανεξικακία, ελαστικότητα, προσαρμοστικότητα, καλή διάθεση, ευγένεια στους τρόπους, επιμέλεια, εργατικότητα, επιμονή, όσο και υπομονή, πραότητα. Δεν θύμωνε και δεν λύπησε σχεδόν κανένα, γι' αυτό και τον χαρακτήριζαν "γλυκύτατο". Με απόλυτη ευλάβεια τηρούσε όλους τους κανόνες στο κοινοβουλευτικό παιχνίδι και δεν προσπάθησε ποτέ να βγει έξω από τα συνταγματικά πλαίσια. Αυτό που δεν του πήγαινε ήταν να βρεθεί στην ίδια κυβέρνηση με το Βούλγαρη ...

I.E.E., τόμος ΙΓ', σ. 248

6. Να συγκρίνετε τα δύο Συντάγματα (1844 και 1864) και να παρουσιάσετε τα προοδευτικά ή τα συντηρητικά τους στοιχεία. Να λάβετε υπόψη σας στην απάντησή σας τα στοιχεία που δίνονται στην παρακάτω πηγή.

α) ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ 1844

Περί συντάξεως της Πολιτείας

Άρθρον 15. Η νομοθετική εξουσία ενεργείται συνάμα υπό του Βασιλέως, της Βουλής και της Γερουσίας.

Άρθρον 16. Το δικαίωμα της προτάσεως των Νόμων ανήκει εις τε τον Βασιλέα, την Βουλήν και την Γερουσίαν. Πας νόμος, αφορών τους ετησίους προϋπολογισμούς, τα έσοδα ή τα έξοδα του Κράτους, διάθεσιν εθνικής περιουσίας, τον ετήσιον προσδιορισμόν της Στρατιωτικής και Ναυτικής δυνάμεως και την στρατολογίαν και την Ναυτολογίαν, εισάγεται πρώτον εις την Βουλήν και ψηφίζεται παρ' αυτής.

Άρθρον 17. Ουδεμία πρότασις, αφορώσα αύξησιν των εξόδων του προϋπολογισμού δια μισθοδοσίαν ή σύνταξιν, ή εν γένει δι' όφελος προσώπου, πηγάζει εκ της Βουλής, ή της Γερουσίας.

Άρθρον 18. Εάν πρότασις Νόμου απορριφθή υπό μιας των τριών νομοθετικών δυνάμεων, δεν παρουσιάζεται εκ νέου εις την αυτήν βουλευτικήν σύνοδον.

Άρθρον 19. Η επίσημος ερμηνεία των Νόμων ανήκει εις την νομοθετικήν εξουσίαν.

Άρθρον 20. Η εκτελεστική εξουσία ανήκει εις τον Βασιλέα, ενεργείται δε δια των παρ' αυτού διοριζομένων υπευθύνων Υπουργών.

Άρθρον 21. Η δικαστική εξουσία ενεργείται δια των δικαστηρίων, αι δε δικαστικάί αποφάσεις εκτελούνται εν ονόματι του Βασιλέως.

Περί του Βασιλέως

Άρθρον 22. Το πρόσωπον του Βασιλέως είναι ιερόν και απαραβίαστον, οι δε Υπουργοί αυτού είναι υπεύθυνοι.

Περί της Γερουσίας

Άρθρον 69. Η Γερουσία είναι μέρος αναπόσπαστον της νομοθετικής εξουσίας.

Άρθρον 70. Ο Βασιλεύς διορίζει τους Γερουσιαστάς ισοβίως. Τα Διατάγματα του διορισμού των προσυπογράφονται παρά του Προέδρου του Υπουργικού Συμβουλίου.

Περί δικαστικής εξουσίας

Άρθρον 86. Η δικαιοσύνη πηγάζει από του βασιλέως, ενεργείται δε δια δικαστικών, υπ' αυτού διοριζομένων.

β) ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ 1864

Περί του δημοσίου βίου των Ελλήνων

Άρθρον 10. Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα του συνέρχεσθαι ησύχως και αόπλως: μόνον εις τας δημοσίας συναθροίσεις δύναται να παρίσταται η Αστυνομία. Αι εν υπαίθρω συναθροίσεις δύναται να απαγορευθώσιν, αν ως εκ τούτων επίκειται κίνδυνος εις την δημοσίαν ασφάλειαν.

Περί συντάξεως της Πολιτείας

Άρθρον 21. Άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουσιν εκ του Έθνους, ενεργούνται δε καθ' ον τρόπον ορίζει το Σύνταγμα.

Άρθρον 22. Η νομοθετική εξουσία ενεργείται υπό του Βασιλέως και της Βουλής.

Άρθρον 23. Το δικαίωμα της προτάσεως των νόμων ανήκει εις την Βουλήν και τον Βασιλέα, όστις ενασκεί τούτο διά των υπουργών.

Άρθρον 24. Ουδεμία πρότασις, αφορώσα αύξησιν των εξόδων του προϋπολογισμού δια μισθοδοσίαν ή σύνταξιν, ή εν γένει δι' όφελος προσώπου, πηγάζει εκ της Βουλής.

Άρθρον 25. Εάν πρότασις νόμου απορριφθή υπό μιας των δύο νομοθετικών εξουσιών, δεν εισάγεται εκ νέου εις την αυτήν βουλευτικήν Σύνοδον.

Άρθρον 26. Η αυθεντική ερμηνεία των νόμων ανήκει εις την νομοθετικήν εξουσίαν.

Άρθρον 27. Η εκτελεστική εξουσία ανήκει εις τον Βασιλέα, ενεργείται δε δια των παρ' αυτού διοριζομένων υπευθύνων υπουργών.

Άρθρον 28. Η δικαστική εξουσία ενεργείται δια των δικαστηρίων, αι δε δικαστικά αποφάσεις εκτελούνται εν ονόματι του Βασιλέως.

Περί του Βασιλέως

Άρθρον 29. Το πρόσωπον του Βασιλέως είναι ανεύθυνον και απαραβίαστον, οι δε Υπουργοί αυτού είναι υπεύθυνοι.

Άρθρον 44. Ο Βασιλεύς δεν έχει άλλας εξουσίας, ειμή όσας τω απονέμουσι ρητώς το Σύνταγμα και οι συνάδοντες προς αυτό ιδιαίτεροι Νόμοι.

Περί δικαστικής εξουσίας

Άρθρον 87. Η δικαιοσύνη απονέμεται υπό δικαστών διοριζομένων υπό του Βασιλέως κατά τον Νόμον.

7. Να περιγράψετε την πολιτική ατμόσφαιρα που επικράτησε κατά τα πρώτα χρόνια άσκησης της πολιτικής από τον Χ. Τρικούπη βασιζόμενοι στις ιστορικές σας γνώσεις και στο κείμενο της πηγής που ακολουθεί.

... ο Τρικούπης εμφανίσθηκε σαν αυτοδύναμος πολιτικός αρχηγός μόνο μετά τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 1875, κατά τις οποίες συγκέντρωσε γύρω του πάνω από 30 βουλευτές. Η σύντομη πρωθυπουργία του, του 1880, είχε ενισχύσει τη θέση του και ο θάνατος των αντιπάλων του, του άφηγε πια το πεδίο ελεύθερο. Μέσα σε τρία χρόνια το “Πέμπτο” κόμμα έγινε αυτόματα το “Δεύτερο”, κληρονομώντας αρκετούς ζαϊμικούς, δεληγεωργικούς αλλά και βουλγαρικούς πολιτευτές και κομματάρχες ...

Οι εκλογές του Δεκεμβρίου 1881 εγκαινίασαν την τέταρτη πρωθυπουργία του Χ. Τρικούπη που για πρώτη όμως φορά στηριζόταν σε συμπαγή κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Ανοίχθηκε έτσι μια νέα περίοδος στην οποία κυριάρχησε απόλυτα σχεδόν η προσωπικότητά του. Για σχεδόν χρόνια -ως τον Ιανουάριο του 1895- ο Τρικούπης ήταν σχεδόν συνεχώς πρωθυπουργός: δεν παρέδωσε την εξουσία στους αντιπάλους του

παρά τρεις μόνο φορές και για διάστημα που δεν ξεπερνούσε στο σύνολό του τα τρία χρόνια, σφραγίζοντας έτσι μια ολόκληρη εποχή.

Ο κύριος αντίπαλός του Αλέξανδρος Κουμουνδούρος εξαφανίστηκε γρήγορα από την πολιτική σκηνή. Απογοητευμένος από την ήττα του, αρρώστησε και πέθανε ένα χρόνο αργότερα.

Βαθμιαία η θέση του Τρικούπη ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο. Στους πρώτους μήνες της νέας κυβερνήσεως η τρικούπικη πλειοψηφία αυξανόταν από μέρα σε μέρα, καθώς οι κουμουνδουρικοί βουλευτές προσέγγιζαν, διαδοχικά το νέο ανερχόμενο πολιτικό άστρο. Ακόμα και οι δύο μουσουλμάνοι βουλευτές της Θεσσαλίας έκλιναν προς την κυβέρνηση, ίσως όπως σημειώνει ειρωνικά ο Γάλλος πρεσβευτής De Mouy, γιατί πίστευαν πως η τρικούπικη άνοδος ήταν “γραμμένη”.

Από το τέλος της ανοίξεως του 1882 ο Τρικούπης είχε επιβάλει την αδιαμφισβήτητη πρωτοκαθεδρία του. Χρειάστηκε αρκετός καιρός για να επανασυμπτυχθεί η αντιπολίτευση γύρω από το διάδοχο του Κουμουνδούρου, το Θ. Δηλιγιάννη.

Απερίσπαστος πια από οποιονδήποτε κίνδυνο ανατροπής του, ο Τρικούπης προχώρησε ακάθεκτος για να θέσει σε εφαρμογή τα μεταρρυθμιστικά του σχέδια. Είναι η πρώτη φορά στη νεώτερη ελληνική ιστορία που ένας κοινοβουλευτικός πρωθυπουργός, έχοντας ταυτόχρονα την κοινοβουλευτική πλειοψηφία και διατηρώντας τα νότια του καλυμμένα στο μέτρο που δε φοβόταν βασιλικές παρεμβολές, μπορεί να εφαρμόσει ένα μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα. Ως τότε, η μακρότερη κοινοβουλευτική πρωθυπουργία ήταν η πολιτεία του Δεληγεώργη το 1872-1874, που μόλις ξεπέρασε τον ενάμιση χρόνο. Ο Τρικούπης θα ξεπεράσει τα 3 χρόνια εγκαινιάζοντας μια νέα περίοδο στην ελληνική κοινοβουλευτική ιστορία.

Το μεταρρυθμιστικό νομοθετικό του έργο, είναι εντυπωσιακό. Ήδη από τους πρώτους μήνες της πρωθυπουργίας του συγκέντρωσε γύρω του ένα εκλεκτό επιτελείο (το νομοδιδάσκαλο Π. Καλλιγά, τους οικονομολόγους Κεχαγιά και Δεμάθα κ.α.), που εργάστηκε με ταχύτατους ρυθμούς για τη συστηματοποίηση και τη νομοθετική έκφραση των θεσμικών μεταβολών που κρίνονταν αναγκαίες. Η πολιτική ατμόσφαιρα που επικράτησε κατά τα πρώτα δύο χρόνια της κυβερνήσεως Τρικούπη, διευκόλυνε την εκπόνηση του μεγάλου μεταρρυθμιστικού της έργου, στο μέτρο που η αντιπολίτευση δεν εμφανιζόταν ικανή ούτε να αμφισβητήσει τις πολιτικές και οικονομικές επιλογές, ούτε να διεκδικήσει την εξουσία.

Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΔ', σσ. 14-16

8. Ποια επιχειρήματα χρησιμοποιεί ο Ελ. Βενιζέλος για να πείσει τον Κωνσταντίνο για την ανάγκη εξόδου της Ελλάδος στον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο στο πλευρό των δυτικών συμμάχων και ποια στάση κράτησε ο Βασιλιάς;

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος προσπαθεί να πείσει το βασιλιά Κωνσταντίνο για την ανάγκη της εξόδου της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό των δυτικών συμμάχων

Έλαβα ήδη την τιμήν να υποβάλω τη Υμετέρα Μεγαλειότητα το περιεχόμενον ανακοινώσεως, ην κατ' εντολήν του σερ Εδουαρδ Γκρέυ μοι έκαμεν ο ενταύθα πρεσβευτής. Δια της ανακοινώσεως ταύτης η Ελλάς τίθεται πάλιν ενώπιον μιας των κρισιμωτάτων περιστάσεων της εθνικής αυτής ιστορίας. Μέχρι σήμερον η πολιτική ημών συνίστατο εις διατήρησιν της ουδετερότητος, εφ' όσον τουλάχιστον την εξ' αυτής έξοδον δεν επέβαλλεν ημίν η συμμαχική υποχρέωσις προς την Σερβίαν. Αλλ' ήδη καλούμεθα να μετάσχωμεν του πολέμου όχι πλέον προς εκτέλεσιν ηθικών απλώς υποχρεώσεων, αλλ' επ' ανταλλάγμασι, τα οποία πραγματοποιούμενα θα δημιουργήσωσι μίαν Ελλάδα μέγλην και ισχυράν, τοιαύτην οποίαν ουδ' οι μάλλον αισιόδοξοι ηδύναντο να φαντασθώσι καν προ ολίγων ακόμα ετών.

Προς επιτυχίαν των μεγάλων τούτων ανταλλαγμάτων πρόκειται βεβαίως να αντιμετωπισθώσι και μεγάλοι κίνδυνοι. Αλλά μετά μακράν και βαθείαν μελέτην του ζητήματος καταλήγω εις την γνώμην ότι τους

κινδύνους τούτους οφείλομεν να αντιμετωπίσωμεν. Εάν επιτρέψωμεν να συντριβεί σήμερον η Σερβία υπό της νέας αυστρογερμανικής εισβολής, καμία δεν υπάρχει ασφάλεια ότι τα αυστρογερμανικά στρατεύματα θα σταματήσωσι προ των μακεδονικών συνόρων μας και δεν θα ελκυσθώσι φυσικώς όπως κατέλθωσι μέχρι Θεσσαλονίκης...

Προ παντός οφείλομεν να αποσύρωμεν τας αντιρρήσεις ημών περί παραχωρήσεων εκ μέρους της Σερβίας προς την Βουλγαρίαν, έστω και αν αύται εκταθώσιν επί της δεξιάς όχθης του Αξιού.]

Αλλ' αν αι παραχωρήσεις αύται δεν ήρκουν όπως προσελκυσθή η Βουλγαρία προς σύμπραξιν μετά των παλαιών αυτής συμμάχων ή τουλάχιστον προς τήρησιν ευμενούς απέναντι αυτών ουδετερότητος, δεν θα edίσταζα, όσον οδυνηρά και αν είναι η εγχείρησις, να συμβουλεύσω την θυσίαν της Καβάλας, όπως διασωθή ο εν Τουρκία Ελληνισμός και ασφαλισθή η δημιουργία αληθούς μεγάλης Ελλάδος, περιλαμβανούσης πάσας σχεδόν τας χώρας, εις τας οποίας ο Ελληνισμός έδρασε κατά την μακράίωνα αυτού ιστορία...

Ένεκα των λόγων τούτων, συμπεραίνων, κρίνω απολύτως επιβεβλημένην την υπό τους ανωτέρω όρους μετοχήν ημών εις τον αγώνα. Αύτη, ως και αρχικώς είπον, εγκλείει βεβαίως και σοβαρούς κινδύνους. Απέναντι δε των κινδύνων, εις ους θα εκτεθώμεν μετέχοντες του πολέμου υπάρχει η προσδοκία, προσδοκία βάσιμος, ως ελπίζω, του να σώσωμεν το μέγα μέρος του εν Τουρκία Ελληνισμού, και να δημιουργήσωμεν μιαν μεγάλην και ισχυράν Ελλάδα.

Και αν ακόμη απευτυχάνομεν, θα είχομεν ήσυχον την συνείδησιν, ότι ηγωνίσθημεν και υπέρ της διασώσεως των εν δουλεία εισέτι ομογενών μας οίτινες τον έσχατον διατρέχουσι κίνδυνον και υπέρ των γενικωτέρων συμφερόντων της ανθρωπότητος και της ανεξαρτησίας των μικρών λαών, ην θα διακινδυνεύση ανεπανορθώτως η γερμανοτουρκική επικράτησις.

*[Α' υπόμνημα του Ελευθέριου Βενιζέλου προς το βασιλιά Κωνσταντίνο (11/24 Ιανουαρίου 1915)].
Β. Σκουλάτου - Ν. Δημακοπούλου - Σ. Κόνδη, ό.π., σσ. 74-75*

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 1.

Στη διάρκεια της Επανάστασης τον 1821 σημειώθηκαν μετακινήσεις ελληνικών πληθυσμών από διάφορα μέρη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας προς την επαναστατημένη Ελλάδα. Οι ομαδικές αυτές μεταναστεύσεις μπορεί να θεωρηθούν αφετηρία του προσφυγικού ζητήματος. Η Μικρά Ασία, ο ελλαδικός ηπειρωτικός χώρος και τα νησιά τον Αιγαίον αποτέλεσαν τους χώρους προέλευσης των μεταναστευτικών ρευμάτων. Τη μικρασιατική μετανάστευση προκάλεσε το κλίμα ανασφάλειας και φόβου που επικράτησε εκεί μετά τις τρομοκρατικές ενέργειες των Τούρκων, που είχαν σκοπό να προλάβουν εξεγέρσεις των Ελλήνων κατοίκων, όσο καιρό διαρκούσε η Επανάσταση στην κυρίως Ελλάδα. Δεν εντάσσονταν όμως οι ενέργειες αυτές σ' ένα γενικότερο σχέδιο εκρίζωσης του ελληνικού στοιχείου, όπως συνέβη κατά την περίοδο 1914-1922. Το προσφυγικό ρεύμα από την ηπειρωτική χώρα και το Αιγαίο ήταν συνέπεια της αποτυχίας του απελευθερωτικού κινήματος στις περιοχές αυτές.

Αφετηρία του προσφυγικού ζητήματος

Αιτίες της μετανάστευσης κατά τον 19^ο αιώνα

Για τις προσφυγικές αυτές μετακινήσεις οι ιστορικές πηγές είναι πολύ περιορισμένες, γιατί οι ιστοριογράφοι και οι περιηγητές της εποχής ασχολήθηκαν κυρίως με τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα του Αγώνα. Η σημασία τους όμως ήταν πολύπλευρη για την ιστορία του τόπου: διαμόρφωσαν το δημογραφικό χάρτη της ανεξάρτητης Ελλάδας και συνετέλεσαν στη γνωριμία και την πνευματική αλληλεπίδραση των Ελλήνων μεταξύ τους. Έτσι, η διαδικασία συγκέντρωσης και συγχώνευσης των ελληνικών πληθυσμών, σε αντίθεση με το γεωγραφικό κατακερματισμό τους στα χρόνια της τουρκοκρατίας, βοήθησε στη συγκρότηση του νέου ελληνικού κράτους.

Σημασία προσφυγικών μετακινήσεων

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20ο ΑΙΩΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 2.

Ο αριθμός των προσφύγων, οι οποίοι κατέφυγαν στην Ελλάδα κατά το 19ο αιώνα, δεν ήταν πολύ μεγάλος. Αντίθετα, τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα τα κύματα των προσφύγων που έφθαναν στην Ελλάδα ήταν συχνότερα και πολυαριθμότερα. Αιτία ήταν οι πολεμικές συγκρούσεις και η εχθρότητα μεταξύ των κρατών της Βαλκανικής χερσονήσου, ως συνέπεια του γενικότερου ανταγωνισμού στην περιοχή. Αποκορύφωμα στην όλη κίνηση των πληθυσμών αποτέλεσε ο ξεριζωμός του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης το 1922. Ο μεγάλος αριθμός των προσφύγων και ο οριστικός χαρακτήρας που πήρε η εκδίωξη από τις πατρογονικές εστίες ανάγκασε την ελληνική πολιτεία να λάβει συστηματικότερα μέτρα για την περιθάλψη και την αποκατάστασή τους στη νέα πατρίδα.

Αιτίες της μετανάστευσης κατά τον 20^ο αιώνα

Οι πρώτοι Έλληνες που πέρασαν μαζικά τα σύνορα τον 20ό αιώνα ήταν κάτοικοι της Ανατολικής Ρωμυλίας, περιοχής της Βουλγαρίας με σημαντικό ελληνικό πληθυσμό. Η αναγκαστική μετανάστευση στην Ελλάδα το 1906 ήταν συνέπεια των βιαιοπραγιών των Βουλγάρων, εξαιτίας του ανταγωνισμού Ελλάδας-Βουλγαρίας για επικράτηση στην υπό οθωμανική κυριαρχία Μακεδονία (Μακεδονικός Αγώνας). Τον ίδιο χρόνο Έλληνες κάτοικοι της Ρουμανίας απελάθηκαν, λόγω της έξαρσης που γνώριζε την ίδια εποχή το Κουτσοβλαχικό ζήτημα, το οποίο επηρέαζε τις σχέσεις Ελλάδας-Ρουμανίας.

Πρόσφυγες στην Ελλάδα από τα Βαλκάνια πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους

Μετά την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου τον Αύγουστο του 1913, με την οποία τερματιζόνταν οι Βαλκανικοί πόλεμοι, Έλληνες από τη Βουλγαρία, καθώς και από τη Δυτική Θράκη

και το τμήμα της Ανατολικής Μακεδονίας, που είχαν κατακυρωθεί στη Βουλγαρία, καθώς και από περιοχές που είχαν παραχωρηθεί στη Σερβία, έφθασαν στην Ελλάδα. Την εποχή αυτή έφθασε και το πρώτο μεταναστευτικό ρεύμα από τη Ρωσία. Έλληνες της περιοχής του Καυκάσου, με την αναγγελία της προσάρτησης της εύφορης Μακεδονίας, άρχισαν να μεταναστεύουν στην Ελλάδα, με την ελπίδα ότι θα τους παραχωρούσαν γη. Κάποιοι απ' αυτούς κατόρθωσαν να εγκατασταθούν στην Κεντρική Μακεδονία. Το μεταναστευτικό ρεύμα αναχαιτίστηκε με επέμβαση της ελληνικής κυβέρνησης.

Πρόσφυγες στην Ελλάδα μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους

Α. ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1914-1922

1. Ο διωγμός του 1914 (ο πρώτος διωγμός)

Η ελληνική παρουσία στη Μικρά Ασία υπήρξε μακραίωνη. Οι πυκνοί κατά την αρχαιότητα και τους βυζαντινούς χρόνους ελληνικοί πληθυσμοί αραιώσαν αισθητά μετά το 12ο αιώνα, κυρίως λόγω των μαζικών εξισλαμισμών. Όμως, κατά το 18ο και 19ο αιώνα ενισχύθηκαν και πάλι με μεταναστεύσεις από τον κυρίως ελλαδικό χώρο. Την περίοδο αυτή, εκτός από την αύξηση του ελληνικού πληθυσμού, σημειώθηκε οικονομική άνοδος των Ελλήνων, πνευματική άνθηση και αξιόλογη κοινοτική και εκπαιδευτική οργάνωση. Σε περιοχές με πυκνό ελληνικό πληθυσμό ιδρύθηκαν κοινότητες, σύλλογοι, σχολεία και ευαγή ιδρύματα με μεγάλη ακτινοβολία.

Η ελληνική παρουσία στη Μ. Ασία από την αρχαιότητα ως το 19^ο αι.

Η εθνική αφύπνιση των Τούρκων, που είχε ξεκινήσει από τα τέλη του 19ου αιώνα, ενισχύθηκε μετά την εδαφική συρρίκνωση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο τουρκικός εθνικισμός συνέβαλε στην εχθρική αντιμετώπιση των μειονοτήτων που ζούσαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Στο στόχαστρο βρέθηκαν κυρίως οι Έλληνες και οι Αρμένιοι, καθώς είχαν συγκεντρώσει στα χέρια τους το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου και της βιομηχανίας της χώρας. Η εκκρεμότητα επίσης στο ζήτημα της κατακύρωσης των νησιών του ανατολικού Αιγαίου στην Ελλάδα επιδείνωσε τις σχέσεις Ελλάδας-Τουρκίας.

Οι συνέπειες από την εθνική αφύπνιση των Τούρκων

Τους πρώτους μήνες του 1914 έγιναν αθρόες μεταναστεύσεις Μουσουλμάνων της Σερβίας, της Βουλγαρίας και της Ελλάδας προς τη Μικρά Ασία, οι οποίες υποκινήθηκαν σε γενικές γραμμές από την τουρκική κυβέρνηση. Αυτό έδωσε το πρόσχημα στην τουρκική κυβέρνηση, σε συνδυασμό με την επικείμενη είσοδο της Τουρκίας στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, να εκδιώξει τους Έλληνες. Πρώτα θύματα υπήρξαν οι Έλληνες της Ανατολικής Θράκης, οι οποίοι εκδιώχθηκαν από τις εστίες τους στις αρχές του 1914. Το Μάιο οι διωγμοί επεκτάθηκαν και στη Δυτική Μικρά Ασία, με το πρόσχημα της εκκένωσης της περιοχής απέναντι από τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, για στρατιωτικούς λόγους. Όλη η επιχείρηση έγινε με την καθοδήγηση των Γερμανών, συμμάχων των Τούρκων. Η εκκένωση μεθοδεύτηκε πρώτα με ανθελληνική εκστρατεία του τουρκικού τύπου και καταπίεση των Ελλήνων για να εξαναγκαστούν σε «εκούσια» μετανάστευση. Σε πολλές περιπτώσεις διαπράχθηκαν λεηλασίες και δολοφονίες σε βάρος των Ελλήνων.

Ο πρώτος διωγμός των Ελλήνων της Αν. Θράκης 1914

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο κήρυξε την Ορθόδοξη Εκκλησία σε διωγμό και ανέστειλε τη λειτουργία των εκκλησιών και των σχολείων. Η Ελλάδα αντέδρασε και ανέλαβε διπλωματικές ενέργειες, προκειμένου να αρχίσουν διαπραγματεύσεις για εθελούσια ανταλλαγή Ελλήνων ορθοδόξων της Τουρκίας και Μουσουλμάνων της Ελλάδας. Ιδρύθηκε τον Ιούνιο μία *Μικτή Επιτροπή* που θα ρύθμιζε τα σχετικά με την ανταλλαγή, όμως αυτή δεν λειτούργησε, λόγω της εισόδου της Τουρκίας στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, τον Οκτώβριο του 1914.

Η ελληνική αντίδραση στον πρώτο διωγμό αρχές 1914

Οι καταπιέσεις που υπέστησαν οι Έλληνες πήραν τις εξής μορφές:

- Θεσπίστηκαν έκτακτες επιβαρύνσεις και επιτάξεις ειδών για τις ανάγκες του πολέμου.
- Τέθηκαν εμπόδια στις εμπορικές δραστηριότητές τους.
- Πληθυσμοί χωριών ή και ευρύτερων περιοχών μετατοπίστηκαν από τις ακτές προς το εσωτερικό της Μικράς Ασίας.
- Οι άνδρες άνω των 45 ετών, που δεν στρατεύονταν, επάνδρωσαν τα τάγματα εργασίας.

Μορφές καταπίεσης των Ελλήνων από τους Τούρκους

Εκεί πολλοί πέθαναν από κακουχίες, πείνα και αρρώστιες⁷. Όσοι είχαν ηλικία 20-45 ετών μπορούσαν αρχικά να εξαγοράσουν τη στρατιωτική τους θητεία. Όσοι δεν πλήρωσαν χαρακτηρίστηκαν λιποτάκτες. Μετά την κατάργηση της δυνατότητας εξαγοράς της θητείας σημειώθηκαν χιλιάδες λιποταξίες και όσοι συνελήφθησαν, εκτελέστηκαν.

Οι ενέργειες των Τούρκων προκάλεσαν μεγάλο κύμα φυγής προς την Ελλάδα. Στα σπίτια που εγκατέλειψαν οι Έλληνες, οι τουρκικές αρχές εγκατέστησαν Μουσουλμάνους μετανάστες από τη Σερβία, τη Βουλγαρία, την Αλβανία και την Ελλάδα. Οι διώξεις και οι εκτοπίσεις του ελληνικού στοιχείου συνεχίστηκαν, με μικρότερη όμως ένταση, και κατά τα επόμενα χρόνια, μέχρι το τέλος του πολέμου, το 1918, και επεκτάθηκαν και σε άλλες περιοχές (Μαρμαράς, Πόντος κ.ά.). Οι πρόσφυγες που έφθασαν στην Ελλάδα το διάστημα αυτό ανήλθαν σε πολλές χιλιάδες.

Συνέπειες του πρώτου διωγμού

2. Άλλα προσφυγικά ρεύματα

Παράλληλα με την άφιξη προσφύγων από την Τουρκία, πρόσφυγες ήλθαν το 1916 από την Ανατολική Μακεδονία, την οποία είχαν καταλάβει οι Βούλγαροι ως σύμμαχοι των Γερμανών. Μετά τη λήξη των εχθροπραξιών το 1918, αυτοί επέστρεψαν στις εστίες τους και η «Υπηρεσία Ανοικοδομήσεως Ανατολικής Μακεδονίας» μερίμνησε για την επανεγκατάστασή τους.

Έλληνες πρόσφυγες από Αν. Μακεδονία 1916

Το Νοέμβριο του 1919 υπογράφηκε η συνθήκη του Νεϊγύ, που προέβλεπε την παραχώρηση της Δυτικής Θράκης από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα. Στη συνθήκη ήταν συνημμένο το «Σύμφωνο περί αμοιβαίας μεταναστεύσεως μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας». Με βάση αυτό, αναχώρησαν από την Ελλάδα περίπου 50.000 Βούλγαροι και από τη Βουλγαρία περίπου 30.000 Έλληνες (περίπου 20.000 ακόμη Έλληνες είχαν μεταναστεύσει πριν από την υπογραφή της συνθήκης).

Η συνθήκη του Νεϊγύ 1919

Την περίοδο 1919-1921, λόγω της Ρωσικής Επανάστασης και της κατάληψης ρωσικών επαρχιών από τους Τούρκους, μεγάλο μέρος των Ελλήνων της Ρωσίας κατέφυγε στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και από εκεί διαπεραιώθηκε στην Ελλάδα. Τους Έλληνες ακολούθησαν Αρμένιοι και Ρώσοι.

Πρόσφυγες λόγω ρωσικής επανάστασης 1917

Έλληνες πρόσφυγες ήλθαν επίσης κατά το διάστημα αυτό από τη Βόρειο Ήπειρο (κυρίως το 1914), τη Ρουμανία (το 1919 από περιοχές που αποτέλεσαν πεδίο πολεμικών συγκρούσεων), την υπό ιταλική κατοχή Νοτιοδυτική Μικρά Ασία (1919), το Αϊδίνιο και το εσωτερικό της Μικράς Ασίας (1919), καθώς και από τα ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα (κατά διαστήματα από το 1912 και εξής).

Έλληνες πρόσφυγες από διάφορες περιοχές 1914-1919

Συνολικά, μέχρι και το 1920, είχαν καταφύγει στην Ελλάδα περίπου 800.000 πρόσφυγες. Αυτοί, είτε έφθασαν μόνοι τους, είτε μεταφέρθηκαν με φροντίδα και μέσα που διατέθηκαν για το σκοπό αυτό από το κράτος (ζώα, οχήματα, αμαξοστοιχίες, πλοία). Μεγάλος αριθμός προσφύγων συγκεντρώθηκε στην Αθήνα και τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη και γενικότερα τη Μακεδονία, και στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου (Λέσβος, Χίος, Σάμος). Μικρότερος αριθμός κατευθύνθηκε στην Κρήτη (Ηράκλειο, Χανιά), το Βόλο, την Πάτρα, την Καλαμάτα και τα νησιά του Αργοσαρωνικού.

Τόποι εγκατάστασης προσφύγων στην Ελλάδα

3. Η περίθαλψη (1914-1921)

Στην αρχή η περίθαλψη των προσφύγων ήταν ως επί το πλείστον έργο εθελοντών. Καταρτίστηκαν επιτροπές από το Υπουργείο Εσωτερικών με έργο τη διανομή τροφίμων, ιματισμού και την παροχή στοιχειώδους οικονομικής βοήθειας. Τα έσοδα προέρχονταν από εράνους, δωρεές και μικρή κρατική επιχορήγηση. Τον Ιούλιο του 1914 ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη *Οργανισμός*, με σκοπό την άμεση περίθαλψη και στη συνέχεια την εγκατάσταση των προσφύγων σε εγκαταλελειμμένα τουρκικά και βουλγαρικά χωριά της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας. Παρεχόταν συσσίτιο, προσωρινή στέγη και ιατρική περίθαλψη, μέχρι οι πρόσφυγες να βρουν εργασία ή να αποκτήσουν γεωργικό κλήρο.

Φορείς περίθαλψης των προσφύγων μέχρι και το 1914

Κατά την περίοδο του *Εθνικού Διχασμού* (1916-1917) η κυβέρνηση Βενιζέλου ίδρυσε στη Θεσσαλονίκη την «*Ανωτάτην Διεύθυνσιν Περιθάλψεως*». Τον Ιούλιο του 1917 (είχε επικρατήσει ο Βενιζέλος και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος είχε εγκαταλείψει την Ελλάδα) ιδρύθηκε το *Υπουργείο Περιθάλψεως*. Για πρώτη φορά θεσμοθετήθηκε η περίθαλψη και για τις οικογένειες των εφέδρων που βρίσκονταν στο μέτωπο και για τις οικογένειες των θυμάτων του πολέμου.

Ενέργειες Βενιζέλου για τους πρόσφυγες

Μολονότι η Ελλάδα βρισκόταν σε πολεμική αναμέτρηση (Α' Παγκόσμιος πόλεμος) και οι οικονομικές συνθήκες ήταν αντίξοες, η φροντίδα για τους πρόσφυγες ήταν περισσότερο οργανωμένη από το 1917 έως το 1921. Σύμφωνα με στοιχεία των υπηρεσιών του Υπουργείου Περιθάλψεως, δέχτηκαν περίθαλψη κατά διαστήματα περίπου 450.000 πρόσφυγες.

Περίθαλψη προσφύγων (1917-1921)

Η μέριμνα για τους πρόσφυγες περιελάμβανε:

- Διανομή χρηματικού βοηθήματος. Ιδιαίτερο επίδομα δινόταν σε ιερείς, δασκάλους και επιμελείς μαθητές.
- Διανομή συσσιτίου. Οργανώθηκαν καθημερινά συσσίτια από το κράτος ή το *Πατριωτικό Ίδρυμα* σε συνοικίες των πόλεων όπου ήταν συγκεντρωμένοι πολλοί πρόσφυγες.
- Παροχή ιατρικής περίθαλψης. Διορίστηκαν γιατροί, φαρμακοποιοί και μαίες, αποκλειστικά για τους πρόσφυγες
- Χορήγηση φαρμάκων και νοσηλεία σε νοσοκομεία, δημόσια ή ειδικά διαμορφωμένα για την περίθαλψη των προσφύγων.
- Στέγαση σε προσωρινά καταλύματα, (σκηνές ή παραπήγματα), σε δημόσια και σε επιταγμένα ή μισθωμένα ιδιωτικά κτίρια.
- Παροχή ενδυμάτων και κλινοσκεπασμάτων.
- Βοήθεια για εύρεση εργασίας.
- Δωρεάν μετακίνηση, ομαδική ή ατομική, για εύρεση στέγης και εργασίας η για επιστροφή στις περιοχές της προηγούμενης εγκατάστασης.

4. Η παλιννόστηση

Η επιστροφή των προσφύγων στη Μικρά Ασία ξεκίνησε τους τελευταίους μήνες του 1918 μετά τον τερματισμό του πολέμου για την Τουρκία. Τον Οκτώβριο του 1918 συστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη *Πατριαρχική Επιτροπή*, με σκοπό την οργάνωση του επαναπατρισμού των εκτοπισμένων, με τη βοήθεια του Πατριαρχείου και της ελληνικής κυβέρνησης. Η παλιννόστηση έγινε τμηματικά, με τη μέριμνα του *Υπουργείου Περιθάλψεως*, και επιτράπηκε αρχικά να επιστρέψουν οι ευπορότεροι και οι πρόσφυγες οι προερχόμενοι από ορισμένες μόνο περιοχές της Δυτικής Μικράς Ασίας. Οι περισσότεροι επέστρεψαν στις εστίες τους μετά την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, το Μάιο του 1919. Μέχρι το τέλος του 1920 η πλειονότητα των προσφύγων είχε επιστρέψει στη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη.

Η επιστροφή των προσφύγων στη Μ. Ασία 1918-1920

Οι συνθήκες που βρήκαν στην πατρίδα τους ήταν άσχημες, καθώς πολλά σπίτια, εκκλησίες και σχολεία είχαν μερικώς ή εντελώς καταστραφεί. Επίσης, σε κάποιες περιοχές, σε σπίτια Ελλήνων είχαν εγκατασταθεί Μουσουλμάνοι πρόσφυγες από τις βαλκανικές χώρες. Στα πλαίσια της *Υπατης Αρμοστείας Σμύρνης* ιδρύθηκε η «*Υπηρεσία Παλιννοστήσεως και Περιθάλψεως*», η οποία βοηθούσε όσους επέστρεφαν να αποκατασταθούν στα σπίτια τους και τις ασχολίες τους. Οι ειρηνικές όμως μέρες δεν κράτησαν πολύ. Λίγους μήνες αργότερα, τον Αύγουστο του 1922, θα έπαιρναν πάλι το δρόμο της προσφυγιάς.

Συνθήκες επανεγκατάστασης

B. Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

1. Η έξοδος

Οι εθνικές βλέψεις των Ελλήνων της Μικράς Ασίας φάνηκε ότι γίνονταν πραγματικότητα. Ελληνικός στρατός αποβιβάστηκε στη Σμύρνη στις 15 Μαΐου 1919. Σύντομα η ελληνική παρουσία επεκτάθηκε και σε άλλες περιοχές, γύρω από την κατεχόμενη ζώνη. Τον Ιούλιο του 1920 υπογράφηκε η Συνθήκη των Σεβρών, που μεταξύ άλλων όριζε ότι η περιοχή της Σμύρνης θα βρισκόταν υπό ελληνική διοίκηση και κατοχή για πέντε χρόνια. Ύστερα από την περίοδο αυτή θα μπορούσαν οι κάτοικοι με δημοψήφισμα να αποφασίσουν την προσάρτηση της περιοχής στην Ελλάδα. Το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου το κόμμα των Φιλελευθέρων ηττήθηκε στις εκλογές και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος επέστρεψε στην Ελλάδα. Αυτό έδωσε την αφορμή στους Συμμάχους να εκφράσουν καθαρότερα την αλλαγή της στάσης τους απέναντι στην Ελλάδα. Συγχρόνως το εθνικό κίνημα των Τούρκων με επικεφαλής τον Μουσταφά Κεμάλ γινόταν διαρκώς ισχυρότερο τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό της Τουρκίας.

Γεγονότα στρατιωτικά – πολιτικά- διπλωματικά

Ο μικρασιατικός πόλεμος έληξε τον Αύγουστο του 1922 με ήττα και υποχώρηση του ελληνικού στρατού. Χιλιάδες πρόσφυγες, ακολουθώντας το στρατό, άρχισαν να φτάνουν στην Ελλάδα⁸. Ήδη, πριν από τον Αύγουστο του 1922, ελληνικοί πληθυσμοί της Μικράς Ασίας (Πόντου, Κιλικίας, Καππαδοκίας) είχαν εγκαταλείψει τα σπίτια τους και είχαν καταφύγει στη Σμύρνη ή την Ελλάδα. Μετά την καταστροφή της Σμύρνης σειρά είχαν τα Βουρλά, το Αϊβαλί και τα Μοσχονήσια. Διώξεις σημειώθηκαν και στη βορειοδυτική Μικρά Ασία (Προποντίδα και αλλού). Αιχμάλωτοι στρατιώτες και ντόπιοι άνδρες 18-45 ετών συγκεντρώθηκαν σε στρατόπεδα και σχηματίστηκαν πορείες αιχμαλώτων και ομήρων προς το εσωτερικό της Μικράς Ασίας.

Η πρώτη φάση των διώξεων των προσφύγων (φθινόπωρο 1922)

Πολλοί πέθαναν από κακουχίες και ασιτία. Στους κατοίκους της Ανατολικής Θράκης δόθηκε προθεσμία ενός μήνα για να εκκενώσουν την περιοχή. Με αυτόν τον τρόπο είχαν τη δυνατότητα να πάρουν μαζί τους όσα μπορούσαν να μεταφέρουν από την κινητή περιουσία τους. Οι Έλληνες της χερσονήσου της Καλλίπολης έφυγαν αργότερα. Συνολικά, το φθινόπωρο του 1922 έφθασαν στην Ελλάδα περίπου 900.000 πρόσφυγες (ανάμεσά τους και 50.000 Αρμένιοι). Περίπου 200.000 Έλληνες παρέμεναν στην Καππαδοκία και γενικότερα στην Κεντρική και Νότια Μικρά Ασία. Αυτοί μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα το 1924 και το 1925 με τη φροντίδα της Μικτής Επιτροπής. Ένα τμήμα των Ελλήνων του Πόντου κατέφυγε στη Ρωσία.

Η δεύτερη φάση των διώξεων των προσφύγων

2. Το πρώτο διάστημα

Οι πρώτες απογραφές των προσφύγων που κατέφυγαν στην Ελλάδα δεν αποδίδουν την πραγματικότητα. Ο αριθμός πρέπει να ήταν πολύ μεγαλύτερος, αν υπολογίσουμε την υψηλή θνησιμότητα των πρώτων χρόνων λόγω των άθλιων συνθηκών διαβίωσης και των επιδημιών, το μειωμένο αριθμό των γεννήσεων και τη μετανάστευση πολλών προσφύγων σε άλλες χώρες. Στην απογραφή του 1928 καταγράφηκαν 1.220.000 πρόσφυγες. Οι αρρώστιες κατέβαλλαν τους πρόσφυγες

που ήταν ταλαιπωρημένοι, πρόχειρα στεγασμένοι και υποσιτιζόνταν. Ο τύφος, η γρίπη, η φυματίωση (κυρίως στις πόλεις) και η ελονοσία (κυρίως στην ύπαιθρο) τους θέριζαν. Σύμφωνα με στοιχεία της *Κοινωνίας των Εθνών*, ένας σημαντικός αριθμός προσφύγων πέθαναν μέσα σ' ένα χρόνο από την άφιξή τους στην Ελλάδα. Εκτός από τις αρρώστιες, οι πρόσφυγες ήταν και ψυχικά τραυματισμένοι από την απώλεια συγγενών και φίλων, της πατρογονικής γης και του ευρύτερου κοινωνικού χώρου όπου είχαν ζήσει.

Συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων στην Ελλάδα 1922-1923

Στην αρχή το κράτος αντιμετώπισε με τα μέσα που διέθετε τις πρώτες στοιχειώδεις και πιεστικές ανάγκες των προσφύγων: διατροφή, προσωρινή στέγαση, ιατρική περίθαλψη. Κινητοποιήθηκαν επίσης ιδιώτες, ατομικά ή οργανωμένα. Αποφασιστική, ιδιαίτερα για την ιατρική περίθαλψη και την παροχή φαρμάκων, υπήρξε η δραστηριοποίηση στην Ελλάδα ξένων φιλανθρωπικών οργανώσεων. Διενεργήθηκαν έρανοι, οργανώθηκαν πρόχειρα συσσίτια και έγινε προσπάθεια για καθημερινή διανομή ψωμιού, παροχή ρουχισμού και άλλων ειδών πρώτης ανάγκης.

Αντιμετώπιση των πρώτων αναγκών των προσφύγων

Με την άφιξη των προσφύγων, το έργο της προσωρινής στέγασης ανέλαβε το Υπουργείο Περιθάλψεως, που ενισχύθηκε με έκτακτο προσωπικό. Στη συνέχεια το *Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων* (ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1922) ανήγειρε ξύλινα παραπήγματα για τη στέγαση των προσφύγων. Πλήθος ξεπρόβαλαν οι αυτοσχέδιες κατασκευές που χρησίμευαν ως προσωρινά καταλύματα (καλύβες, παράγκες, σκηνές) γύρω από τις πόλεις, σε πλατείες ή στα κενά οικόπεδα των πόλεων. Δεν έμεινε χώρος στεγασμένος που να μη χρησιμοποιήθηκε: σχολεία, εκκλησίες και τζαμιά, στρατώνες, θέατρα, δημόσια κτίρια, αποθήκες, υπόγεια. Επιτάχθηκαν τα άδεια σπίτια σε όλη την Επικράτεια. Καταλήφθηκαν ακόμη και κατοικούμενοι χώροι, οι ένοικοι των οποίων μοιράστηκαν την κατοικία τους με τους πρόσφυγες.

Προσωρινή στέγαση των προσφύγων

Το πρώτο διάστημα, οι περισσότεροι πρόσφυγες ανέχονταν τις αντίξοες συνθήκες διαβίωσης, θεωρώντας προσωρινή την παραμονή τους στην Ελλάδα. Πίστευαν ότι δεν θα αργήσει η μέρα της επιστροφής. Η αίσθηση αυτής της προσωρινότητας καθυστερούσε, σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, την κοινωνική και οικονομική τους ένταξη και την ταύτισή τους με το γηγενή πληθυσμό. Μετά την υπογραφή της Σύμβασης της Λοζάνης, οι πρόσφυγες άρχισαν να συνειδητοποιούν ότι το όνειρο της επιστροφής δεν επρόκειτο να πραγματοποιηθεί. Στόχος τους τώρα έγινε η βελτίωση των συνθηκών της ζωής τους και η ενσωμάτωση στη νέα πατρίδα¹¹.

Προσδοκίες και στόχοι των προσφύγων 1922-1923

3. Η Σύμβαση της Λοζάνης και η ανταλλαγή των πληθυσμών

Στις 24 Ιουλίου 1923 υπογράφηκε η Συνθήκη ειρήνης της Λοζάνης. Έξι μήνες πριν, στις 30 Ιανουαρίου 1923, είχε υπογραφεί η ελληνοτουρκική Σύμβαση, η οποία ρύθμιζε την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Προβλεπόταν η υποχρεωτική ανταλλαγή μεταξύ των Ελλήνων ορθόδοξων κατοίκων της Τουρκίας και των Μουσουλμάνων κατοίκων της Ελλάδας. Αυτή θα ίσχυε τόσο γι' αυτούς που παρέμεναν στις εστίες τους, όσο και για εκείνους που είχαν ήδη καταφύγει στην ομόθρησκη χώρα. Μάλιστα, η ανταλλαγή ίσχυσε αναδρομικά για όλες τις μετακινήσεις που έγιναν από τη μέρα που κηρύχθηκε ο Α' Βαλκανικός πόλεμος (18 Οκτωβρίου 1912). Από την ανταλλαγή αυτή εξαιρέθηκαν οι Έλληνες ορθόδοξοι της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου και οι Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης.

Ελληνοτουρκική Σύμβαση Λοζάνης

Οι ανταλλάξιμοι, σύμφωνα με τη σύμβαση ανταλλαγής:

- θα απέβαλαν την παλιά ιθαγένεια και θα αποκτούσαν την ιθαγένεια της χώρας στην οποία θα εγκαθίσταντο,
- είχαν δικαίωμα να μεταφέρουν την κινητή περιουσία τους,

Όροι της σύμβασης ανταλλαγής πληθυσμών

- είχαν δικαίωμα να πάρουν από το κράτος στο οποίο μετανάστευαν ως αποζημίωση περιουσία ίσης αξίας με την ακίνητη περιουσία που εγκατέλειπαν φεύγοντας,
- θα διευκολύνονταν στη μετακίνηση τους από τη *Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής*.

Η συμφωνία αυτή για ανταλλαγή πληθυσμών διέφερε από τις προηγούμενες. Καθιέρωνε για πρώτη φορά τη μαζική μετακίνηση πληθυσμών και είχε υποχρεωτικό χαρακτήρα, ενώ οι μέχρι τότε συμφωνίες προέβλεπαν εθελοντική μετανάστευση κατοίκων κάποιων επίμαχων περιοχών.

Όταν έγινε γνωστή η υπογραφή της Σύμβασης και οι όροι της, οι πρόσφυγες που βρίσκονταν στην Ελλάδα αντέδρασαν έντονα. Σε όλες τις πόλεις της Ελλάδας συγκρότησαν συλλαλητήρια, διατρανώνοντας την απόφασή τους να εμποδίσουν την εφαρμογή της. Η πραγματικότητα όμως, όπως είχε διαμορφωθεί μετά την έξοδο χιλιάδων Ελλήνων από τις πατρογονικές εστίες τους και την άρνηση της Τουρκίας να δεχτεί την επιστροφή τους, ανάγκασε την ελληνική αντιπροσωπεία να συμφωνήσει. Εξάλλου η υπογραφή της Σύμβασης υποβοηθούσε τις βλέψεις των ηγετών των δύο χωρών (Βενιζέλου και Κεμάλ) για τη διασφάλιση και αναγνώριση των συνόρων τους, την επίτευξη ομοιογένειας και την απρόσκοπτη ενασχόληση με την εσωτερική μεταρρύθμιση και ανάπτυξη. Σύμφωνη ήταν και η Κοινωνία των Εθνών. Οι πρόσφυγες έμειναν με την πικρία ότι το δίκαιο και τα συμφέροντά τους θυσιάστηκαν στο βωμό των συμφερόντων του ελληνικού κράτους.

Με βάση το άρθρο 11 της Σύμβασης της Λοζάνης ιδρύθηκε η *Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής* με έδρα την Κωνσταντινούπολη. Την αποτελούσαν έντεκα μέλη (τέσσερις Έλληνες, τέσσερις Τούρκοι και τρία μέλη-πολίτες ουδέτερων κατά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο κρατών) με αρμοδιότητα τον καθορισμό του τρόπου μετανάστευσης των πληθυσμών και της εκτίμησης της ακίνητης περιουσίας των ανταλλαξιμίων.

Διαφορά της Σύμβασης Ανταλλαγής με τις προηγούμενες

Αντιδράσεις προσφύγων μετά την υπογραφή της Σύμβασης

Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών

Γ. Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

1. Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων

Η ελληνική κυβέρνηση, μπροστά στο τεράστιο έργο της περίθαλψης και αποκατάστασης των προσφύγων που έπρεπε να αναλάβει, ζήτησε τη βοήθεια της *Κοινωνίας των Εθνών (ΚΤΕ)*. Με πρωτοβουλία της ΚΤΕ, το Σεπτέμβριο του 1923 ιδρύθηκε ένας αυτόνομος οργανισμός με πλήρη νομική υπόσταση, η *Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ)*, με έδρα την Αθήνα. Βασική αποστολή της ήταν να εξασφαλίσει στους πρόσφυγες παραγωγική απασχόληση και οριστική στέγαση.

Ίδρυση της Ε.Α.Π

Η ελληνική κυβέρνηση διέθεσε στην ΕΑΠ τα εξής:

- τις ιδιοκτησίες των Τούρκων ανταλλαξιμίων και των Βουλγάρων που εγκατέλειψαν την Ελλάδα, κτήματα του Δημοσίου, κτήματα που απαλλοτριώθηκαν με την αγροτική μεταρρύθμιση και μοναστηριακή γη (συνολικά πάνω από 8.000.000 στρέμματα).
- το ποσό από δύο δάνεια (1924, 1928) που είχε συνάψει η ελληνική κυβέρνηση στο εξωτερικό,
- οικόπεδα μέσα ή γύρω από τις πόλεις για την ανέγερση αστικών συνοικισμών,
- το τεχνικό και διοικητικό προσωπικό του Υπουργείου Γεωργίας και του Υπουργείου Προνοίας και Αντιλήψεως.

Πόροι που διατέθηκαν από την ελληνική κυβέρνηση στην Ε.Α.Π

Για την αποκατάσταση των προσφύγων η ΕΑΠ έλαβε υπόψη τις εξής παραμέτρους:

Τη διάκριση σε «αστούς» και «αγρότες». Υπήρξε μέριμνα να αποκτήσουν οι πρόσφυγες απασχόληση ίδια ή συναφή με αυτή που είχαν στην πατρίδα τους. Έτσι, έγινε προσπάθεια από την ΕΑΠ να εγκατασταθούν γεωργοί πρόσφυγες στα μέρη όπου θα μπορούσαν να συνεχίσουν τις

Παράμετροι αποκατάστασης των προσφύγων από την Ε.Α.Π

καλλιέργειες που ήδη γνώριζαν. Καλλιεργητές δημητριακών εγκαταστάθηκαν σε πεδινά μέρη της Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης, καπνοπαραγωγοί σε κατάλληλα εδάφη στην Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη, αμπελουργοί στην Κρήτη και σηροτρόφοι στο Σουφλί, την Έδεσσα και αλλού.

Τον τόπο προέλευσης. Η ΕΑΠ επιδίωξε ώστε οι πρόσφυγες που προέρχονταν από τον ίδιο οικισμό ή έστω την ευρύτερη περιοχή του να εγκατασταθούν μαζί στο ελληνικό έδαφος. Σ' αυτό εν μέρει οφείλονται και τα τοπωνύμια Νέα Σμύρνη, Νέα Φιλαδέλφεια, Νέα Μουδανιά, Νέα Αλικαρνασός κ.ά. Σε λίγες όμως κοινότητες έγινε αυτό δυνατό. Οι περισσότερες εγκαταστάσεις περιλάμβαναν πρόσφυγες διαφορετικής προέλευσης.

Τις αντικειμενικές συνθήκες. Η ΕΑΠ διέκρινε την αποκατάσταση των προσφύγων σε *αγροτική* (παροχή στέγης και κλήρου στην ύπαιθρο) και *αστική* (παροχή στέγης στις πόλεις). Μολονότι οι περισσότεροι πρόσφυγες ασκούσαν στην πατρίδα τους «αστικά» επαγγέλματα (σχετικά με το εμπόριο, τη βιοτεχνία-βιομηχανία κ.τ.λ.), δόθηκε το βάρος στη γεωργία, γιατί:

- υπήρχαν τα μουσουλμανικά κτήματα (κυρίως στη Μακεδονία, αλλά και στην Κρήτη, τη Λέσβο, τη Λήμνο και αλλού),

- αγροτική αποκατάσταση ήταν ταχύτερη και απαιτούσε μικρότερες δαπάνες,
- η ελληνική οικονομία βασιζόταν ανέκαθεν στη γεωργική παραγωγή,
- υπήρχε η πολιτική σκοπιμότητα της αποφυγής κοινωνικών αναταραχών με τη δημιουργία γεωργών μικροϊδιοκτητών αντί εργατικού προλεταριάτου. Εξάλλου, δόθηκε προτεραιότητα στην εγκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη καθώς:

- ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθούν τα μουσουλμανικά κτήματα και τα κτήματα των Βουλγάρων μεταναστών (σύμφωνα με τη συνθήκη του Νεϊγύ). Αυτό θα καθιστούσε τους πρόσφυγες αυτάρκεις σε σύντομο χρονικό διάστημα και θα συντελούσε στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής,

- θα καλυπτόταν το δημογραφικό κενό που είχε δημιουργηθεί με την αναχώρηση των Μουσουλμάνων και των Βουλγάρων και τις απώλειες που προκάλεσαν οι συνεχείς πόλεμοι (1912-1922). Επιπλέον, έτσι εποικίζονταν παραμεθόριες περιοχές.

Βέβαια, η εγκατάσταση των προσφύγων δεν έγινε πάντοτε σύμφωνα με την παραπάνω λογική, ούτε ακολούθησε σε όλες τις περιπτώσεις την κρατική αντίληψη και επιταγή. Η κινητικότητα των προσφύγων υπήρξε μεγάλη, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια. Οι πρόσφυγες γύριζαν από περιοχή σε περιοχή προκειμένου να βρουν το μέρος με τις καλύτερες συνθήκες για εγκατάσταση. Πολλοί πρόσφυγες, αν και δεν ήταν γεωργοί, είχαν δεχτεί ή ζητήσει να αποκατασταθούν ως αγρότες για να επωφεληθούν από τα δάνεια και τις παροχές της ΕΑΠ. Άλλοι πάλι μετακινούνταν προς τα αστικά κέντρα με σκοπό να παρουσιαστούν ως «αστοί» και να πάρουν με αυτόν τον τρόπο την αποζημίωση που δινόταν στους αστούς ανταλλάξιμους.

Εκτός από την ΕΑΠ, με την αποκατάσταση των προσφύγων ασχολήθηκαν το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (1922- 1925), το Υπουργείο Προνοίας και Αντιλήψεως (από το 1925) και το Υπουργείο Γεωργίας. Η ΕΑΠ λειτούργησε μέχρι το τέλος του 1930. Με ειδική σύμβαση μεταβίβασε στο Ελληνικό Δημόσιο την περιουσία της, καθώς και τις υποχρεώσεις που είχε αναλάβει απέναντι στους πρόσφυγες.

2. Η αγροτική αποκατάσταση

Η αγροτική αποκατάσταση στο μεγαλύτερο μέρος της ήταν έργο της ΕΑΠ. Απέβλεπε στη δημιουργία μικρών γεωργικών ιδιοκτησιών. Η εγκατάσταση των προσφύγων έγινε σε

Η Ε.Α.Π δίνει προτεραιότητα στη γεωργία

Λόγοι εγκατάστασης των προσφύγων κυρίως στην Μακεδονία και Δ. Θράκη

Λόγοι κινητικότητας προσφύγων 1923-1930

Λοιποί Φορείς αποκατάστασης προσφύγων

Στόχος της Ε.Α.Π η δημιουργία μικρών γεωργικών ιδιοκτησιών

εγκαταλελειμμένα χωριά, σε νέους συνοικισμούς προσαρτημένους σε χωριά και σε νέους, αμιγώς προσφυγικούς συνοικισμούς.

Ο παραχωρούμενος κλήρος ποίκιλλε ανάλογα με το μέγεθος της οικογένειας των προσφύγων, την ποιότητα του εδάφους, το είδος της καλλιέργειας και τη δυνατότητα άρδευσης. Συνήθως ο κλήρος δεν αποτελούσε ενιαία έκταση, αλλά τεμάχια αγρών που βρίσκονταν σε διαφορετικές τοποθεσίες. Στην αρχή η διανομή από τις υπηρεσίες εποικισμού ήταν προσωρινή. Θα γινόταν οριστική μετά την κτηματογράφηση από την τοπογραφική υπηρεσία του Υπουργείου Γεωργίας. Εκτός από τη γη παραχωρούνταν στέγη, εργαλεία, σπόροι, λιπάσματα και ζώα.

Διαδικασία
διανομής κλήρου

Για τη στέγαση τηρήθηκε το σύστημα της ανέγερσης των οικιών απευθείας από την ΕΑΠ (εργολαβία) ή της ανέγερσης από τους ίδιους τους πρόσφυγες με τη χορήγηση όλων των οικοδομικών υλικών (αυτεπιστασία). Τα κτίσματα ήταν, συνήθως, δύο δωμάτια, μία αποθήκη και ένας σταύλος. Την αξία του παραχωρούμενου κλήρου θα πλήρωναν οι πρόσφυγες με δόσεις. Ο τίτλος που δινόταν στους κληρούχους ήταν τίτλος απλής κατοχής. Θα γινόταν τίτλος πλήρους κυριότητας αργότερα, μετά την αποπληρωμή του χρέους. Μετά τη διάλυση της ΕΑΠ, το 1930, τα χρέη των αγροτών προσφύγων ανέλαβε να εισπράξει η Αγροτική Τράπεζα.

Σύστημα
ανέγερσης οίκων

Στάδια παροχής
τίτλου κυριότητας

3. Η αστική αποκατάσταση

Την αστική αποκατάσταση ανέλαβε περισσότερο το κράτος και λιγότερο η ΕΑΠ, η οποία πρόσφερε οικονομική βοήθεια σε περιορισμένο αριθμό επιχειρήσεων, οικοτεχνικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων (όπως η ταπητουργία). Σε αντίθεση με την αγροτική αποκατάσταση, η αστική περιλάμβανε μόνο στέγαση και όχι πρόνοια για εύρεση εργασίας. Η αστική στέγαση συνάντησε περισσότερα εμπόδια από την αγροτική. Ο αριθμός των προσφύγων ήταν μεγάλος, τα ανταλλάξιμα (μουσουλμανικά) σπίτια στις πόλεις ήταν λίγα και τα οικιστικά προγράμματα του κράτους καθυστερούσαν, λόγω των πολιτικών ανωμαλιών και της κακής οικονομικής κατάστασης κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930.

Φορείς που
ανέλαβαν την
αστική
αποκατάσταση -
εμπόδια

Πρόβλημα επίσης αποτελούσε η περιπλάνηση των αστών προσφύγων από πόλη σε πόλη για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Οι περισσότεροι πρόσφυγες στις πόλεις τα πρώτα χρόνια εργάζονταν περιστασιακά, είτε κάνοντας «μεροκάματα» στις οικοδομές, σε εργοστάσια και βιοτεχνίες, είτε ως πλανόδιοι μικροπωλητές και μικροκαταστηματάρχες. Άλλοι δούλεψαν ως ναυτεργάτες και εργάτες σε δημόσια έργα στις πόλεις ή στην ύπαιθρο (άρδευτικά και αποστραγγιστικά έργα, διάνοιξη δρόμων, κατασκευή ή επέκταση λιμανιών κ.ά.).

Η αστική στέγαση ξεκίνησε από την Αθήνα με τη δημιουργία τεσσάρων συνοικισμών: της *Καισαριανής*, του *Βύρωνα*, της *Νέας Ιωνίας* στην Αθήνα και της *Κοκκινιάς* στον Πειραιά. Για τη στέγαση των αστών προσφύγων υιοθετήθηκε η δημιουργία συνοικισμών με επέκταση των πόλεων στις οποίες αυτοί ήταν προσωρινά εγκατεστημένοι. Προκρίθηκε -εκτός από σπάνιες εξαιρέσεις- το σύστημα της ανέγερσης μικρών κατοικιών, μονοκατοικιών/ διπλοκατοικιών/ τετρακατοικιών, μονοώροφων ή διώροφων, με ένα ή δύο δωμάτια, κουζίνα και τους αναγκαίους βοηθητικούς χώρους. Το κράτος ή η ΕΑΠ ανέθεταν την ανέγερση των συνοικισμών σε εργολάβους ή φρόντιζαν να εφοδιάζουν τους πρόσφυγες με τα απαραίτητα μέσα για να κατασκευάσουν οι ίδιοι τα σπίτια τους. Η οικοδόμηση των συνοικισμών, ελλείπει χρόνου και χρημάτων, συχνά δεν συνδυαζόταν με έργα υποδομής (ύδρευση, αποχετευτικό σύστημα, οδικό δίκτυο, χώροι πράσινου κ.ά.).

Αστική στέγαση

Παρά την ομοιομορφία που επικρατούσε, υπήρχε ελαφρά διαφοροποίηση των κατοικιών του ενός συνοικισμού από τις κατοικίες του άλλου, ως προς το εμβαδόν, την ποιότητα κατασκευής και τη

λειτουργικότητα¹⁷. Ιδρύθηκαν ακόμη προσφυγικοί οικοδομικοί συνεταιρισμοί και χορηγήθηκαν άτοκα δάνεια σε προσφυγικές οικογένειες για τη στέγασή τους.

Υπήρχαν βέβαια και οι εύποροι πρόσφυγες, που είχαν την οικονομική δυνατότητα να φροντίσουν μόνοι τους για τη στέγασή τους. Αυτοί στην αρχή ήταν σε θέση να νοικιάσουν ή να αγοράσουν κατοικίες μέσα στις πόλεις και έτσι να αναμειχθούν με τους γηγενείς. Αργότερα ανέλαβαν οι ίδιοι πρωτοβουλίες για την ίδρυση οικισμών. Η διαδικασία ήταν η ακόλουθη: ίδρυσαν έναν οικοδομικό συνεταιρισμό, αγόραζαν μία έκταση σε προνομιούχο περιοχή και οικοδομούσαν αστικές κατοικίες καλής ποιότητας. Τέτοιοι οικισμοί ήταν η Νέα Σμύρνη στην Αθήνα και η Καλλίπολη στον Πειραιά. Στο αντίθετο άκρο βρίσκονταν οι άποροι πρόσφυγες που δεν είχαν κατορθώσει να αποκατασταθούν ακόμη. Εγκαταστάθηκαν σε καλύβες, χαμόσπιτα και άλλες πρόχειρες κατασκευές στις παρυφές παλαιών οικισμών, ή δημιούργησαν παραγκουπόλεις γύρω από τους προσφυγικούς συνοικισμούς. Έτσι, σε άθλιες συνθήκες, επρόκειτο να ζήσουν για πολλά χρόνια.

Στέγαση
εύπορων - άπορων
προσφύγων

Α. Η ΑΠΟΖΗΜΙΩΣΗ ΤΩΝ ΑΝΤΑΛΛΑΞΙΜΩΝ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

1. Η αποζημίωση των ανταλλαξιμών

Όπως είδαμε, η Σύμβαση ανταλλαγής των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας προέβλεπε την αποζημίωση των ανταλλάξιμων προσφύγων για τις περιουσίες που εγκατέλειψαν στις πατρίδες τους, από το κράτος υποδοχής. Το έργο της εκτίμησης της αξίας των εκατέρωθεν περιουσιών που εγκαταλείφθηκαν ανέλαβε η Μικτή Επιτροπή. Για να βοηθήσει το έργο της ελληνικής αντιπροσωπείας, στη Μικτή Επιτροπή συστάθηκε το 1924 η *Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Πληθυσμών* που υπαγόταν στο Υπουργείο Γεωργίας. Για την αποτελεσματικότερη λειτουργία της, ιδρύθηκαν κατά τόπους *Γραφεία Ανταλλαγής Πληθυσμών*.

Φορείς για την
εκτίμηση της αξίας
των περιουσιών
των ανταλλαξιμών

Το έργο της εκτίμησης των περιουσιών προχωρούσε αργά και η δυσφορία του προσφυγικού κόσμου, που βρισκόταν σε απόγνωση, μεγάλωνε. Έτσι, υιοθετήθηκε η λύση να δοθεί μια προκαταβολή μέχρι την τελική αποπληρωμή της αξίας της περιουσίας που εγκαταλείφθηκε στην Τουρκία, αφού πρώτα το ελληνικό Δημόσιο προέβαινε σε προσωρινή εκτίμησή της. Η Εθνική Τράπεζα ανέλαβε να πληρώσει στους ανταλλάξιμους την προκαταβολή αυτή.

Προκαταβολή
αποζημίωσης
στους Έλληνες
ανταλλάξιμους

Η προσωρινή εκτίμηση των περιουσιών έγινε με βάση τις δηλώσεις που υποβλήθηκαν στα κατά τόπους *Γραφεία Ανταλλαγής*. Οι αιτήσεις των δικαιούχων θα εξετάζονταν από ειδικές επιτροπές προσφύγων, συμπατριωτών των ενδιαφερομένων. Εάν θεωρούνταν ανακριβείς, προβλεπόταν αναθεώρησή τους από ένα *Ανώτατο Συμβούλιο*. Καθορίστηκαν επίσης τα περιουσιακά στοιχεία για τα οποία καταβαλλόταν αποζημίωση. Η προκαταβολή θα δινόταν σ' εκείνους που δεν είχαν μέχρι τότε αποκατασταθεί.

Προσωρινή
εκτίμηση
περιουσίας

Για την οριστική εκτίμηση των περιουσιών που εγκαταλείφθηκαν στην Τουρκία συστάθηκαν *Πρωτοβάθμιες Επιτροπές Εκτίμησης και Δευτεροβάθμιες Επιτροπές*, για προβλήματα που ενδεχομένως θα ανέκυπταν. Με την πάροδο του χρόνου η ολοκλήρωση του έργου της εκτίμησης των περιουσιών φαινόταν όλο και πιο μακρινή. Το έργο ήταν τεράστιο και επιπλέον η όλη διαδικασία υπονομευόταν από την τουρκική πλευρά

Οριστική εκτίμηση
περιουσίας

2. Η ελληνοτουρκική προσέγγιση

Μετά την υπογραφή της Σύμβασης ανταλλαγής πληθυσμών και της Συνθήκης ειρήνης της Λοζάνης, οι σχέσεις της Ελλάδας με την Τουρκία δοκιμάζονταν κατά διαστήματα από εντάσεις. Ύστερα από διαπραγματεύσεις, τον Ιούνιο του 1925 υπογράφηκε η *Σύμβαση της Άγκυρας* και το Δεκέμβριο του 1926 η *Συμφωνία των Αθηνών*. Αυτές ρύθμιζαν τα επίμαχα θέματα, όμως δεν εφαρμόστηκαν ποτέ. Τον Αύγουστο του 1928 το κόμμα των Φιλελευθέρων κέρδισε τις εκλογές και σχεδόν αμέσως η νέα κυβέρνηση ξεκίνησε διαπραγματεύσεις που κράτησαν δύο χρόνια. Ο *Ελ. Βενιζέλος* επιθυμούσε τη διευθέτηση των οικονομικών διαφορών και την αναγνώριση του εδαφικού καθεστώτος μεταξύ των δύο χωρών. Όμως, σε κάθε προσπάθεια προσέγγισης με την Τουρκία, εμπόδιο στεκόταν η έντονα αρνητική στάση των προσφύγων.

Ελληνοτουρκικές
συμφωνίες
1925 - 1930

Στις 10 Ιουνίου 1930 υπογράφηκε η *Συμφωνία της Άγκυρας* που αποτελούσε το οικονομικό σύμφωνο μεταξύ των δύο χωρών. Τα κυριότερα σημεία του ήταν:

Συμφωνία της
Άγκυρας – Όροι

- Ρύθμισε το ζήτημα των Ελλήνων ορθοδόξων της Κωνσταντινούπολης και των μουσουλμάνων της Θράκης, καθώς και των «φυγάδων».
- Όριζε ότι οι ανταλλάξιμες μουσουλμανικές περιουσίες στην Ελλάδα και οι ελληνικές στην Τουρκία περιέρχονταν στην κυριότητα του Ελληνικού και Τουρκικού Δημοσίου, αντίστοιχα.
- Προέβλεπε αμοιβαία απόσβεση των οικονομικών υποχρεώσεων μεταξύ των δύο χωρών.

Η συμφωνία ολοκληρώθηκε στις 30 Οκτωβρίου του ίδιου έτους με το Σύμφωνο φιλίας, ουδετερότητας και διαιτησίας, το Πρωτόκολλο για τον περιορισμό των ναυτικών εξοπλισμών και τη Σύμβαση εμπορίου, εγκατάστασης και ναυτιλίας. Με την τελευταία αυτή σύμβαση δόθηκε η δυνατότητα στους υπηκόους του καθενός από τα δύο κράτη να ταξιδεύουν ή να εγκαθίστανται (με κάποιους περιορισμούς) στο έδαφος του άλλου κράτους.

Ολοκλήρωση
Συμφωνίας της
Άγκυρας

Οι μεταγενέστερες εξελίξεις έδειξαν ότι οι προσδοκίες από τη λύση που δόθηκε σε κάποια ζητήματα με τις ελληνοτουρκικές συμφωνίες του 1930 διαψεύστηκαν. Βέβαια, για ένα μεγάλο διάστημα δεν σημειώθηκαν τριβές μεταξύ των δύο κρατών και δεν αμφισβητήθηκαν τα μεταξύ τους σύνορα. Αυτό ήταν και η βασική επιδίωξη του Έλληνα πρωθυπουργού. Ο συμψηφισμός όμως των ανταλλάξιμων, ελληνικών και μουσουλμανικών περιουσιών, προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων ανάμεσα στους πρόσφυγες. Με τη συμφωνία αυτή η κατά πολύ μεγαλύτερη περιουσία των ανταλλάξιμων Ελλήνων ορθοδόξων της Τουρκίας εξισώθηκε με την αντίστοιχη περιουσία των μουσουλμάνων της Ελλάδας. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την παρακράτηση του 25% της προκαταβολής της αποζημίωσης από την Εθνική Τράπεζα και της άρνησης διακανονισμού των προσφυγικών χρεών, απομάκρυνε τμήμα του προσφυγικού κόσμου από την εκλογική βάση του κόμματος των Φιλελευθέρων και συνέβαλε στην ήττα του στις εκλογές του 1932 και του 1933.

Συνέπειες της
συμφωνίας της
Άγκυρας

Ε. Η ΕΝΤΑΞΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Η ενσωμάτωση των προσφύγων

Η αποκατάσταση και η αφομοίωση των προσφύγων στην Ελλάδα ήταν, κατά γενική ομολογία, το σημαντικότερο επίτευγμα του νέου ελληνικού κράτους. Αν λάβει κανείς υπόψη τις αντικειμενικές δυσχέρειες, όπως τη δεινή οικονομική κατάσταση της χώρας, τις πολιτικές περιστάσεις κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930, την ελλιπή κρατική οργάνωση και, κυρίως, τον τεράστιο αριθμό των προσφύγων που έφθασαν στην Ελλάδα, αντιλαμβάνεται γιατί το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων έχει χαρακτηριστεί «τιτάνιο». Μεγάλο μέρος του έργου αυτού έγινε από το 1924 έως το 1928 και σε αυτό καθοριστικό ρόλο έπαιξε η λειτουργία της ΕΑΠ. Το γεγονός ότι ήταν ένας οργανισμός υπό διεθνή έλεγχο τη βοήθησε να είναι αποστασιοποιημένη από την ταραγμένη ελληνική πολιτική ζωή και ως εκ τούτου αποτελεσματικότερη. Βέβαια, για την υλοποίηση των προγραμμάτων της το ελληνικό κράτος της παραχώρησε τα υλικά μέσα και το ανθρώπινο δυναμικό. Και αν σε κάποιες περιπτώσεις το έργο των κατά τόπους επιτροπών της ΕΑΠ ή του κράτους γινόταν βιαστικά, εμπειρικά και πρόχειρα ή εξυπηρετούσε απλώς άμεσες ανάγκες και πολιτικές σκοπιμότητες, αυτό δεν μειώνει τη σπουδαιότητα του συνολικού έργου που επιτεύχθηκε.

Αποτίμηση του έργου της αποκατάστασης των προσφύγων

Ρόλος της Ε.Α.Π

Οι πρόσφυγες δεν αποτελούσαν ένα ενιαίο σύνολο. Ανάμεσά τους υπήρχαν διαφορές κοινωνικής προέλευσης, πολιτιστικής παράδοσης, διαλέκτου, ακόμα και γλώσσας (περίπου 100.000 πρόσφυγες ήταν τουρκόφωνοι). Όσοι εύποροι κάτοικοι της Μικράς Ασίας ή της Ανατολικής Θράκης κατόρθωσαν να φέρουν στην Ελλάδα μεγάλο μέρος από την περιουσία τους, σχεδόν αμέσως ενσωματώθηκαν στο νέο τόπο εγκατάστασής τους και αναμείχθηκαν με τους γηγενείς. Για τη μεγάλη όμως μάζα των προσφύγων, παρά την ταχεία αποκατάστασή τους, η αφομοίωση ήταν μία διαδικασία που κινήθηκε με πολύ πιο αργούς ρυθμούς. Οι περισσότεροι πρόσφυγες, ψυχικά τραυματισμένοι και με το άγχος πρώτα της επιβίωσης και αργότερα της βελτίωσης της ζωής τους, εξέφραζαν συχνά παράπονα για την αντιμετώπιση του κράτους, αλλά και των γηγενών κατοίκων του. Κατηγορούσαν το ελληνικό κράτος ότι με την υπογραφή της Σύμβασης ανταλλαγής της Λοζάνης και του ελληνοτουρκικού Συμφώνου του 1930 παραβίασε βασικά δικαιώματά τους ότι αποζημιώθηκαν μόνο κατά ένα μέρος για την περιουσία που εγκατέλειψαν στις πατρίδες τους ότι, τέλος, η ανταλλάξιμη περιουσία δεν περιήλθε πάντοτε σε αυτούς. Πράγματι, παρά την ύπαρξη νόμων (ήδη πριν από το 1922) που απαγόρευαν τη μεταβίβαση της μουσουλμανικής ακίνητης ιδιοκτησίας, η έλλειψη κτηματολογίου, η ανυπαρξία, σε πολλές περιπτώσεις, τίτλων ιδιοκτησίας και η δυσκολία στην οριοθέτηση ή την περιφραγή της, συνέβαλαν στο να περιέλθουν τέτοιες εκτάσεις σε ντόπιους. Αλλά και το ίδιο το κράτος κάποιες φορές παραχώρησε ανταλλάξιμη περιουσία σε γηγενείς ακτήμονες ή σε ευαγή ιδρύματα.

Διαφορές ανάμεσα στους ίδιους τους πρόσφυγες

Παράπονα - «κατηγόρω» προσφύγων εναντίον του Ελληνικού κράτους

Σε γενικές γραμμές υπήρχε διαφορά νοοτροπίας και ιδιοσυγκρασίας μεταξύ προσφύγων και γηγενών. Οι γηγενείς αναφέρονταν συχνά στο ήθος των προσφύγων (κυρίως των αστών), στη ροπή τους για διασκέδαση και την κοσμοπολίτικη συμπεριφορά αυτών και των γυναικών τους. Οι πρόσφυγες από τη μεριά τους μιλούσαν για το χαμηλό μορφωτικό και πολιτιστικό επίπεδο των ντόπιων και πρόβαλλαν την ελληνικότητά τους, την οποία οι ντόπιοι συχνά αμφισβητούσαν.

Διάσταση προσφύγων - γηγενών

Η διάσταση προσφύγων και γηγενών εκφράστηκε κυρίως:

• **Στην οικονομική ζωή.** Υπήρχε ανταγωνισμός στην αγορά εργασίας, στην ιδιοκτησία της γης και σε άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες.

• **Στην πολιτική ζωή.** Πριν ακόμη από την παροχή στέγης και εργασίας, οι πρόσφυγες απέκτησαν την ελληνική ιθαγένεια και πολιτικά δικαιώματα. Εντάχθηκαν στο κόμμα του Βενιζέλου τόσο ως

ψηφοφόροι όσο και ως πολιτευτές, βουλευτές και υπουργοί. Οι αντιβενιζελικοί και ο αντιβενιζελικός τύπος καλλιεργούσαν το μίσος εναντίον τους.

• **Στην κοινωνική ζωή.** Οι πρόσφυγες που κατοικούσαν στους συνοικισμούς ήταν απομονωμένοι, δεν είχαν συχνές επαφές με ντόπιους και προτιμούσαν να συνάπτουν γάμους μεταξύ τους. Δεν συνέβαινε το ίδιο με τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν μέσα στις πόλεις ή τα χωριά. Ο χώρος εργασίας, το σχολείο, η εκκλησία και κυρίως η γειτονιά έδιναν ευκαιρίες επικοινωνίας με τους ντόπιους. Σιγά-σιγά άρχισαν να συνάπτονται μικτοί γάμοι, που με την πάροδο του χρόνου γίνονταν όλο και περισσότεροι.

Η αντίθεση μεταξύ προσφύγων και γηγενών, σε ελάχιστες περιπτώσεις πήρε τη μορφή ανοικτής σύγκρουσης. Ο όρος «πρόσφυγας», όμως, είχε στην κοινή συνείδηση υποτιμητική σημασία, για πολλά χρόνια. Η διαχωριστική γραμμή μεταξύ προσφύγων και γηγενών έπαψε να υπάρχει μετά τη δεκαετία του 1940. Αλλά και από πιο πριν οι πρόσφυγες πρώτης γενιάς και αργότερα τα παιδιά και τα εγγόνια τους συμμετείχαν σε όλες τις δραστηριότητες στη νέα πατρίδα τους.

Άρση της αντίθεσης προσφύγων - γηγενών

2. Οι επιπτώσεις από την άφιξη των προσφύγων

Η Μικρασιατική καταστροφή επηρέασε σημαντικά την πορεία του ελληνικού έθνους στη σύγχρονη εποχή. Ορισμένοι την παραλλήλισαν με την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453, ενώ άλλοι θεώρησαν το 1922 ως αφετηρία της νέας Ελλάδας. Το προσφυγικό ζήτημα, ως συνέπεια της Μικρασιατικής καταστροφής, αποτέλεσε για την Ελλάδα ένα οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό ζήτημα μεγάλης σπουδαιότητας, με επιπτώσεις σε όλους τους τομείς της ζωής του νεοελληνικού έθνους.

α. Εξωτερική πολιτική

Με την ανταλλαγή των πληθυσμών εξέλιπε η κυριότερη πηγή προστριβών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Οι καλές σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών διατηρήθηκαν τρεις τουλάχιστον δεκαετίες.

Εξομάλυνση ελληνοτουρκικών σχέσεων

β. Πληθυσμός/εθνολογική σύσταση

Ο πληθυσμός της Ελλάδας αυξήθηκε από το 1920 έως το 1928 περίπου κατά 20%. Αυξήθηκε επίσης κατά πολύ ο βαθμός αστικοποίησης του κράτους. Κατά την ίδια περίοδο, ο πληθυσμός της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας διπλασιάστηκε. Η δημιουργία μάλιστα προσφυγικών συνοικισμών γύρω από την Αθήνα και τον Πειραιά έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση του ενιαίου πολεοδομικού συγκροτήματος, όπως το ξέρουμε σήμερα. Εκτός από την Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη, υπήρξαν και άλλα αστικά κέντρα που διογκώθηκαν εξαιτίας της εγκατάστασης προσφύγων σε αυτά.

Αύξηση βαθμού αστικοποίησης του κράτους

Σημαντικότερες ήταν οι επιπτώσεις από την άφιξη των προσφύγων στην εθνολογική σύσταση του πληθυσμού της Ελλάδας. Το 1920 η Ελλάδα είχε 20% μη Έλληνες ορθόδοξους, ενώ το 1928 μόλις 6%. Ο ελληνικός πληθυσμός της Δυτικής Θράκης και της Ηπείρου αυξήθηκε, ενώ η Κρήτη, η Λέσβος και η Λήμνος εξελληνίστηκαν πλήρως. Η κυριότερη όμως μεταβολή στην εθνολογική σύσταση λόγω της εγκατάστασης των προσφύγων συνέβη στη Μακεδονία. Το ποσοστό των μη Ελλήνων ορθοδόξων που ήταν 48% το 1920, έπεσε στο 12% το 1928. Η ενίσχυση του ελληνικού χαρακτήρα της Μακεδονίας είχε μεγάλη σημασία για τη διατήρηση της εδαφικής ακεραιότητας της Ελλάδας. Εξάλλου, αραιοκατοικημένες περιοχές της Βόρειας Ελλάδας, κάποιες από αυτές παραμεθόριες, εποίκιστηκαν από πρόσφυγες. Με τον τρόπο αυτό κατοχυρώθηκαν οι νέες περιοχές που ενώθηκαν με την Ελλάδα μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και ενσωματώθηκαν στον εθνικό κορμό.

Αλλαγές στην εθνολογική σύσταση του κράτους

γ. Οικονομία

Για ένα διάστημα η άφιξη των προσφύγων φαινόταν δυσβάστακτο φορτίο για την ελληνική οικονομία. Μεσοπρόθεσμα όμως αυτή ωφελήθηκε από την εγκατάσταση των προσφύγων.

Αποτελέσματα
στην γεωργική
οικονομία

Κατ' αρχήν αναδιαρθρώθηκαν οι καλλιέργειες και η αγροτική παραγωγή πολλαπλασιάστηκε. Σε μία δεκαετία (1922-1931) οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αυξήθηκαν περίπου κατά 50%, η γεωργική παραγωγή διπλασιάστηκε και εξασφαλίστηκε επάρκεια σε σιτηρά. Οι πρόσφυγες εφόρμισαν την αμειψισπορά και την πολυκαλλιέργεια και στήριξαν το θεσμό της μικρής γεωργικής ιδιοκτησίας.

Η έλλειψη γεωργικών εκτάσεων προς διανομή στους πρόσφυγες υποχρέωσε το κράτος να αναλάβει την κατασκευή μεγάλων εγχειοβελτιωτικών έργων, κυρίως στη Μακεδονία, και έτσι αυξήθηκαν οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Εισήχθησαν νέες καλλιέργειες ή επεκτάθηκαν οι παλιές (καπνός, βαμβάκι, σταφίδα). Η κτηνοτροφία και η πτηνοτροφία βελτιώθηκαν ποσοτικά και ποιοτικά. Η δενδροκομία, η σηροτροφία και η αλιεία αναπτύχθηκαν από πρόσφυγες που ήταν ειδικευμένοι σε αυτές τις ασχολίες στην πατρίδα τους.

Η άφιξη των προσφύγων αναζωογόνησε και τη βιομηχανία με νέο, ειδικευμένο και φθινό εργατικό δυναμικό, με τη διεύρυνση της καταναλωτικής αγοράς και με τη δράση ανθρώπων με επιχειρηματικές ικανότητες. Στη δεκαετία 1922-1932, διπλασιάστηκε ο αριθμός των βιομηχανικών μονάδων. Η πρόοδος όμως δεν ήταν σημαντική, εξαιτίας κυρίως της διατήρησης των παραδοσιακών δομών λειτουργίας τους. Η συμμετοχή των προσφύγων (ως κεφαλαιούχων και ως εργατών) ήταν μεγαλύτερη στην κλωστοϋφαντουργία, την ταπητουργία, τη μεταξουργία, την αλευροβιομηχανία και την παραγωγή οικοδομικών υλικών. Αρκετοί ήταν οι πρόσφυγες που αναδείχθηκαν ως επιχειρηματίες, βιομήχανοι ή μεγαλέμποροι. Οι Έλληνες που προέρχονταν από τα αστικά κέντρα της Μικράς Ασίας και την Κωνσταντινούπολη υπερείχαν σε σύγκριση με τους αυτόχθονες σε επιχειρηματικό πνεύμα, εκπαίδευση, κατάρτιση και προοδευτικές αντιλήψεις. Ο κοσμοπολίτικος χαρακτήρας της ζωής τους, η γνώση ξένων γλωσσών, οι επαφές που είχαν αναπτύξει με την Ευρώπη και η πείρα που διέθεταν τους βοήθησαν, όταν εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, να οργανώσουν δικές τους επιχειρήσεις ή να στελεχώσουν επιχειρήσεις άλλων, προσφύγων ή γηγενών.

Αποτελέσματα στη
βιομηχανία

Λόγοι
επαγγελματικής
ανάδειξης πολλών
προσφύγων

Η άφιξη των προσφύγων επέδρασε και στην ένταξη των γυναικών στον ενεργό πληθυσμό. Το 1930 οι γυναίκες αποτελούσαν την πλειονότητα των εργατών στην κλωστοϋφαντουργία, την καπνοβιομηχανία και τη βιομηχανία ετοιμών ενδυμάτων.

Ένταξη των
γυναικών στο
εργατικό δυναμικό

δ. Πολιτισμός

Οι πρόσφυγες είχαν ζήσει σε τόπους με πολιτιστική παράδοση πολλών αιώνων, την οποία μετέφεραν στη νέα τους πατρίδα. Η μουσική που έφεραν μαζί τους επηρέασε τον τρόπο έκφρασης των λαϊκών στρωμάτων και αναδείχθηκε σε λαϊκή μουσική της πόλης (ρεμπέτικα). Πρόσφυγες οργανοπαίχτες και τραγουδιστές κυριάρχησαν στη λαϊκή μουσική σκηνή μέχρι το 1940. Οι πρόσφυγες έκαναν αισθητή την παρουσία τους και στον πνευματικό χώρο. Οι λογοτέχνες Γ. Σεφέρης, Η. Βενέζης, Κ. Πολίτης, Γ. Θεοτοκάς, Σ. Δούκας, ο ζωγράφος και συγγραφέας Φ. Κόντογλου και ο μουσικός Μ. Καλομοίρης είναι μερικοί από τους πολλούς Μικρασιάτες που διέπρεψαν στα γράμματα και τις τέχνες, πλούτισαν τη νέα ελληνική γλώσσα και συνέβαλαν στην εξέλιξή της. Γενικότερα, σημαντική υπήρξε η προσφορά των προσφύγων στη διαμόρφωση της σημερινής ελληνικής ταυτότητας.

Αποτελέσματα
στον πολιτισμό του
κράτους

ΟΡΙΣΜΟΙ

Γ. ΠΡΟΦΥΤΓΙΚΟ ΖΗΣΗΜΑ

Τάγματα Εργασίας: Αμελέ Ταμπουρού): Μέτρο εξόντωσης που εφάρμοσαν οι Τούρκοι εναντίον των μειονοτήτων. Στα τάγματα εργασίας (αμελέ ταμπουρού) αναγκάζονταν να υπηρετούν άνδρες άνω των 45 ετών που δεν στρατεύονταν. Δούλευαν σε λατομεία, ορυχεία, στη διάνοιξη δρόμων και αλλού κάτω από εξοντωτικές συνθήκες. Οι περισσότεροι πέθαιναν από την πείνα, τις κακουχίες και τις αρρώστιες.

Αμειψισπορά: Η εναλλαγή καλλιέργειας στο ίδιο έδαφος (π.χ. τον έναν χρόνο σιτηρά, τον επόμενο ψυχανθή), για να εξασφαλίζονται καλύτερες γεωργικές αποδόσεις. Η αμειψισπορά εφαρμόστηκε από τους αγρότες πρόσφυγες, συμβάλλοντας στον πολλαπλασιασμό της αγροτικής παραγωγής.

6 Φορείς που ασχολήθηκαν με το προσφυγικό ζήτημα από το 1914 ως το 1930

Μικτή Επιτροπή (1914): Ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1914 για να ρυθμίσει την εθελούσια ανταλλαγή Ελλήνων ορθοδόξων της Τουρκίας και μουσουλμάνων της Ελλάδας. Δεν λειτούργησε λόγω της εισόδου της Σουρκίας στο Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, τον Οκτώβριο του 1914.

Υπηρεσία Ανοικοδομήσεως Ανατολικής Μακεδονίας: Μεριμνήσε, μετά τη λήξη των εχθροπραξιών το 1918, για την επανεγκατάσταση των προσφύγων που ήρθαν στην Ελλάδα το 1916 από την Ανατολική Μακεδονία, την οποία είχαν καταλάβει οι Βούλγαροι ως σύμμαχοι των Γερμανών.

Οργανισμός: Ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1914 στη Θεσσαλονίκη με σκοπό την άμεση περίθαλψη και στη συνέχεια την εγκατάσταση των προσφύγων σε εγκαταλελειμμένα τουρκικά και βουλγαρικά χωριά της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας. Παρεχόταν συσσίτιο, προσωρινή στέγη και ιατρική περίθαλψη, μέχρι οι πρόσφυγες να βρουν εργασία ή να αποκτήσουν γεωργικό κλήρο.

Ανώτατη Διεύθυνση Περιθάλψεως: Ιδρύθηκε από την κυβέρνηση Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού (1916 - 1917). Έργο της η περίθαλψη των προσφύγων.

Υπουργείο Περιθάλψεως: Ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1917 όταν στην Ελλάδα είχε επικρατήσει ο Βενιζέλος και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος είχε εγκαταλείψει τη χώρα. Εκτός από την περίθαλψη των προσφύγων, παρείχε περίθαλψη και για τις οικογένειες των εφέδρων που βρίσκονταν στο μέτωπο και για τις οικογένειες των θυμάτων πολέμου. Μεριμνήσε για την παλιννόστηση των προσφύγων του πρώτου διωγμού. Με την άφιξη των προσφύγων της μικρασιατικής καταστροφής ανέλαβε το έργο της προσωρινής στέγασής τους και ενισχύθηκε με έκτακτο προσωπικό.

Πατριωτικό Ίδρυμα: Οργάνωνε καθημερινά συσσίτια σε συνοικίες πόλεων όπου ήταν συγκεντρωμένοι πολλοί πρόσφυγες (από τον πρώτο διωγμό και τα Βαλκάνια).

Πατριαρχική Επιτροπή: Συστάθηκε τον Οκτώβριο του 1918 στην Κωνσταντινούπολη, με σκοπό την οργάνωση του επαναπατρισμού των εκτοπισμένων, με τη βοήθεια του Πατριαρχείου και της ελληνικής κυβέρνησης.

Υπηρεσία Παλινοστήσεως και Περιθάψεως: Ιδρύθηκε στα πλαίσια της Έπαυσης Αρμοσθείας Σμύρνης και βοηθούσε όσους πρόσφυγες του πρώτου διωγμού επέστρεφαν στη Δυτική Μικρά Ασία να αποκατασταθούν στα σπίτια τους και τις ασχολίες τους.

Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής: Ιδρύθηκε με βάση το άρθρο 11 της Σύμβασης της Λωζάννης με έδρα την Κωνσταντινούπολη. Αποτελούνταν από έντεκα μέλη (τέσσερις Έλληνες, τέσσερις Τούρκοι και τρία μέλη - πολίτες ουδέτερων κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο κρατών) με αρμοδιότητα τον καθορισμό του τρόπου μετανάστευσης των πληθυσμών και της εκτίμησης της ακίνητης περιουσίας των ανταλλάξιμων, καθώς και τη διευκόλυνση των ανταλλάξιμων στη μετακίνησή τους. Φρόντισε το 1924 και 1925 για τη μεταφορά 200.000 Ελλήνων που είχαν παραμείνει στην Καππαδοκία και γενικότερα στην Κεντρική και Νότια Μικρά Ασία. Ανέλαβε το έργο εκτίμησης των περιουσιών που εγκαταλείφθηκαν, σύμφωνα με τη σχετική ρύθμιση της ελληνοτουρκικής Σύμβασης ανταλλαγής, που προέβλεπε την αποζημίωση των ανταλλάξιμων προσφύγων για τις περιουσίες που εγκατέλειψαν στις πατρίδες τους από το κράτος υποδοχής. Για τη διευκόλυνση του έργου της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Μικτή Επιτροπή συστάθηκε το 1924 η Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Πληθυσμών που υπαγόταν στο Υπουργείο Γεωργίας. Για την αποτελεσματικότερη λειτουργία της ιδρύθηκαν κατά τόπους Γραφεία Ανταλλαγής Πληθυσμών.

Ταμείο Περιθάψεως Προσφύγων: Ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1922. Με την άφιξη των προσφύγων ανήγειρε ξύλινα παραπήγματα για τη στέγασή τους. Λειτουργήσε από το 1922 ως το 1925.

ΕΑΠ: Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων. Ιδρύθηκε το Σεπτέμβριο του 1923 με πρωτοβουλία της Κοινωνίας των Εθνών (ΚΣΕ). Αποτελέσε αυτόνομο οργανισμό με πλήρη νομική υπόσταση, είχε έδρα την Αθήνα και βασική της αποστολή ήταν να εξασφαλίσει στους πρόσφυγες παραγωγική απασχόληση και οριστική στέγαση. Αξιοποίησε τις ιδιοκτησίες των Τούρκων ανταλλάξιμων και των Βουλγάρων που εγκατέλειψαν την Ελλάδα, κτήματα του Δημοσίου, κτήματα που απαλλοτριώθηκαν με την αγροτική μεταρρύθμιση και μοναστηριακή γη (συνολικά πάνω από 8.000.000). Ενισχύθηκε οικονομικά με το ποσό δύο δανείων που είχε συνάψει η ελληνική κυβέρνηση το 1924 και το 1928 στο εξωτερικό. Στελεχώθηκε με διοικητικό και τεχνικό προσωπικό του Υπουργείου Πρόνοιας και Αντιλήψεως. Λειτουργήσε μέχρι το τέλος του 1930. Με ειδική σύμβαση μεταβίβασε στο Ελληνικό Δημόσιο την περιουσία της, καθώς και τις υποχρεώσεις που είχε αναλάβει απέναντι στους πρόσφυγες.

Υπουργείο Πρόνοιας και Αντιλήψεως: Ασχολήθηκε από το 1925 με την αποκατάσταση των προσφύγων.

Υπουργείο Γεωργίας: Ασχολήθηκε με την αποκατάσταση των προσφύγων. Στο Υπουργείο Γεωργίας υπαγόταν η Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Πληθυσμών που συστάθηκε το 1924 για να βοηθήσει το έργο της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Μικτή Επιτροπή σχετικά με την εκτίμηση της αξίας των εκατέρωθεν περιουσιών που εγκαταλείφθηκαν. Για την αποτελεσματικότερη λειτουργία της ιδρύθηκαν κατά τόπους Γραφεία Ανταλλαγής Πληθυσμών.

Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Πληθυσμών: Συστάθηκε το 1924 για να βοηθήσει το έργο της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Μικτή Επιτροπή σχετικά με την εκτίμηση της αξίας των εκατέρωθεν περιουσιών που εγκαταλείφθηκαν. Για την αποτελεσματικότερη λειτουργία της ιδρύθηκαν κατά τόπους Γραφεία Ανταλλαγής Πληθυσμών.

Γραφεία Ανταλλαγής Πληθυσμών: Ιδρύθηκαν κατά τόπους για την αποτελεσματικότερη λειτουργία της Γενικής Διεύθυνσης Ανταλλαγής Πληθυσμών που συστάθηκε το 1924 για να βοηθήσει το έργο της

ελληνικής αντιπροσωπείας στη Μικτή Επιτροπή σχετικά με την εκτίμηση της αξίας των εκατέρωθεν περιουσιών. Στα Γραφεία Ανταλλαγής υποβλήθηκαν οι δηλώσεις των ενδιαφερομένων με βάση τις οποίες έγινε η προσωρινή εκτίμηση των περιουσιών. Οι αιτήσεις των δικαιούχων θα εξετάζονταν από ειδικές επιτροπές προσφύγων, συμπατριωτών των ενδιαφερομένων. Εάν θεωρούνταν ανακριβείς, προβλεπόταν αναθεώρησή τους από ένα Ανώτατο Συμβούλιο.

Ανώτατο Συμβούλιο: Έργο του η αναθεώρηση των ανακριβών αιτήσεων των προσφύγων που δικαιούνταν αποζημίωση βάσει της ελληνοτουρκικής Σύμβασης ανταλλαγής των πληθυσμών ύστερα από σχετική γνωμοδότηση των ειδικών προσφυγικών επιτροπών στα πλαίσια της λειτουργίας των Γραφείων Ανταλλαγής και της Γενικής Διεύθυνσης Ανταλλαγής.

Πρωτοβάθμιες Επιτροπές Εκτίμησης: Συστάθηκαν για την οριστική εκτίμηση των περιουσιών που εγκαταλείφθηκαν στην Τουρκία (Η προσωρινή εκτίμηση γινόταν με βάση δηλώσεις που υποβάλλονταν στα κατά τόπους Γραφεία Ανταλλαγής μετά την εξέτασή τους από ειδικές επιτροπές προσφύγων).

Δευτεροβάθμιες Επιτροπές Εκτίμησης: Συστάθηκαν για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που ενδεχομένως θα ανέκυπταν στο έργο των Πρωτοβάθμιων Επιτροπών Εκτίμησης, αρμοδιότητα των οποίων ήταν η οριστική εκτίμηση των περιουσιών που εγκαταλείφθηκαν στην Τουρκία.

Αγροτική Τράπεζα: Η ίδρυσή της προωθήθηκε μετά την ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης, προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα νέα προβλήματα που είχε δημιουργήσει η νέα κατάσταση. Ανέλαβε την είσπραξη των χρεών των αγροτών προσφύγων. μετά τη διάλυση της ΕΑΠ το 1930.

Εθνική Τράπεζα: Ανέλαβε να πληρώσει στους ανταλλάξιμους που δεν είχαν ακόμα αποκατασταθεί μια προκαταβολή μέχρι την τελική αποπληρωμή της αξίας της περιουσίας που εγκαταλείφθηκε στην Τουρκία. Παρακρατούσε το 25% της προκαταβολής της αποζημίωσης.

Διπλωματικές πράξεις (Συνθήκες, συμβάσεις, σύμφωνο)

Συνθήκη Βουκουρεστίου (1913): Συνθήκη ειρήνης μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων (1912-13) με την οποία παραχωρήθηκαν στην Ελλάδα η Ήπειρος και η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία.

Συνθήκη του Νειγύ (1919): Συνθήκη ειρήνης μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Υπογράφηκε το Νοέμβριο του 1919 και προέβλεπε την παραχώρηση της Δυτικής Θράκης από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα.

«Σύμφωνο περί αμοιβαίας μεταναστεύσεως μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας» (1919): Σύμφωνο συνημμένο στη συνθήκη του Νειγύ (1919). Προέβλεπε εθελούσια ανταλλαγή πληθυσμών Ελλάδας και Βουλγαρίας. Με βάση το σύμφωνο αυτό αναχώρησαν από την Ελλάδα περίπου 50.000 Βούλγαροι και από τη Βουλγαρία περίπου 30.000 Έλληνες (περίπου 20.000 ακόμη Έλληνες είχαν μεταναστεύσει πριν από την υπογραφή της συνθήκης).

Συνθήκη Σεβρών (1920): Υπογράφηκε στις 10 Αυγούστου του 1920 και αποτέλεσε τη μεγαλύτερη διπλωματική επιτυχία της Ελλάδας, καθώς το όραμα της Μεγάλης Ιδέας για την «Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών» φαινόταν να γίνεται πραγματικότητα. Μεταξύ άλλων η Συνθήκη όριζε ότι η περιοχή της Σμύρνης θα βρισκόταν υπό ελληνική διοίκηση για πέντε χρόνια. Ύστερα από την περίοδο αυτή θα μπορούσαν οι κάτοικοι με δημοψήφισμα να αποφασίσουν την προσάρτηση της περιοχής στην Ελλάδα.

Συνθήκη Λωζάννης (1923): Η συνθήκη ειρήνης μετά το τέλος του μικρασιατικού πολέμου, που όρισε τα σύνορα Ελλάδας- Τουρκίας. Υπογράφηκε στις 24 Ιουλίου 1923.

Ελληνοτουρκική σύμβαση Λωζάννης (1923) (*)

Η ελληνοτουρκική σύμβαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών. Υπογράφηκε στις 30 Ιανουαρίου 1923 και επισυνάφθηκε στη Συνθήκη ειρήνης της Λωζάννης. Βλ. βιβλίο σελ. 149 -151 «Στις 24 Ιουλίου ...επίμαχων περιοχών» και σελ. 151 –152 «Με βάση το άρθρο 11 ...ανταλλαξιμών»

Σύμβαση της Άγκυρας (1925): Ελληνοτουρκική σύμβαση που υπογράφηκε ύστερα από διαπραγματεύσεις τον Ιούνιο του 1925. Ρύθμιζε επίμαχα θέματα στις σχέσεις των δύο χωρών (που μετά την υπογραφή της Σύμβασης ανταλλαγής πληθυσμών και της Συνθήκης της Λωζάννης δοκιμάζονταν κατά διαστήματα από εντάσεις), αλλά δεν εφαρμόστηκε ποτέ (όπως και η Συμφωνία των Αθηνών του Δεκεμβρίου 1926)

Συμφωνία των Αθηνών (1926): Ελληνοτουρκική συμφωνία που υπογράφηκε ύστερα από διαπραγματεύσεις τον Δεκέμβριο του 1926. Ρύθμιζε επίμαχα θέματα στις σχέσεις των δύο χωρών (που μετά την υπογραφή της Σύμβασης ανταλλαγής πληθυσμών και της Συνθήκης της Λωζάννης δοκιμάζονταν κατά διαστήματα από εντάσεις), αλλά δεν εφαρμόστηκε ποτέ (όπως και η Συμφωνία της Άγκυρας του Ιουνίου 1925).

Συμφωνία της Άγκυρας (1930) (*): Το οικονομικό σύμφωνο Ελλάδας – Τουρκίας. Υπογράφηκε στις 10 Ιουνίου 1930. Βλ. βιβλίο σελ. 161 «Στις 10 Ιουνίου ... κράτους» (*) Η απάντηση είναι πολύ μεγάλη για να ζητηθεί σε ορισμό

Σύμβαση εμπορίου, εγκατάστασης και ναυτιλίας (1930): Μία από τις διπλωματικές πράξεις με τις οποίες ολοκληρώθηκε στις 30 Οκτωβρίου 1930 η Συμφωνία της Άγκυρας (10/6/1910). Με τη σύμβαση αυτή δόθηκε η δυνατότητα στους υπηκόους του καθενός από τα δύο κράτη να ταξιδεύουν ή να εγκαθίστανται (με κάποιους περιορισμούς) στο έδαφος του άλλου κράτους.

Πρόσφυγες στην Ελλάδα κατά το 19ο αιώνα

Εισαγωγή

Επανάσταση 1821 → μετακινήσεις ελληνικών πληθυσμών → αφετηρία προσφυγικού προβλήματος
Χώροι προέλευσης και λόγοι μετανάστευσης:

- ✚ Μικρά Ασία: ανασφάλεια και φόβος λόγω των τρομοκρατικών ενεργειών των Τούρκων
- ✚ Ηπειρωτική χώρα, Αιγαίο: αποτυχία απελευθερωτικού κινήματος

Σημασία πολύπλευρη:

- διαμόρφωση δημογραφικού χάρτη Ελλάδος
- γνωριμία και πνευματική αλληλεπίδραση Ελλήνων → συγκρότηση νέου ελληνικού κράτους.

Πρόσφυγες στην Ελλάδα κατά τον 20ο αιώνα

Εισαγωγή

τα κύματα των προσφύγων ήταν: συχνότερα - πολυαριθμότερα

αίτια:

- ✚ οι πολεμικές συγκρούσεις
- ✚ η εχθρότητα των κρατών της Βαλκανικής
- ✚ η ελληνική Πολιτεία έλαβε συστηματικά μέτρα περίθαλψης και αποκατάστασης

προσφυγικά ρεύματα:

- ✚ 1906, από Ανατολική Ρωμυλία λόγω των βιαιοπραγιών των Βουλγάρων εξαιτίας του Μακεδονικού Αγώνα
- ✚ 1906 από τη Ρουμανία λόγω του Κουτσοβλαχικού ζητήματος

Αύγουστος 1913 από τη:

- ✚ Βουλγαρία
- ✚ Δυτική Θράκη
- ✚ Ανατολική Μακεδονία (Βουλγαρικό τμήμα)
- ✚ περιοχές της Σερβίας λόγω της υπογραφής της Συνθήκης του Βουκουρεστίου που τερμάτιζε τους Βαλκανικούς Πολέμους

την ίδια εποχή (1913) από Ρωσία (περιοχή Καυκάσου), με την ελπίδα παραχώρησης γης στη Μακεδονία → το ρεύμα αναχαιτίστηκε με επέμβαση της Ελληνικής κυβέρνησης

A. ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1914-1922

1. Ο διωγμός του 1914 (ο πρώτος διωγμός)

Η ελληνική παρουσία στη Μ. Ασία μέχρι τον 20ο αιώνα

- μακράιωνη παρουσία - πυκνοί πληθυσμοί στην αρχαιότητα και το Βυζάντιο
- 12ος αιώνας: μείωση πληθυσμών λόγω μαζικών εξισλαμισμών
- 18ος-19ος αιώνας: ενίσχυση πληθυσμών λόγω μεταναστεύσεων από κυρίως Ελλάδα

Αίτια διωγμών

- εθνική αφύπνιση των Τούρκων (τέλη 19ου αιώνα)
- Έλληνες - Αρμένιοι → ελέγχουν το μεγαλύτερο μέρος της οικονομίας
- εκκρεμότητα του ζητήματος της κατακύρωσης των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου στην Ελλάδα

A' φάση διωγμών

προσχήματα → οι αθρόες μεταναστεύσεις Μουσουλμάνων από Σερβία, Βουλγαρία, Ελλάδα προς Μ. Ασία

διώξεις:

- αρχές 1914 – Έλληνες Ανατολικής Θράκης
- Μάιος 1914 – Έλληνες Δυτικής Μ. Ασίας
- μέθοδος: ανθελληνική εκστρατεία τουρκικού Τύπου
- καταπίεση Ελλήνων
- λεηλασίες, δολοφονίες σε βάρος των Ελλήνων
- αντέδρασε το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Ελλάδα → Μικτή Επιτροπή (Ιούνιος 1914) → δε λειτούργησε

B' φάση διωγμών

μορφές καταπίεσης :

- έκτακτες επιβαρύνσεις
- επιτάξεις ειδών πρώτης ανάγκης
- εμπόδια στις εμπορικές δραστηριότητες
- εκτοπίσεις
- τάγματα εργασίας

αποτελέσματα:

- κύμα φυγής προς την Ελλάδα
- οι τουρκικές αρχές εγκατέστησαν στα σπίτια των φυγάδων Ελλήνων Μουσουλμάνους από Σερβία, Βουλγαρία, Ελλάδα και Αλβανία

2. Άλλα προσφυγικά ρεύματα

- 1916 από Ανατολική Μακεδονία: η “Υπηρεσία Ανοικοδομήσεων στην Ανατολική Μακεδονία” μερίμνησε για την επανεγκατάστασή τους
- Νοέμβριος 1919: Συνθήκη Νεϊγύ : “Σύμφωνο περί αμοιβαίας μεταναστεύσεως μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας”
- 1919-1921 από τη Ρωσία προς → τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας → στην Ελλάδα 1914 από τη Β. Ήπειρο
- 1919 από τη Ρουμανία λόγω πολεμικών συγκρούσεων
- 1919 από τη Νοτιοδυτική Μικρασία λόγω ιταλικής κατοχής
- 1914 από Αϊδίνιο και εσωτερικό Μ. Ασίας λόγω ιταλικής κατοχής
- 1912 και εξής από Δωδεκάνησα
- μέχρι το 1920 έφτασαν στην Ελλάδα 800.000 πρόσφυγες

3. Η περίθαλψη (1914-1921)

- στην αρχή ήταν έργο εθελοντών → επιτροπές από το Υπουργείο Εσωτερικών
- Ιούλιος 1914, Θεσσαλονίκη → Οργανισμός
- Περίοδος Διχασμού (1916-17), Θεσσαλονίκη → “Ανωτάτη Διεύθυνσις Περιθάλψεως”
- Ιούλιος 1917 → Υπουργείο Περιθάλψεως → θεσμοθετήθηκε η περίθαλψη:

- ✚ για τις οικογένειες των εφένδρων
- ✚ για τις οικογένειες των θυμάτων πολέμου

Προσοχή! Το Υπουργείο Περιθάλψεως αναφέρεται και στα κεφ. Α4 και Β2.

- 1917-1921: οργανωμένη περίθαλψη (450.000 πρόσφυγες) που περιλάμβανε:
  - ✚ χρηματικό βοήθημα
  - ✚ διανομή συσσιτίου
  - ✚ παροχή ιατρικής περίθαλψης
  - ✚ χορήγηση φαρμάκων και νοσηλεία σε νοσοκομεία:
  - ✚ στέγαση
  - ✚ παροχή ενδυμάτων και κλινοσκεπασμάτων
  - ✚ βοήθεια στην ανεύρεση εργασίας
  - ✚ δωρεάν μετακίνηση, ομαδική ή ατομική

4. Η παλιννόστηση

- ξεκίνησε τους τελευταίους μήνες του 1918 (τέλος Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου για Τουρκία)
- Οκτώβριος 1918, Κων/πολη: Πατριαρχική Επιτροπή → οργάνωση επαναπατρισμού εκτοπισθέντων με τη βοήθεια του Υπουργείου Περιθάλψεως:
- προβλήματα προσφύγων μετά την παλιννόστηση:
  - ✚ άσχημες συνθήκες
  - ✚ σε σπίτια Ελλήνων είχαν εγκατασταθεί Μουσουλμάνοι πρόσφυγες από τα Βαλκάνια
- Ύπατη Αρμοστεία Σμύρνης → “Υπηρεσία Παλιννοστήσεως και Περιθάλψεως”
- Αύγουστος 1922: και πάλι στο δρόμο της προσφυγιάς

B. Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

1. Η έξοδος

Τα γεγονότα που οδήγησαν στη Μικρασιατική Καταστροφή

- 15.5.1919: αποβίβαση ελληνικού στρατού στη Σμύρνη
- Ιούλιος 1920, Συνθήκη Σεβρών
- Νοέμβριος 1920 → εκλογές: επιστροφή Κωνσταντίνου → αφορμή για αλλαγή στάσης των Συμμάχων προς την Ελλάδα - εθνικιστικό κίνημα Κεμάλ
- Αύγουστος 1922: ήττα, υποχώρηση ελληνικού στρατού χιλιάδες πρόσφυγες φτάνουν στην Ελλάδα

Η τύχη των Ελλήνων της Μικράς Ασίας

- Πόντος, Κιλικία, Καππαδοκία: κατέφυγαν στη Σμύρνη ή στην Ελλάδα
- Βουρλά, Αϊβαλί, Μοσχονήσια: πρόσφυγες στην Ελλάδα
- Βορειοδυτική Μ. Ασία (Προποντίδα) → διώξεις
- αιχμάλωτοι άνδρες 18-45 χρονών
- Ανατολική Θράκη → προθεσμία ενός μήνα για την εκκένωση, Χερσόνησος Καλλίπολης → έφυγαν μετά
- Συνολικά → 900.000 πρόσφυγες (50.000 Αρμένιοι)
- Κεντρική και Νότια Μικρά Ασία – Καππαδοκία → παρέμειναν 200.000 Έλληνες → μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα το 1924 και 1925
- Πόντος → ένα τμήμα των Ελλήνων κατέφυγε στη Ρωσία

2. Το πρώτο διάστημα

Αριθμός προσφύγων και λόγοι μείωσής του

- ο αριθμός πολύ μεγαλύτερος
  - ✚ υψηλή θνησιμότητα πρώτων χρόνων
  - ✚ μειωμένος αριθμός γεννήσεων
  - ✚ μετανάστευση σε άλλες χώρες
- απογραφή 1928: 1.220.000 πρόσφυγες

Προβλήματα προσφύγων

- αρρώστιες
- πρόχειρα στεγασμένοι
- υποσιτίζονταν
- ψυχικά τραυματισμένοι από την απώλεια

Πρώτες προσπάθειες αντιμετώπισης του Προσφυγικού Ζητήματος

- το Κράτος αντιμετώπισε τις πρώτες ανάγκες
- κινητοποιήθηκαν ιδιώτες και ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις:
- έγιναν:
  - ✚ έρανοι
  - ✚ πρόχειρα συσσίτιο
  - ✚ προσπάθεια καθημερινής διανομής ψωμιού
  - ✚ παροχή: - ρουχισμού - άλλων ειδών πρώτης ανάγκης

Το πρόβλημα της στέγασης

- αρχικά, το Υπουργείο Περιθάλψεως
- μετά, το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (Νοέμβριος 1922)
- αυτοσχέδιες κατασκευές ως προσωρινά καταλύματα:
  - ✚ χρησιμοποιήθηκαν όλοι οι στεγασμένοι χώροι
  - ✚ επιτάχθηκαν τα άδεια σπίτια όλης της Επικράτειας
  - ✚ καταλήφθηκαν κατοικούμενοι χώροι

Προσοχή! Η στέγαση αναφέρεται και στα κεφ. Γ1, Γ2 και Γ3.

Η στάση των προσφύγων πριν και μετά τη Σύμβαση της Λοζάνης

- αρχικά → ανέχονταν τις αντίξοες συνθήκες → θεωρούσαν προσωρινή την παραμονή τους
- μετά τη σύμβαση της Λοζάνης: στόχος: - βελτίωση συνθηκών ζωής - ενσωμάτωση στη νέα πατρίδα

3. Η Σύμβαση της Λοζάνης και η ανταλλαγή των πληθυσμών

Η ελληνοτουρκική Σύμβαση του 1923

- **24.7.1923:** Συνθήκη ειρήνης της Λοζάνης
- **30.1.1923:** Ελληνοτουρκική Σύμβαση
  - ✚ υποχρεωτική ανταλλαγή Ελλήνων Ορθοδόξων κατοίκων της Τουρκίας – Μουσουλμάνων κατοίκων της Ελλάδας

- ✚ ίσχυε αναδρομικά από την κήρυξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου
- **εξαιρέθηκαν:**
  - ✚ Έλληνες Ορθόδοξοι: - Κωνσταντινούπολης - Ίμβρου, Τενέδου → Μουσουλμάνοι Δυτικής Θράκης
- **οι ανταλλάξιμοι:**
  - ✚ αποβολή παλιάς ιθαγένειας
  - ✚ μεταφορά κινητής περιουσίας
  - ✚ αποζημίωση από το Κράτος εγκατάστασης
  - ✚ διευκόλυνση μετακίνησης από τη Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής
- καθιέρωσε τη μαζική μετακίνηση πληθυσμών
- είχε υποχρεωτικό χαρακτήρα

Στάση προσφύγων

αντέδρασαν έντονα → συγκρότησαν συλλαλητήρια → απόφαση να εμποδίσουν την εφαρμογή της

Λόγοι αποδοχής της Σύμβασης

- η πραγματικότητα είχε διαμορφωθεί:
- υποβοηθούσε τις βλέψεις των ηγετών των δύο χωρών
- συμφωνούσε η Κοινωνία Των Εθνών

Η Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής

ιδρύθηκε με το άρθρο 11 της Σύμβασης Λοζάνης

έδρα της η Κωνσταντινούπολη

11 μέλη

αρμοδιότητα: - μετανάστευση πληθυσμών - εκτίμηση ακίνητης περιουσίας ανταλλάξιμων

Προσοχή! Σχετίζεται με το κεφ. Δ1.

Γ. Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

1. Η Επιτροπή Αποκαταστάσεων Προσφύγων (Ε.Α.Π.)

Προσοχή! Η αξιολόγηση του έργου της Ε.Α.Π. υπάρχει στο κεφ. Ε1.

Ίδρυση και αποστολή

- με πρωτοβουλία της Κοινωνίας Των Εθνών (Κ.Τ.Ε.)
- το Σεπτέμβριο του 1923
- ήταν αυτόνομος οργανισμός με πλήρη νομική υπόσταση
- αποστολή: να εξασφαλίσει στους πρόσφυγες:
  - παραγωγική απασχόληση
  - οριστική στέγαση

Τα διαθέσιμα μέσα της Ε.Α.Π.

η ελληνική κυβέρνηση διέθεσε στην Ε.Α.Π.:

- ιδιοκτησίες των Τούρκων και Βουλγάρων
- κτήματα του Δημοσίου, απαλλοτριωμένα με την αγροτική
- μεταρρύθμιση, μοναστηριακή γη

- συνολικά 8.000.000 στρέμματα
- το ποσό των 2 εξωτερικών δανείων (1924, 1928)
- οικόπεδα μέσα ή γύρω από τις πόλεις
- τεχνικό και διοικητικό προσωπικό

Οι παράμετροι της αποκατάστασης

- διάκριση αστών προσφύγων → ίδια ή συναφή απασχόληση προσφύγων με αυτή που είχαν στην πατρίδα τους τόπος προέλευσης
- αντικειμενικές συνθήκες → διάκριση αποκατάστασης:
  - ✚ αγροτική: παροχή στέγης και κλήρου
  - ✚ αστική: παροχή στέγης

Λόγοι προώθησης γεωργίας

- υπήρχαν τα μουσουλμανικά κτήματα
- η αγροτική αποκατάσταση ήταν ταχύτερη και απαιτούσε μικρότερες δαπάνες
- η ελληνική οικονομία στηριζόταν στην αγροτική παραγωγή
- πολιτική σκοπιμότητα → αποφυγή κοινωνικών αναταραχών με τη δημιουργία μικροϊδιοκτητών και όχι εργατικού προλεταριάτου

Λόγοι προτεραιότητας Μακεδονίας και Δυτ. Θράκης

- χρησιμοποίηση κτημάτων Μουσουλμάνων και Βουλγάρων μεταναστών
  - ✚ οι πρόσφυγες σύντομα αυτόρκεις
  - ✚ αύξηση της αγροτικής παραγωγής
- κάλυψη δημογραφικού κενού
- εποικισμός παραμεθόριων περιοχών

Προβλήματα και ασυνέπειες στην αποκατάσταση

- η εγκατάσταση δεν έγινε πάντα σύμφωνα με την αντίληψη της Ε.Α.Π. και του κράτους
- μεγάλη κινητικότητα προσφύγων ιδίως τα πρώτα χρόνια

Άλλοι φορείς αποκατάστασης

- Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (1922-1925)
- Υπουργείο Πρόνοιας και Αντιλήψεως (1925)
- Υπουργείο Γεωργίας

Διάλυση της Ε.Α.Π.

- λειτούργησε έως το 1930
- με ειδική σύμβαση μεταβίβασε στο Ελληνικό Δημόσιο την περιουσία της και τις υποχρεώσεις της

2. Η αγροτική αποκατάσταση

Φορέας και στόχος

- στο μεγαλύτερο μέρος έργο της Ε.Α.Π
- δημιουργία μικρών γεωργικών ιδιοκτησιών

Εγκατάσταση

- σε εγκαταλελειμμένα χωριά
- σε νέους οικισμούς προσαρτημένους σε χωριά
- σε νέους αμιγώς προσφυγικούς συνοικισμούς

Κλήρος

- ποίκιλε ανάλογα με:
  - ✚ το μέγεθος της οικογένειας
  - ✚ την ποιότητα του εδάφους
  - ✚ το είδος της καλλιέργειας
  - ✚ τη δυνατότητα άρδευσης
- συνήθως όχι ενιαία έκταση
- η διανομή μετά την κτηματογράφηση γινόταν οριστική

Στέγαση

- σύστημα ανέγερσης οικιών:
  - ✚ εργολαβία
  - ✚ αυτεπιστασία
- η αξία πληρωνόταν με δόσεις
- ο τίτλος των κληρούχων:
  - ✚ αρχικά απλής κατοχής
  - ✚ μετά την αποπληρωμή του χρέους → πλήρους κυριότητας
- μετά τη διάλυση της Ε.Α.Π. (1930) → η Αγροτική Τράπεζα ανέλαβε την είσπραξη των χρεών των αγροτών προσφύγων

3. Η αστική αποκατάσταση

Φορέας και στόχος

- περισσότερο το Κράτος
- λιγότερο η Ε.Α.Π.
- περιελάμβανε μόνο στέγαση

Προβλήματα στέγασης

- μεγάλος αριθμός προσφύγων
- λίγα τα ανταλλάξιμα σπίτια στις πόλεις
- καθυστέρηση οικιστικών προγραμμάτων
- περιπλάνηση αστών προσφύγων από πόλη σε πόλη

Εργασία

περιστασιακή σε διάφορα επαγγέλματα

Τρόποι αστικής εγκατάστασης

- ξεκίνησε από την Αθήνα
- υιοθετήθηκε η δημιουργία συνοικισμών με επέκταση των πόλεων σύστημα ανέγερσης μικρών κατοικιών - ανάθεση ανέγερσης συνοικισμών:
  - σε εργολάβους
  - στους ίδιους τους πρόσφυγες
- συχνά δεν υπήρχαν έργα υποδομής
- ίδρυση προσφυγικών συνεταιρισμών
- χορήγηση άτοκων δανείων σε πρόσφυγες για τη στέγασή τους
- εύποροι πρόσφυγες: ανέλαβαν πρωτοβουλία για την ίδρυση οικισμών
- άποροι πρόσφυγες που δεν είχαν ακόμη αποκατασταθεί εγκαταστάθηκαν:
  - στις παρυφές παλιών οικισμών
  - γύρω από τους προσφυγικούς συνοικισμούς

Δ. Η ΑΠΟΖΗΜΙΩΣΗ ΤΩΝ ΑΝΤΑΛΛΑΞΙΜΩΝ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

1. Η αποζημίωση των ανταλλαξίμων

Όρος Σύμβασης Λοζάνης για τις περιουσίες

αποζημίωση ανταλλάξιμων προσφύγων για τις περιουσίες που εγκατέλειψαν από το κράτος υποδοχής

Φορείς εκτίμησης περιουσιών

1924: συστάθηκε για να βοηθήσει το έργο της Μικτής Επιτροπής η **Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Πληθυσμών και τα κατά τόπους Γραφεία Ανταλλαγής Πληθυσμών.**

Η διαδικασία εκτίμησης των περιουσιών

- η εκτίμηση προχωρούσε αργά → δυσφορία προσφύγων → βρίσκονταν σε απόγνωση υιοθετήθηκε η λύση της προκαταβολής μέχρι την τελική αποπληρωμή
- η οριστική εκτίμηση → συστάθηκαν:
  - ✚ πρωτοβάθμιες επιτροπές
  - ✚ δευτεροβάθμιες επιτροπές
- μακρινή η ολοκλήρωση του έργου

2. Η ελληνοτουρκική προσέγγιση

Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1922-1930

- δοκιμάζονταν κατά διαστήματα από εντάσεις
- Ιούνιος 1925, Σύμβαση Άγκυρας
  - ✚ Δεκέμβριος 1926, Συμφωνία Αθηνών
- 10.6. 1930 → συμφωνία της Άγκυρας → οικονομικό σύμφωνο μεταξύ των 2 χωρών
- 30.10.1930 → ολοκλήρωση συμφωνίας:
  - ✚ Σύμφωνο φιλίας, ουδετερότητας, διαιτησίας
  - ✚ Πρωτόκολλο περιορισμού ναυτικών εξοπλισμών
  - ✚ Σύμβαση εμπορίου, εγκατάστασης, ναυτιλίας

Συνέπειες της ελληνοτουρκικής προσέγγισης

οι προσδοκίες από τη λύση κάποιων ζητημάτων διαψεύστηκαν

Θετικές πλευρές:

- ✚ δε σημειώθηκαν τριβές μεταξύ των 2 κρατών για πολύ
- ✚ δεν αμφισβητήθηκαν τα σύνορα (βασική επιδίωξη Βενιζέλου)

Αρνητικές πλευρές → αντίδραση προσφύγων:

- ✚ συμψηφισμός περιουσιών
- ✚ παρακράτηση 25% της προκαταβολής της αποζημίωσης από την Εθνική Τράπεζα άρνηση διακανονισμού του προσφυγικών χρεών.

Προσοχή! Λόγοι δυσαρέσκειας των προσφύγων υπάρχουν και στο κεφ. Ε1

Ε. Η ΕΝΤΑΞΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Η ενσωμάτωση των προσφύγων

Δυσχέρειες αποκατάστασης

αποκατάσταση-αφομοίωση προσφύγων → το πιο σημαντικό επίτευγμα του νέου Ελληνικού κράτους
μεγάλες δυσχέρειες: “τιτάνιο” έργο

Αξιολόγηση έργου

Ε.Α.Π.

- έπαιξε καθοριστικό ρόλο → περίοδος 1924-1928: έγινε το μεγάλο μέρος του έργου
- ήταν αποτελεσματική:
- της παραχωρήθηκαν από το ελληνικό κράτος τα μέσα
- συνολικά σπουδαίο έργο
- σε κάποιες περιπτώσεις κατά τόπους το έργο

Ρυθμοί ενσωμάτωσης προσφύγων

- δεν ήταν ενιαίο σύνολο
- εύποροι κάτοικοι Μ. Ασίας και Ανατ. Θράκης → όσοι έφεραν μεγάλο μέρος της περιουσίας → ενσωματώθηκαν → αναμείχθηκαν με τους γηγενείς
- μεγάλη μάζα προσφύγων → η αφομοίωση αργή διαδικασία

Λόγοι δυσαρέσκειας προσφύγων

οι πρόσφυγες είχαν παράπονα για την αντιμετώπιση τους από:

- το Κράτος
- τους γηγενείς: → διαφορά νοοτροπίας – ιδιοσυγκρασίας

Τομείς αντιπαράθεσης προσφύγων γηγενών

- στην οικονομική ζωή
- στην πολιτική ζωή
- στην κοινωνική ζωή

η αντίθεση προσφύγων-γηγενών:

- σπάνια μορφή ανοιχτής σύγκρουσης
- ο όρος πρόσφυγας → υποτιμητική σημασία για πολλά χρόνια - η διαχωριστική γραμμή έπαυε μετά τη δεκαετία του 1940

2. Οι επιπτώσεις από την άφιξη των προσφύγων

η Μικρασιατική καταστροφή:

- επηρέασε την πορεία του ελληνικού Έθνους στην σύγχρονη εποχή
- παραλληλίστηκε με την πτώση της Κων/πολης
- θεωρήθηκε αφετηρία της νέας Ελλάδας

το προσφυγικό ζήτημα:

- μεγάλης σπουδαιότητας ζήτημα:
- επιπτώσεις σε όλους τους τομείς της ζωής του νεοελληνικού έθνους

α. Εξωτερική πολιτική

εξέλιπε η κύρια πηγή προστριβών Ελλάδας – Τουρκίας → καλές σχέσεις για 3 τουλάχιστον δεκαετίες

β. Πληθυσμός / Εθνολογική σύσταση

πληθυσμός:

- αύξηση 20% από το 1920 έως το 1928
- αύξηση αστικοποίησης
- διπλασιασμός πληθυσμού ευρύτερης περιοχής πρωτεύουσας
- δημιουργία προσφυγικών συνοικισμών Αθήνας-Πειραιά

εθνολογική σύσταση:

- 1920: 20% μη Έλληνες Ορθόδοξοι
- 1928: 6% μη Έλληνες Ορθόδοξοι
- αραιοκατοικημένες περιοχές Βόρειας Ελλάδας (κάποιες παραμεθόριες) → εποίκιστηκαν από πρόσφυγες

γ. Οικονομία

άφιξη προσφύγων:

- αρχικά δυσβάστακτο φορτίο
- μεσοπρόθεσμα ωφέλησε την οικονομία
- βοήθησαν στην ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα παραγωγής
- βοήθησαν στην αναζωογόνηση της βιομηχανίας
- οι Έλληνες από τα αστικά κέντρα της Μ. Ασίας και την Κων/πολη υπερείχαν σε σχέση με τους αυτόχθονες σε διάφορους τομείς

οι πρόσφυγες είχαν:

- κοσμοπολίτικο χαρακτήρα ζωής
- γνώση ξένων γλωσσών
- επαφές με την Ευρώπη
- πείρα
- ένταξη γυναικών στον ενεργό πληθυσμό

δ. Πολιτισμός

πολιτιστική παράδοση πολλών αιώνων → τη μετέφεραν στη νέα πατρίδα

μουσική:

- αναδείχτηκε σε λαϊκή μουσική της πόλης (ρεμπέτικα)
- πρόσφυγες οργανοπαίχτες / τραγουδιστές

πνευματικός χώρος:

- λογοτέχνες Γ. Σεφέρης, Η. Βενέζης, Κ. Πολίτης, Γ. Θεοτοκάς, Σ. Δούκας
- ζωγράφος-συγγραφέας → Φ. Κόντογλου
- μουσικός → Μ. Καλομοίρης

ΑΣΚΗΣΗ:

1. Αφού μελετήσετε τις παρακάτω πηγές και αξιοποιώντας και τις ιστορικές σας γνώσεις, να παρουσιάσετε τα μέσα που χρησιμοποίησε η τουρκική προπαγάνδα για να δικαιολογήσει τους διωγμούς εναντίον των Μικρασιατών Ελλήνων.

Πηγή 1

Κήρυξαν, λοιπόν, εναντίον τους γενικό μποϊκοτάζ και έκαναν αφισοκολλήσεις στα σχολεία και στα τζαμιά. Το περιεχόμενο των αφισών καλούσε τους μουσουλμάνους να εξοντώσουν τους Οθωμανούς Έλληνες. Την ίδια εποχή οι τουρκικές εφημερίδες δημοσίευαν πύρινα άρθρα κατά των ίδιων υπηκόων, ξεσηκώνοντας τους αναγνώστες τους εναντίον των Ελλήνων Οθωμανών και υποκινώντας τους σε πράξεις βίας και σε σφαγές... Τα εμπρηστικά άρθρα του τουρκικού Τύπου άρχισαν να δημοσιεύονται εντελώς ξαφνικά και χωρίς καμιά φανερή αφορμή. Ήταν τόσο οφθαλμοφανές πως ήταν “παραγγελία” της κυβέρνησης, που μου φαίνεται απίστευτο ότι δεν το κατάλαβαν ακόμα και οι πιο αμόρφωτοι Τούρκοι. Την ίδια εποχή έκαναν την εμφάνισή τους και κάτι ευτελείς λιθογραφίες, κατασκευασμένες στο πόδι, τρομερά κακότεχνες - προφανώς αποτελούσαν “έργα τέχνης” ντόπιων “καλλιτεχνών”. Οι λιθογραφίες αυτές απεικόνιζαν Έλληνες να σφάζουν τουρκάκια και να ξεκοιλιάζουν εγκύους μουσουλμάνες, καθώς και άλλες φανταστικές σκηνές που δε στηρίζονταν σε κανένα πραγματικό περιστατικό - ούτε καν σε στημένες κατηγορίες. Οι εικόνες αυτές αναρτήθηκαν έξω από τζαμιά και σχολεία. Η προπαγάνδα αυτή απέφερε αμέσως καρπούς και ξεσήκωσε τους Τούρκους - κάτι μάλλον εύκολο για την επιθετική ιδιοσυγκρασία τους.

G. Horton. Αναφορικά με την Τουρκία, εκδ. “Νέα Σύνορα” - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1992, σσ 80-81

Πηγή 2

Από το 1912, υπό το ψευδές πρόσχημα πως ήταν πλέον αδύνατο να γίνονται εκφορτώσεις πλοίων, τα πλοία υπό ελληνική σημαία αποκλείστηκαν από τα Οθωμανικά λιμάνια. Επίσης απαγορεύθηκε στους ιθαγενείς Μουσουλμάνους να ψωνίζουν από τα ελληνικά μαγαζιά. Αλητοσυμμορίες παρέλυσαν το πιο ανθηρό εμπόριο. Αυτή η τακτική δεν απέδωσε παντού κυρίως δεν πέτυχε στη Φώκαια, όπου βρέθηκα το 1913, και στα χωριά της περιοχής της Κύμης, τα οποία επισκέφθηκα την ίδια εποχή, όπου το ιθαγενές τουρκικό στοιχείο ζούσε από την παραγωγή και τη βοήθεια των Ελλήνων. Οι Μουσουλμάνοι της μεγάλης πόλης Ναζλί, στην κοιλάδα του Μαιάνδρου, ήρθαν στη Σμύρνη, για να κάνουν εμπόριο με του Έλληνες παρά τις κατάρτες που τους εκτόξευε η τουρκική εφημερίδα Keulu. Τις απόπειρες αυτές ακολούθησαν παρενοχλήσεις και προκλήσεις. Στη συνέχεια μια φιλολογία μίσους, εκκλήσεις στο θρησκευτικό φανατισμό και στον ιερό πόλεμο κατέκλυσαν τις πόλεις και την ύπαιθρο. Τέλος, αφαιρέθηκαν τα όπλα από όλο τον ελληνικό πληθυσμό. Όποιος κρατούσε κυνηγετικό όπλο ή μαχαίρι, ακόμα και από τα πιο ακίνδυνα που είναι απαραίτητα σ’ όποιον εργάζεται στην ύπαιθρο, τον συνελάμβαναν, τον παρέπεμπαν στο Συμβούλιο του πολέμου και τον φυλάκιζαν μετά από άγριο ξυλοκόπημα. Από την άλλη μεριά, οι Μουσουλμάνοι ήταν οπλισμένοι και επίσημα καταταγμένοι.

Felix Sartiaux, Η Ελληνική Μικρασία, εκδ. Ιστορητής, Αθήνα 1933, σσ. 155-156

2. Αφού μελετήσετε τα παρακάτω παραθέματα και αξιοποιώντας και τις ιστορικές σας γνώσεις, να παρουσιάσετε το περιεχόμενο των ελληνοτουρκικών συμφωνιών του 1930 και να σχολιάσετε τη σημασία τους.

Παράθεμα 1

Ο Έλλην πρωθυπουργός συνοδευόμενος υπό του υπουργού των Εξωτερικών Ανδρέα Μιχαλακοπούλου ανεχώρησεν εξ Ελλάδος επιβαίνων ελληνικού πολεμικού την 25^{ην} Οκτωβρίου 1930. Η υποδοχή που του έγινε από επισήμου πλευράς υπήρξεν εξαιρετος τόσο εις Κωνσταντινούπολιν όσον και εις την τουρκικήν πρωτεύουσαν. Η εις Άγκυραν επίσκεψις του Βενιζέλου ετερματίσθη με την υπογραφήν την 30ην Οκτωβρίου τριών ελληνοτουρκικών συμφωνιών. Η πρώτη ήτο σύμφωνον “φιλίας ουδετερότητος και διαιτησίας”. Η αξία του συμφώνου τούτου ευρίσκετο κυρίως εις την διάταξιν δια της οποίας τα δύο κράτη ανελάμβανον αμοιβαίως την υποχρέωσιν να μη μετάσχουν οιασδήποτε οικονομικής ή πολιτικής συνεννοήσεως στρεψομένης εναντίον του ετέρου εξ αυτών.

Η δευτέρα το ναυτικόν πρωτόκολλον ανεφέρετο εις τους ναυτικούς εξοπλισμούς Ελλάδος και Τουρκίας. Δια του πρωτοκόλλου ωρίζετο ότι τα δύο κράτη ανελάμβανον την υποχρέωσιν όπως “εις ουδεμίαν παραγγελίαν προσκτήσεως ή ναυπηγήσεως πολεμικών μονάδων ή εξοπλισμών προβαίνωσιν άνευ προηγουμένης ειδοποιήσεως του ετέρου συμβαλλομένου μέρους εξ μήνας πρότερον επί τω σκοπώ όπως παρέχεται εις τας δύο κυβερνήσεις η ευκαιρία να προλαμβάνουν ενδεχόμενην άμιλλαν ναυτικών εξοπλισμών δια της φιλικής ανταλλαγής απόψεων και της παροχής εξηγήσεων υπό του ενός και του ετέρου μέρους “εν πνεύματι πλήρους ειλικρινείας”.

Η τρίτη συμφωνία περιελάμβανεν εμπορικήν σύμβασιν, σύμβασιν εγκαταστάσεως και προξενικήν σύμβασιν . Αι συμβάσεις αυταί είχαν ως αποτέλεσμα την τόνωσιν των μεταξύ των δύο χωρών εμπορικών σχέσεων και την κατοχύρωσιν των εις την Τουρκίαν εγκατεστημένων Ελλήνων. Ηνοίγοντο δε προοπτικά δια την εγκατάστασιν νέων.

Γρ. Δαφνή, Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940, ό.π., σσ. 68-70

Παράθεμα 2

[...] Η ελληνοτουρκική προσέγγισις είχε ως άμεσον συνέπειαν αι δύο χώραι κατόπιν συνεννοήσεως να χαράσσουν κοινήν πολιτικήν εις όλα τα αφορώντα τα δύο κράτη διεθνή ζητήματα. Επί πλέον εκάστη των δύο χωρών προσέφερε τας φιλικάς της υπηρεσίας εις την άλλην όπως επί παραδείγματι η Τουρκία εμεσολάβησε δια τον διακανονισμόν των ελληνοβουλγαρικών διαφορών ενώ η Ελλάς επρωτοστάτησεν εις την κίνησιν δια την είσοδον εις την ΚΤΕ της Τουρκίας η οποία επραγματοποιήθη το 1932.[...]

Η εγκάρδιος συνεννόησις την οποίαν είχε προτείνει ο Βενιζέλος δια των επιστολών του προς τους Ισμέτ και Ρουσδή καθίστατο πραγματικότης η οποία προεβάλλετο ως παράδειγμα και εις τας Μεγάλας Δυνάμεις . Το δε περιεχόμενον της συνεννοήσεως ταύτης καθωρίζετο από την απόφασιν των δυο χωρών όπως εξασφαλίσουν την ουδετερότητα αρνούμεναι να μετάσχουν του ενός ή του άλλου εκ των συνασπισμών που υπήρχον ή επρόκειτο να δημιουργηθούν. Η Τουρκία επέτυχε την ουδετερότητα αυτήν και την εξησφάλισε μέχρι τέλους. Η Ελλάς όχι .

Γρ. Δαφνή, Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940, ό.π., σσ. 70-71

3. Με βάση τα στοιχεία του παρακάτω πίνακα και τις ιστορικές σας γνώσεις να σχολιάσετε την αναλογία των προσφύγων στους δήμους που αναφέρονται και να αναφέρετε τις επιπτώσεις που είχε η εγκατάσταση των προσφύγων σ' αυτούς.

Πόλη	Αναλογία προσφύγων
Δράμα	70,2%
Καβάλα	56,9%
Σέρρες	50,4%
Θεσσαλονίκη	47,8%
Μυτιλήνη	46,8%
Ξάνθη	41,4%
Πειραιάς	40%
Ηράκλειο	35,9%
Χίος	35,7%
Κομοτηνή	34,1%

4. Με βάση το παρακάτω κείμενο και τις ιστορικές σας γνώσεις:

α) να αναφέρετε το περιεχόμενο της Σύμβασης της Λοζάνης

β) να παρουσιάσετε τη στάση των προσφύγων στο θέμα της επιστροφής τους στη Μικρά Ασία πριν και μετά τη Σύμβαση.

Ψήφισμα που εγκρίθηκε από τους πρόσφυγες της Αθήνας στην Ομόνοια, στο πάνδημο συλλαλητήριο της 21-1-1923 που οργανώθηκε για να εκφραστεί η αντίθεση τους στην υποχρεωτική ανταλλαγή.

“Οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, της Ανατολικής Θράκης και του Εύξεινου Πόντου ... θεωρούν ότι η Ανταλλαγή των ελληνικών πληθυσμών της Τουρκίας που ανέρχονται σε ένα εκατομμύριο διακόσιες χιλιάδες απέναντι σε τριακόσιες χιλιάδες μουσουλμάνους της Ελλάδας ...

πλήττει καίρια την παγκόσμια συνείδηση και την παγκόσμια ηθική... ότι είναι αντίθετη προς τα ιερότερα δικαιώματα του ανθρώπου, της ελευθερίας και ιδιοκτησίας- ότι το σύστημα της Ανταλλαγής αποτελεί νέα και κεκαλυμμένη μορφή αναγκαστικού εκπατρισμού και αναγκαστικής απαλλοτρίωσης που κανένα κράτος δεν έχει το δικαίωμα να θέσει σε εφαρμογή παρά τη θέληση των πληθυσμών. Ότι οι ελληνικοί πληθυσμοί της Μικρασίας, αυτόχθονες από πανάρχαιους χρόνους στη γη που κατοικούσαν και πάνω στην οποία τα δικαιώματά τους είναι αναπαλλοτρίωτα και απαράγραπτα, δεν μετανάστευσαν με τη θέλησή τους αλλά εκδιώχθηκαν από τις εστίες τους αντιμετωπίζοντας το φάσμα της σφαγής. ... Οι αλύτρωτοι Έλληνες συναγμένοι εδώ και σε άλλες πόλεις και νησιά της Ελλάδας αποφασίζουν και ψηφίζουν ομόφωνα να αξιώσουν τη δυνατότητα να παλιννοστήσουν στις πατρίδες τους κάτω από ουσιαστικές συνθήκες εγγύησης που θα καταστήσουν αυτήν την παλιννόστηση πραγματοποιήσιμη ... Σε αντίθετη περίπτωση καταγγέλλουν την αδικία που τους γίνεται, σαν μία προσβολή δίχως προηγούμενο κατά της ανθρωπότητας και του πολιτισμού.”

Ε. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ Η ΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Η οργάνωση της Κρητικής Πολιτείας

Μέσα σε μια απερίγραπτη φρενίτιδα ενθουσιασμού ο εντολοδόχος των Μεγάλων Δυνάμεων πρίγκιπας Γεώργιος ανέλαβε τα καθήκοντα του στις 9 Δεκεμβρίου 1898. Ο Γάλλος Ναύαρχος Ποττιέ, υπό την ιδιότητα του ως Προέδρου του Συμβουλίου των Ναυάρχων, παρέδωσε επίσημα στο Γεώργιο τη διοίκηση της Κρήτης. Τα πλοία των Δυνάμεων της Διεθνούς Προστασίας χαιρέτισαν τη σημαία της Κρητικής Πολιτείας και ο Ύπατος Αρμοστής απηύθυνε το πρώτο του διάγγελμα προς τον κρητικό λαό. Η κρητική σημαία υψώθηκε στο φρούριο του Φιρκά, ενώ η τουρκική διατηρήθηκε μόνο στο φρούριο της Σούδας, ως τελευταίο σύμβολο της τουρκικής επικυριαρχίας στην Κρήτη. Το νησί τέθηκε υπό διεθνή προστασία.

Ο Πρίγκιπας Γεώργιος έγινε Ύπατος Αρμοστής (9 Δεκεμβρίου 1898)
– Το πολιτικό καθεστώς της Κρητικής Πολιτείας

Οι ξένοι Ναύαρχοι αναχώρησαν την επομένη (10 Δεκεμβρίου) και αμέσως άρχισε με γοργούς ρυθμούς το δυσχερές έργο της οργάνωσης του νέου πολιτικού σχήματος, που ονομάστηκε Κρητική Πολιτεία. Ορίστηκε μια 16μελής Επιτροπή από 12 χριστιανούς και 4 μουσουλμάνους, για να εκπονήσει το σχέδιο του κρητικού συντάγματος, ενώ παράλληλα προχώρησαν οι πολιτικές πράξεις, χωρίς χρονοτριβή. Έναν ακριβώς μήνα μετά την εγκατάσταση του Ύπατου Αρμοστή, δημοσιεύτηκε το πρώτο σημαντικό διάταγμα «Περί συγκροτήσεως της Κρητικής Συνελεύσεως» και αμέσως προκηρύχθηκαν εκλογές για την ανάδειξη πληρεξουσίων. Στις εκλογές αυτές αναδείχθηκαν 138 χριστιανοί και 50 μουσουλμάνοι πληρεξούσιοι και η Κρητική Βουλή άρχισε τις εργασίες της στις 8 Φεβρουαρίου 1899.

Η οργάνωση της Κρητικής Πολιτείας

Το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας, που συντάχθηκε κατά το πρότυπο του ισχύοντος τότε ελληνικού συντάγματος, αφού εγκρίθηκε από το Συμβούλιο των Πρέσβων των Προστάτιδων Δυνάμεων στη Ρώμη, τέθηκε αμέσως σε εφαρμογή. Λίγες ημέρες αργότερα συγκροτήθηκε και ορκίστηκε η πρώτη κυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας, στην οποία Υπουργός Δικαιοσύνης ορίστηκε ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

Το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας

2. Η περίοδος της δημιουργίας

Η πρώτη κυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας εργάστηκε με ζήλο και απέδωσε σε σύντομο χρονικό διάστημα σημαντικό έργο. Εξέδωσε πολύ γρήγορα νόμους και διατάγματα, έκοψε κρητικό νόμισμα (την κρητική δραχμή), ίδρυσε την Κρητική Τράπεζα, οργάνωσε ταχυδρομική υπηρεσία και Χωροφυλακή με Ιταλούς αξιωματικούς και υπαξιωματικούς (καραμπινιέρους). Ιδιαίτερη ήταν η μέριμνα για την εκπαίδευση και τη δημόσια υγεία. Αντιμετωπίστηκε το μεγάλο πρόβλημα της λέπρας, που είχε προσλάβει ενδημική μορφή στις πόλεις και τα χωριά της Κρήτης, με την οργάνωση του λεπροκομείου της Σπιναλόγκας (1903), ιδρύθηκαν πολλά σχολεία και διορίστηκαν δάσκαλοι.

Το έργο της πρώτης κυβέρνησης της Κρητικής Πολιτείας

Ένα σοβαρό ζήτημα, που επίσης αντιμετωπίστηκε με επιτυχία, ήταν το καθεστώς της τοπικής Εκκλησίας. Με τον Οργανικό Νόμο του 1900, δόθηκε λύση σε ακανθώδη εκκλησιαστικά ζητήματα, όπως ήταν η σχέση της Εκκλησίας της Κρήτης με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η εκλογή Μητροπολίτη και Επισκόπων. Το βασικό σχήμα,

που ισχύει με μικρές τροποποιήσεις έως σήμερα, είναι ένα καθεστώς ημιαυτόνομης Εκκλησίας, της οποίας ο Προκαθήμενος εκλέγεται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Κρητική Πολιτεία εκδίδει το Διάταγμα της αναγνώρισης και εγκατάστασης του.

3. Τα πρώτα νέφη (=Τα αίτια της εσωτερικής πολιτικής κρίσης)

Το θετικό και αισιόδοξο κλίμα των δύο πρώτων ετών της λειτουργίας του νέου καθεστώτος άρχισαν να σκιάζουν απειλητικά σύννεφα, τα οποία επρόκειτο να δημιουργήσουν λίγο αργότερα σοβαρή εσωτερική κρίση. Το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας ήταν υπερβολικά συντηρητικό και παραχωρούσε στον Ηγεμόνα, όπως ονομάστηκε ο Ύπατος Αρμοστής, υπερεξουσίες, που εύκολα μπορούσαν να τον οδηγήσουν σε δεσποτική συμπεριφορά. Επιπλέον, η ασάφεια στον ακριβή καθορισμό αρμοδιοτήτων δημιουργούσε τριβές και προσωπικές αντιπαραθέσεις στο έργο της διοίκησης. Οι τοπικοί παράγοντες της Κρήτης, που πολέμησαν για την ελευθερία του νησιού και στήριξαν με ενθουσιασμό τον Πρίγκιπα, έβλεπαν τώρα με δυσφορία και πικρία να παραγκωνίζονται και να διορίζονται σε καίριες θέσεις Αθηναίοι σύμβουλοι του Γεωργίου, που αγνοούσαν τα κρητικά πράγματα και την ψυχολογία των Κρητών.

Τα μειονεκτήματα του Κρητικού Συντάγματος – Δυσφορία των Κρητών προς τον Ηγεμόνα

Αλλά το πιο σημαντικό ήταν η διαχείριση του εθνικού ζητήματος της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Στο ουσιώδες αυτό ζήτημα παρατηρήθηκε εξ αρχής διάσταση απόψεων μεταξύ του Γεωργίου και του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ο Γεώργιος πίστευε ότι η λύση του εθνικού ζητήματος θα ωριμάζε με συνεχείς παραστάσεις και υπομνήματα προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, ενώ ο Βενιζέλος, βλέποντας τα πράγματα πρακτικότερα και ρεαλιστικότερα, θεωρούσε ότι η λύση έπρεπε να είναι σταδιακή, με βαθμιαίες κατακτήσεις. Ως πρώτη μάλιστα κατάκτηση θεωρούσε την απομάκρυνση των ξένων στρατευμάτων από τις κρητικές πόλεις και την αντικατάστασή τους από ντόπια πολιτοφυλακή, με Έλληνες αξιωματικούς.

Η διάσταση των απόψεων Γεωργίου – Βενιζέλου στο ζήτημα της Ένωσης με την Ελλάδα

Η διάσταση των απόψεων στο πολιτικό ζήτημα δεν άργησε να λάβει τη μορφή προσωπικής αντιπαράθεσης. Ο Βενιζέλος είχε καταστήσει σαφές ότι δεν αναγνωρίζει στον Πρίγκιπα το δικαίωμα να διαχειρίζεται προσωπικώς το εθνικό ζήτημα της Κρήτης: «Ως ένας εκ των τριακοσίων χιλιάδων Κρητών, δεν σας εκχωρώ το δικαίωμα μου, ώστε μόνος σεις να ρυθμίζετε αυτοβούλως την εθνικήν πολιτικήν του τόπου μου!». Κακοί σύμβουλοι του Γεωργίου διοχέτευαν χαλκευμένα και συκοφαντικά κείμενα στις αθηναϊκές εφημερίδες εναντίον του Ελευθερίου Βενιζέλου, γεγονός που δημιούργησε βαρύ κλίμα διχασμού.

Η αντιπαράθεση γίνεται προσωπική

3. Η επανάσταση του Θερίσου (1905)

α. Τα αίτια και οι αφορμές

Η κρίση κορυφώθηκε στις 18 Μαρτίου 1901, όταν ο Γεώργιος απέλυσε τον Βενιζέλο από το αξίωμα του υπουργού. Για να υποστηρίξει τις απόψεις του στο εθνικό ζήτημα της Κρήτης, ο Βενιζέλος δημοσίευσε στην εφημερίδα «Κήρυξ» των Χανίων, που ο ίδιος εξέδιδε, πέντε πολύκροτα άρθρα, με το χαρακτηριστικό τίτλο «Γεννηθήτω φως». Ο Γεώργιος ακολούθησε πολιτική αδιαλλαξίας και προχώρησε σε μέτρα περισσότερο

Η απόλυση του Βενιζέλου (18/3/1901) και οι άμεσες συνέπειές της

αυταρχικά, με την απαγόρευση της ελευθεροτυπίας και με διώξεις και φυλακίσεις διακεκριμένων μελών της κρητικής αντιπολίτευσης.

Κάτω από τις συνθήκες αυτές, τα πολιτικά πράγματα στην Κρήτη οδηγήθηκαν σε πλήρες αδιέξοδο και όλες οι προσπάθειες συνδιαλλαγής των αντίπαλων πολιτικών μερίδων ναυάγησαν. Γύρω από τον Βενιζέλο συνασπίστηκαν όσοι ήταν δυσαρεστημένοι από την αυταρχική πολιτική του Πρίγκιπα και σχηματίστηκε μια ισχυρότατη «Ηνωμένη Αντιπολίτευση». Έμπιστοι συνεργάτες του Βενιζέλου ήταν ο Κ. Φούμης και ο Κ. Μάνος. Οι τρεις αυτοί αποτέλεσαν μια τριανδρία, που δεν δίστασε να προχωρήσει σε δυναμική αναμέτρηση με τον Πρίγκιπα.

Ο σχηματισμός της
« Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως »

Στο τέλος του 1904 έληξε η περίοδος της Γενικής Συνέλευσης και προκηρύχθηκαν εκλογές για την ανάδειξη 64 βουλευτών. Σύμφωνα με το σύνταγμα, 10 ακόμη θα διορίζονταν απευθείας από τον Πρίγκιπα. Η αντιπολίτευση αποφάσισε να μη συμμετέχει στις εκλογές αυτές, κατήγγειλε τα ανελεύθερα μέτρα του Πρίγκιπα και κάλεσε το λαό σε αποχή. Η κατάσταση εκτραχύνθηκε στις 26 Φεβρουαρίου 1905, όταν η τριανδρία της αντιπολίτευσης και 15 άλλοι επιφανείς πολιτευτές συνέταξαν και υπέγραψαν προκήρυξη, με την οποία ζητούσαν μεταβολή του συντάγματος της Κρητικής Πολιτείας. Η προκήρυξη αυτή είναι το πρώτο επίσημο επαναστατικό κείμενο, το προμήνυμα της επανάστασης του Θερίσου.

Οι ενέργειες της «Ηνωμένης
Αντιπολιτεύσεως»

Όλοι πλέον είχαν πεισθεί ότι μια ένοπλη εξέγερση ήταν επί θύραις. Οι υπηρεσίες του Πρίγκιπα είχαν συγκεντρώσει πληροφορίες, ενώ η ενωμένη αντιπολίτευση άφηνε σκόπιμα να διαρρεύσει η πληροφορία ότι πιθανή ημέρα εξέγερσης θα ήταν η 14η Μαρτίου. Στο ενδιαμέσο διάστημα άρχισαν να συρρέουν με μεγάλη μυστικότητα ομάδες ενόπλων στο Θέρισσο. Ο Βενιζέλος και οι συνεργάτες του είχαν επιλέξει το χωριό αυτό ως έδρα της επανάστασης, γιατί ήταν κοντά στα Χανιά και επίσης ήταν περιοχή δυσπρόσιτη, ένα φυσικό οχυρό.

Η προετοιμασία της
Επανάστασης του Θερίσου

Οι επαναστάτες αιφνιδίασαν τον Ηγεμόνα και κήρυξαν την επανάσταση στις 10 Μαρτίου 1905. Το πρωί της ημέρας εκείνης βρέθηκαν τοιχοκολλημένες στους δρόμους των Χανίων προκηρύξεις, που κήρυτταν την κατάργηση της αρμοστείας, καλούσαν το λαό σε συμπαράσταση, για να πραγματοποιηθεί το όνειρο της ένωσης, και συνιστούσαν στη χωροφυλακή να μην υπακούει στις διαταγές του Πρίγκιπα. Παράλληλα, εκπρόσωποι των επαναστατών διασκορπίστηκαν σε όλη την Κρήτη, για να μεταδώσουν και να προπαγανδίσουν το επαναστατικό μήνυμα. Μέσα σε λίγες ημέρες ολόκληρη η κρητική ύπαιθρος βρισκόταν σε επαναστατικό αναβρασμό. Ψηφίσματα συμπαράστασης έφταναν από παντού, ενώ οι ισχυρότεροι παράγοντες του νησιού, ακόμη και πολιτικοί αντίπαλοι του Βενιζέλου, προσχώρησαν στην επανάσταση. Ο Βενιζέλος, που ήταν ο φυσικός αρχηγός του νέου αυτού επαναστατικού κινήματος, ανέλαβε να ενημερώσει το λαό και τους αντιπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων, για τους λόγους και τους σκοπούς της επανάστασης.

Η κήρυξη και η επέκταση
της Επανάστασης του
Θερίσου (10/30/1905)

β. Η αντίδραση του Πρίγκιπα

Η έκρηξη και η ταχύτατη επέκταση της επανάστασης καταθρούβησε, όπως ήταν φυσικό, όχι μόνο τον Πρίγκιπα και το περιβάλλον του, αλλά και την ελληνική κυβέρνηση και τις Προστάτιδες Δυνάμεις. Ο Πρίγκιπας προχώρησε στη λήψη σπασμωδικών μέτρων.

Τα σπασμωδικά μέτρα του
Πρίγκιπα

Με αυστηρή προειδοποίηση έδινε στους επαναστάτες προθεσμία 36 ωρών, να καταθέσουν τα όπλα. Όταν η προθεσμία αυτή παρήλθε, κήρυξε, με τη συγκατάθεση των Μεγάλων Δυνάμεων, το στρατιωτικό νόμο σε όλη την Κρήτη. Η Κρητική Βουλή, που ενεργούσε κατά τις εντολές του αρμοστειακού περιβάλλοντος, αφού δεν υπήρχε αντιπολίτευση, ψήφισε το νόμο «Περί ιδρύσεως σώματος δημοφρουρών», οι οποίοι θα στήριζαν την έννομη τάξη. Αυτούς τους αποκαλούσαν οι επαναστάτες «ροπαλοφόρους». Στην Κρήτη υπήρχαν πια δύο κυβερνήσεις, του Αρμοστή στα Χανιά και των επαναστατών στο Θέρισο. Η διάσπαση ήταν πλήρης και η απειλή εμφύλιου πολέμου ήταν πλέον ορατή.

Το βασιλικό περιβάλλον στην Αθήνα ανησυχούσε για τις εξελίξεις στην Κρήτη και πίεζε την ελληνική κυβέρνηση να καταδικάσει το κίνημα του Θερίσου. Ο πρωθυπουργός Δηλιγιάννης κάλεσε στις 12 Μαρτίου τους αντιπροσώπους του αθηναϊκού τύπου και προέβη σε σκληρές δηλώσεις κατά του Βενιζέλου και των συνεργατών του. Εντούτοις, το κίνημα έβρισκε θετική ανταπόκριση στο κοινό αίσθημα και οι περισσότερες αθηναϊκές εφημερίδες το υποστήριζαν ανοιχτά.

Ο αντίκτυπος της επανάστασης στην Αθήνα (12/3/1905)

γ. Η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων και οι διπλωματικοί ελιγμοί του Ελ. Βενιζέλου

Οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν τήρησαν ενιαία στάση έναντι των επαναστατών. Οι περισσότερες ανέμεναν τις εξελίξεις και μόνο η Ρωσία υποστήριζε φανερά τον Πρίγκιπα. Ρωσικό πολεμικό κανονιοβόλησε επανειλημμένα τις θέσεις των επαναστατών στο Θέρισο, χωρίς όμως κανένα αποτέλεσμα. Ο Βενιζέλος είχε σωστά εκτιμήσει τη διεθνή πολιτική και ήταν βέβαιος ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις ήταν αδύνατο να συμφωνήσουν στην τήρηση ενιαίας στάσης έναντι του κινήματος. Αρκούσε και μια μόνο διαφωνία, για να ματαιωθεί η συντονισμένη δράση των ξένων στρατευμάτων. Εξάλλου, οι Δυνάμεις δεν μπορούσαν να παραβλέψουν τον κίνδυνο εμφύλιου πολέμου, που θα γενικευόταν στην Κρήτη με αφορμή τη δική τους ανάμειξη. Ο παλαιάμαχος πολιτικός Ιωάννης Σφακιανάκης, σε πάνδημο συλλαλητήριο στο Ηράκλειο (21 Μαρτίου) μίλησε ανοικτά για την απαράδεκτη ξένη ανάμειξη και κάλεσε το λαό σε καθολική συμπαράσταση προς τους επαναστάτες.

Η στάση των Μ. Δυνάμεων απέναντι στην Επανάσταση του Θερίσου

Στο μεταξύ, η επανάσταση είχε αποκτήσει ισχυρά ερείσματα σε όλη την Κρήτη. Οργανώθηκε «Προσωρινή Κυβέρνησις της Κρήτης» στο Θέρισο, με πρόεδρο τον Ελ. Βενιζέλο και υπουργούς τους Κ. Φούμη και Κ. Μάνο. Η κυβέρνηση προέβη στην έκδοση γραμματίων για εσωτερικό πατριωτικό δάνειο 100.000 δραχμών, οργάνωσε υπηρεσίες οικονομικών, συγκοινωνιών και διοίκησης, τύπωσε γραμματόσημα και εξέδιδε την εφημερίδα, «Το Θέρισο». Η χωροφυλακή, που υποστήριζε τον Πρίγκιπα, δεν ήταν σε θέση να ελέγχει τα πράγματα, καθώς μάλιστα πολλοί χωροφύλακες αυτομόλησαν προς τους επαναστάτες.

Η οργάνωση της «Προσωρινής Κυβέρνησης της Κρήτης» στο Θέρισο

Η κρίση μετατοπίστηκε στο πεδίο της διπλωματίας και αναζητήθηκε πολιτική λύση. Οι αντιπρόσωποι των Μεγάλων Δυνάμεων, εκτιμώντας την κατάσταση που διαμορφώθηκε στο νησί, με φανερή την πτώση της δημοτικότητας του Πρίγκιπα, αλλά και με την καθολική σχεδόν αποδοχή των επαναστατικών ιδεών από το λαό, κινήθηκαν προς εξομάλυνση της κρίσης με διαπραγματεύσεις. Ήταν αυτό ακριβώς που προέβλεψε ο Βενιζέλος, ότι ο επαναστατικός αγώνας τον οποίο ανέλαβε «απέδειξε ότι η διπλωματία

Οι Μ. Δυνάμεις προσανατολίζονται προς πολιτική λύση με διαπραγματεύσεις

εις των ζητημάτων των υποδούλων λαών την λύσιν προβαίνει μόνον όταν ταύτα τίθενται προ αυτής υπό την οξυτάτην μορφήν της εθνικής εξεγέρσεως...».

Τα πρώτα υπομνήματα των επαναστατών προς τους εκπροσώπους των Δυνάμεων έθεταν ως ανυποχώρητη βάση συζήτησης το ενωτικό ζήτημα. Νωρίς όμως κατέστη σαφές ότι οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις δεν ήταν ακόμη έτοιμες για τη λύση αυτή και ο Βενιζέλος, σταθμίζοντας πάντοτε την υφισταμένη κατάσταση, άρχισε να σχεδιάζει τις υποχωρήσεις του, για να εξασφαλίσει τα μεγαλύτερα δυνατά κέρδη. Στόχος του ήταν να δημιουργηθεί προς το παρόν και στην Κρήτη ένα καθεστώς ανάλογο με εκείνο της Ανατολικής Ρωμυλίας, ουσιαστικά ελεύθερο, με σκιώδη σουλτανική επικυριαρχία.

Οι Μ. Δυνάμεις απορρίπτουν την Ένωση – Διπλωματικοί ελιγμοί Βενιζέλου

δ. Το τέλος της επανάστασης του Θερίσου και ο θρίαμβος της πολιτικής του Ελευθερίου Βενιζέλου

Η επιμονή των επαναστατών στον ένοπλο αγώνα και η παράταση της έκρυθμης κατάστασης, που απειλούσε με κατάρρευση την οικονομική και πολιτική υπόσταση της Κρήτης, ανάγκασε τις Προστάτιδες Δυνάμεις να αποστείλουν αυστηρό τηλεσίγραφο προς τους επαναστάτες στις 2 Ιουλίου 1905. Οι Γενικοί Πρόξενοι των Δυνάμεων, οι οποίοι υπέγραψαν αυτήν τη διακοίνωση, καθιστούσαν σαφές ότι δεν μπορούσαν να μεταβάλουν το πολιτικό καθεστώς του νησιού. Διαβεβαίωναν όμως ότι θα επιφέρουν ουσιαστικές εσωτερικές μεταρρυθμίσεις, που θα βελτίωναν θεαματικά την κατάσταση, υπό το ρητό όρο ότι εντός 15 ημερών οι επαναστάτες όφειλαν να καταθέσουν τα όπλα, με παράλληλη χορήγηση γενικής αμνηστίας.

Το τηλεσίγραφο των Μ. Δυνάμεων προς τους επαναστάτες (2/7/1905)

Οι διαπραγματεύσεις ήταν σκληρές και διήρκεσαν όλο το καλοκαίρι του 1905. Η τελική συμφωνία υπογράφηκε από τον Ελ. Βενιζέλο στις 2 Νοεμβρίου 1905 στο μοναστήρι των Μουρνιών Κυδωνίας. Εξασφαλίστηκε γενική αμνηστία και οι Μ. Δυνάμεις δεσμεύτηκαν να επεξεργαστούν ένα χάρτη νέων παραχωρήσεων στον κρητικό λαό, αρνούμενες πάντως να επιτρέψουν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.

Η συμφωνία των Μουρνιών Κυδωνίας (2/11/1905)

Το κίνημα του Θερίσου δεν πέτυχε πλήρως τους στόχους του, αλλά έδωσε νέα ισχυρή ώθηση στο Κρητικό Ζήτημα και προκάλεσε θετικές εξελίξεις. Διεθνής Επιτροπή που ήλθε στην Κρήτη το Φεβρουάριο 1906, ανέλαβε να εξετάσει την κατάσταση και τους όρους λειτουργίας του αρμοσטיακού καθεστώτος και να υποβάλει σχετική έκθεση. Έπειτα από μακρότατες και επίπονες διαβουλεύσεις με τον Ελ. Βενιζέλο και με την Ελληνική Κυβέρνηση, οι Μεγάλες Δυνάμεις κατέληξαν σε μια νέα ρύθμιση του Κρητικού Ζητήματος. Το οριστικό κείμενο των μεταρρυθμίσεων προέβλεπε την οργάνωση Κρητικής Χωροφυλακής με εντελώς νέο σχήμα, την ίδρυση Κρητικής Πολιτοφυλακής, με Έλληνες αξιωματικούς που προηγουμένως θα παραιτούνταν από τον ελληνικό στρατό, και την ανάκληση των ξένων στρατευμάτων, μετά την αποκατάσταση της εσωτερικής γαλήνης στην Κρήτη.

Νέα ρύθμιση του Κρητικού Ζητήματος

Η πολιτική του Βενιζέλου είχε θριαμβεύσει. Αμέσως έπειτα συγκροτήθηκε η Β' Συντακτική Συνέλευση, για την εκπόνηση νέου συντάγματος, και η πρώτη πράξη της ήταν η έκδοση ενωτικού ψηφίσματος, μέσα σε ατμόσφαιρα συμφιλίωσης και εθνικής έξαρσης. Με νέα απόφαση τους οι Δυνάμεις παραχωρούσαν στο βασιλιά των Ελλήνων Γεώργιο Α'

Η Β' Συντακτική Συνέλευση: νέο Σύνταγμα

το δικαίωμα να διορίζει εκείνος τον Ύπατο Αρμοστή της Κρήτης (14 Αυγούστου 1906). Το νησί είχε ουσιαστικά καταστεί μια ιδιότυπη ελληνική επαρχία.

Μετά τις εξελίξεις αυτές, ο Πρίγκιπας Γεώργιος δεν μπορούσε πια να παραμένει στην Αρμοστεία της Κρήτης. Παρά τις επίμονες παρακλήσεις των αντιβενιζελικών φίλων του, εκείνος υπέβαλε την παραίτηση του (12 Σεπτεμβρίου 1906) και αναχώρησε από την Κρήτη. Ο βασιλιάς της Ελλάδας Γεώργιος Α' υπέδειξε ως νέο Ύπατο Αρμοστή τον Αλέξανδρο Ζαΐμη. Το Κρητικό Ζήτημα είχε πλέον εισέλθει στη φάση της οριστικής του επίλυσης.

Παραίτηση Γεωργίου - νέος Ύπατος Αρμοστής ο Ζαΐμης

5. Η αρμοστεία του Αλέξανδρου Ζαΐμη (1906-1908)

Ο Αλέξανδρος Ζαΐμης, έμπειρος πολιτικός, πρώην πρωθυπουργός της Ελλάδας και μετέπειτα Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας, ανέλαβε τα καθήκοντα του στις 18 Σεπτεμβρίου 1906. Η πολιτική ομαλότητα επανήλθε στην ταραγμένη Κρήτη και μια νέα περίοδος δημιουργίας εγκαινιάστηκε. Η οικονομία βελτιώθηκε, η δημόσια διοίκηση αναδιοργανώθηκε και καταβλήθηκε ιδιαίτερη φροντίδα για την οργάνωση της δημόσιας υγείας και της παιδείας.

Νέα περίοδος δημιουργίας - Αρμοστεία Αλέξανδρου Ζαΐμη

Το πιο σημαντικό είναι ότι οργανώθηκε για πρώτη φορά η Πολιτοφυλακή της Κρήτης, δηλαδή ο πρώτος στρατός του νησιού (1907), που εξελίχθηκε σε αξιόλογη δύναμη, όπως φάνηκε αργότερα στους Βαλκανικούς πολέμους 1912-1913. Η παρουσία των ξένων στρατευμάτων κατέστη πλέον περιττή και οι Μ. Δυνάμεις αποφάσισαν να εκκενώσουν την Κρήτη μέσα σε ένα χρόνο, με μόνη εγγύηση την ασφάλεια των μουσουλμάνων της νήσου. Ένα ευχαριστήριο Ψήφισμα της Κρητικής Βουλής (21 Μαΐου 1908) προς τις Μ. Δυνάμεις ήταν η επίσημη πολιτική πράξη της χειραφέτησης της Κρήτης από την προστασία των Μ. Δυνάμεων. Το νησί έπρεπε πλέον να κινείται με τις δικές του δυνάμεις στη διαχείριση του Κρητικού Ζητήματος.

Χειραφέτηση της Κρήτης

6. Η κατάλυση της Αρμοστείας στην Κρήτη. Το πρώτο ενωτικό Ψήφισμα των Κρητών

Δύο μεγάλα εξωτερικά γεγονότα ήρθαν να ταραξούν πάλι την πορεία των κρητικών πραγμάτων: η προσάρτηση της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης από την Αυστρία και η ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε βασίλειο, με ταυτόχρονη προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας. Η ελληνική κυβέρνηση του Γ. Θεοτόκη υπέδειξε στους Κρήτες την ανάγκη λαϊκών κινητοποιήσεων, για την κήρυξη της ένωσης με την Ελλάδα. Σε λαϊκή συγκέντρωση στα Χανιά εγκρίθηκε ομόφωνα το πρώτο ψήφισμα της ένωσης και η Κρητική Κυβέρνηση εξέδωσε με τη σειρά της επίσημο Ψήφισμα (24 Σεπτεμβρίου 1908). Για την επίσημη έναρξη της νέας περιόδου της πολιτικής ζωής στην Κρήτη, σχηματίστηκε προσωρινή διακομματική Κυβέρνηση. Η Ελληνική Κυβέρνηση, για να μην προκαλέσει διεθνείς περιπλοκές με την αντίδραση της Τουρκίας, απέφυγε να αναγνωρίσει επίσημα την ένωση και περιορίστηκε σε παρασκηνιακές οδηγίες στη νέα Προσωρινή Κυβέρνηση της Κρήτης.

Το Ενωτικό Ψήφισμα (24/9/1908)
– Η αντίδραση ελληνικής κυβέρνησης

7. Τα γεγονότα των ετών 1909-1913 (Έως το Μάιο 1910)

Παρά τις έντονες διαμαρτυρίες της Τουρκίας, οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν αντέδρασαν δυναμικά και φάνηκαν να αποδέχονται σιωπηρά τις νέες εξελίξεις. Δεν προχώρησαν όμως σε καμιά επίσημη αναίρεση του πολιτικού καθεστώτος, όπως το είχαν υπογράψει το 1898.

Η αντίδραση της Τουρκίας και των Μ. Δυνάμεων

Όταν όμως υψώθηκε στο φρούριο του Φιρκά η ελληνική σημαία, οι Μ. Δυνάμεις απαίτησαν αμέσως την υποστολή της. Η Κυβέρνηση της Κρήτης δεν υπάκουσε και παραιτήθηκε. Και καθώς δεν βρέθηκε Κρητικός να υποστείει την ελληνική σημαία, οι Μ. Δυνάμεις αποβίβασαν στρατιωτικό άγημα, το οποίο απέκοψε τον ιστό της.

Το πολιτικό κενό στη διακυβέρνηση της Κρήτης μετά την παραίτηση της Προσωρινής Κυβέρνησης καλύφθηκε με προσωρινά κυβερνητικά σχήματα, έως τις εκλογές του Μαρτίου 1910. Το κόμμα του Ελ. Βενιζέλου πλειοψήφησε και σχημάτισε κυβέρνηση δύο μήνες αργότερα (17 Μαΐου 1910). Για το Κρητικό Ζήτημα άνοιγε μια νέα περίοδος, κατά την οποία ο κύριος διαχειριστής του ήταν ο Ελ. Βενιζέλος, που είχε οριστικά επιβληθεί ως η κορυφαία πολιτική προσωπικότητα στην Κρήτη.

8. Η μετάκληση του Βενιζέλου στην Αθήνα και οι επιπτώσεις στο Κρητικό Ζήτημα

Λίγους μήνες μετά την ανάληψη της προεδρίας της Κρητικής Κυβέρνησης από τον Ελ. Βενιζέλο, ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος που έλεγχε τα ελληνικά πολιτικά πράγματα μετά την επανάσταση στο Γουδί (1909), τον κάλεσε στην Αθήνα να αναλάβει την πρωθυπουργία της Ελλάδας (Σεπτέμβριος 1910). Η εξέλιξη αυτή δημιούργησε στους Κρήτες αμφιθυμικά αισθήματα. Οι περισσότεροι εξέφραζαν φόβους για την απουσία ενός ανδρός, που γνώριζε περισσότερο από κάθε άλλο να κινείται στους λαβύρινθους της ευρωπαϊκής διπλωματίας και να σώζει τις εθνικές υποθέσεις σε κρίσιμες περιστάσεις, ενώ άλλοι πίστευαν ότι από τη νέα θέση του θα μπορούσε να λύσει το Κρητικό Ζήτημα ταχύτερα και ασφαλέστερα.

Αλλά ο Βενιζέλος, ως πρωθυπουργός της Ελλάδας, με το οξύτατο πολιτικό του αισθητήριο γνώριζε ότι δεν είχε φτάσει ακόμη το πλήρωμα του χρόνου. Στις επίμονες παρακλήσεις των συμπατριωτών του Κρητών απαντούσε αρνητικά και φαινόταν δυσάρεστος. Η σταθερή άρνηση του να επιτρέψει την είσοδο Κρητών βουλευτών στο ελληνικό κοινοβούλιο προκάλεσε στην Κρήτη ισχυρές αντιδράσεις. Αναταραχή εκδηλώθηκε στα τέλη του 1911 και συγκροτήθηκε πάλι στο νησί Επαναστατική Συνέλευση (3 Ιανουαρίου 1912), ενώ άρχισαν να οργανώνονται και ένοπλα τμήματα.

9. Η οριστική λύση του Κρητικού Ζητήματος

Εκείνο που δεν είχε κατορθώσει να λύσει η διπλωματία, το έλυσε ο πόλεμος. Ευθύς μετά την έκρηξη των Βαλκανικών πολέμων (Οκτώβριος 1912) οι πύλες του ελληνικού Κοινοβουλίου άνοιξαν για τους Κρήτες βουλευτές, που έγιναν δεκτοί με εκδηλώσεις απερίγραπτου πατριωτικού ενθουσιασμού. Ο Πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων ανέγνωσε Ψήφισμα, σύμφωνα με το οποίο «η Ελλάς αποδέχεται όπως τον λοιπού ενυπάρχη κοινόν Κοινοβούλιον δια το ελεύθερον Βασίλειον και δια την νήσον Κρήτην». Αλλά ο Βενιζέλος δεν προχώρησε περισσότερο, για να μη διαταράξει τις σχέσεις του με τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις, εν όψει και του πολέμου που είχε αρχίσει. Αρκέστηκε να αποστείλει στην Κρήτη ως Γενικό Διοικητή το φίλο του Στέφανο Δραγούμη, ο οποίος ανέλαβε τα καθήκοντα του στις 12 Οκτωβρίου 1912.

Τα γεγονότα εξελίχθηκαν ταχύτατα, καθώς ήταν πλέον ορατή η ήττα της Τουρκίας. Στην πράξη η ένωση είχε συντελεστεί και απλώς έμενε η επικύρωση της με την υπογραφή μιας διεθνούς συνθήκης. Στις 14 Φεβρουαρίου 1913 αφαιρέθηκαν από το φρούριο της Σούδας οι σημαίες των Μ. Δυνάμεων και της Τουρκίας. Όλα τα σύμβολα της τουρκικής

Εκλογές Μαρτίου 1910
– νίκη Βενιζέλου

Ο Βενιζέλος αναλαμβάνει την
πρωθυπουργία στην Αθήνα
– Οι αντιδράσεις των Κρητών

Ο Βενιζέλος αρνείται την
Ένωση
– Το επεισόδιο με τους Κρήτες
Βουλευτές

Η είσοδος Κρητών Βουλευτών
στο ελληνικό κοινοβούλιο
(Οκτ. 1912)

Αφαίρεση σημαιών των Μ.
Δυνάμεων και της Τουρκίας
από το φρούριο του Σούδας

επικυριαρχίας, αλλά και της κηδεμονίας των Μ. Δυνάμεων, είχαν πλέον εξαφανιστεί από την Κρήτη.

Η ευτυχής για την Ελλάδα έκβαση των Βαλκανικών πολέμων έδωσε και στο Κρητικό Ζήτημα την οριστική λύση του. Με το άρθρο 4 της Συνθήκης του Λονδίνου (30 Μαΐου 1913) ο σουλτάνος παραιτήθηκε από όλα τα δικαιώματα του στην Κρήτη, την οποία παραχωρούσε στις Μ. Δυνάμεις της Ευρώπης. Με ιδιαίτερη συνθήκη ειρήνης μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας (14 Νοεμβρίου 1913) ο σουλτάνος παραιτήθηκε από κάθε δικαίωμα του στην Κρήτη, η οποία έτσι εντάχθηκε στην ελληνική επικράτεια ως οργανικό και αναπόσπαστο τμήμα της. Οι Μ. Δυνάμεις αποδέχθηκαν σιωπηρά τη λύση αυτή, δηλώνοντας απλώς ότι έλαβαν γνώση των ενεργειών της ελληνικής κυβέρνησης.

Ένα μήνα αργότερα, την 1η Δεκεμβρίου 1913, κηρύχθηκε και επίσημα η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, με την παρουσία του τότε βασιλιά Κωνσταντίνου και του πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου. Η ελληνική σημαία υψώθηκε στο ιστορικό φρούριο του Φιρκά και, στη θέση, όπου άλλοτε κυμάτιζε η τουρκική σημαία, στήθηκε μαρμάρινη επιγραφή, που έγραφε:

Οριστική λύση:
Η Συνθήκη Λονδίνου
(30/5/1913) και η ένωση της
Κρήτης με την Ελλάδα

Η επίσημη κήρυξη της Ένωσης
(1/12/1913)

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΕΝ ΚΡΗΤΗ 1669-1913
ΗΤΟΙ, 267 ΕΤΗ, 7 ΜΗΝΕΣ, 7 ΗΜΕΡΑΙ
ΕΤΗ ΑΓΩΝΙΑΣ.

ΟΡΙΣΜΟΙ

ΚΡΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Κρητική Πολιτεία: Ονομασία του αυτόνομου καθεστώτος της Κρήτης από το 1898 μέχρι το 1913, οπότε η Κρήτη ενώθηκε με την Ελλάδα. Η Κρητική Πολιτεία τελούσε υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου και υπό την προστασία των Μ. Δυνάμεων.

Ύπατος Αρμοστής : Ο διοικητής της αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας. Πρώτος Ύπατος Αρμοστής Κρήτης, εντολοδόχος των Προστάτιδων Δυνάμεων από το 1898 ως το 1906 ήταν ο πρίγκιπας της Ελλάδας Γεώργιος. Μετά την παραίτηση του Γεωργίου στις 12/9/1906, Ύπατος Αρμοστής ορίστηκε από το βασιλιά της Ελλάδας ο Αλέξανδρος Ζαΐμης. Το καθεστώς της αρμοστείας καταλύθηκε στις 24/9/1908 με το Ψήφισμα της Ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα.

Διάταγμα «Περί συγκροτήσεως της Κρητικής Συνελεύσεως» : Το πρώτο σημαντικό διάταγμα της Κρητικής Πολιτείας. Δημοσιεύθηκε ένα μήνα μετά την εγκατάσταση του Ύπατου Αρμοστή και αμέσως προκηρύχθηκαν εκλογές για την ανάδειξη πληρεξουσίων.

Οργανικός Νόμος (1900): Νόμος με τον οποίο αντιμετωπίστηκε με επιτυχία το καθεστώς της τοπικής Εκκλησίας της Κρήτης. Δόθηκε λύση σε ακανθώδη εκκλησιαστικά ζητήματα, όπως ήταν η σχέση της Εκκλησίας της Κρήτης με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η εκλογή Μητροπολίτη και Επισκόπων. Το βασικό σχήμα, που ισχύει με μικρές τροποποιήσεις έως σήμερα, είναι ένα καθεστώς ημιαυτόνομης Εκκλησίας, της οποίας ο προκαθήμενος εκλέγεται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Κρητική Πολιτεία εκδίδει το Διάταγμα της αναγνώρισης και εγκατάστασής του.

«Γεννηθήτω Φως» : Ο τίτλος των πέντε πολύκροτων άρθρων που δημοσίευσε ο Ελευθέριος Βενιζέλος το 1901 στην εφημερίδα «Κήρυξ» των Χανίων, που ο ίδιος εξέδιδε, για να υποστηρίξει τις απόψεις του για το εθνικό ζήτημα της Κρήτης.

«Ηνωμένη Αντιπολίτευσις» Πολιτικός συνασπισμός εναντίον του Ύπατου Αρμοστή της Κρήτης, πρίγκιπα Γεωργίου, με επικεφαλής τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Σχηματίστηκε μετά την κορύφωση της κρίσης με την απόλυση του Βενιζέλου από το αξίωμα του υπουργού. Γύρω από τον Βενιζέλο συνασπίστηκαν όσοι ήταν δυσαρεστημένοι από την αυταρχική πολιτική του Πρίγκιπα. Έμπιστοι συνεργάτες του Βενιζέλου ήταν ο Κ. Φούμης και ο Κ. Μάνος. Οι τρεις αυτοί αποτέλεσαν μια τριανδρία, που δεν δίστασε να προχωρήσει σε δυναμική αναμέτρηση με τον Πρίγκιπα.

«Ροπαλοφόροι» Έτσι αποκαλούνταν οι δημοφρουροί από τους επαναστάτες του Θέρισου στην Κρήτη (1905). Ο νόμος «Περί ιδρύσεως σώματος δημοφρουρών», οι οποίοι θα στήριζαν την έννομη τάξη, ψηφίστηκε από την Κρητική Βουλή, η οποία ενεργούσε υπό τις εντολές του αρμοστειακού περιβάλλοντος, αφού δεν υπήρχε αντιπολίτευση.

Προσωρινή Κυβέρνησις Κρήτης (1905): Η κυβέρνηση που οργανώθηκε από τους επαναστάτες στο Θέρισο, με πρόεδρο το Ελ. Βενιζέλο και υπουργούς τους Κ. Φούμη και Κ. Μάνο. Προέβη στην έκδοση γραμματίων για εσωτερικό πατριωτικό δάνειο 100.000δραχμών, οργάνωσε υπηρεσίες οικονομικών, συγκοινωνιών και διοίκησης, τύπωσε γραμματόσημα και εξέδιδε την εφημερίδα «Το Θέρισο».

Συμφωνία Μουρνιών Κυδωνίας: Συμφωνία μεταξύ των επαναστατών του Θερίσου και των Προστατιδών Δυνάμεων. Υπογράφηκε από τον Ελ. Βενιζέλο στις 2 Νοεμβρίου 1905 στο μοναστήρι των Μουρνιών Κυδωνίας μετά από σκληρές διαπραγματεύσεις που είχαν διαρκέσει όλο το καλοκαίρι. Εξασφαλίστηκε γενική αμνηστία και οι Δυνάμεις δεσμεύτηκαν να επεξεργαστούν ένα χάρτη νέων παραχωρήσεων στον κρητικό λαό, αρνούμενες πάντως να επιτρέψουν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.

Πολιτοφυλακή Κρήτης: Ο πρώτος στρατός της Κρητικής Πολιτείας. Ιδρύθηκε βάσει της νέας ρύθμισης του Κρητικού Ζητήματος από τις Μ. Δυνάμεις μετά την επανάσταση του Θερίσου και οργανώθηκε το 1907, επί αρμοστείας Αλέξανδρου Ζαΐμη. Απαρτιζόταν από Έλληνες αξιωματικούς που προηγουμένως είχαν παραιτηθεί από τον ελληνικό στρατό και εξελέχθηκε σε αξιόλογη δύναμη, όπως φάνηκε αργότερα στους Βαλκανικούς πολέμους.

Πρώτο ενωτικό ψήφισμα Κρητών (1908): Το πρώτο ψήφισμα της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα εγκρίθηκε ομόφωνα σε λαϊκή συγκέντρωση στα Χανιά. Η Κρητική Κυβέρνηση εξέδωσε με τη σειρά της επίσημο Ψήφισμα (24 Σεπτεμβρίου 1908)

Προσωρινή Κυβέρνηση Κρήτης (1908): Η προσωρινή διακομματική κυβέρνηση που σχηματίστηκε για την επίσημη έναρξη της νέας περιόδου της πολιτικής ζωής στην Κρήτη, μετά το Ψήφισμα για την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα (24 Σεπτεμβρίου 1908). Όταν οι Μ. Δυνάμεις απαίτησαν την υποστολή της ελληνικής σημαίας από το Φρούριο του Φιρκά, η κυβέρνηση δεν υπάκουσε και παραιτήθηκε.

Ε. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ Η ΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Η οργάνωση της Κρητικής Πολιτείας

Η ανάληψη των καθηκόντων του Υπατου Αρμοστή Πρίγκιπα Γεωργίου (9/12/1898):

- Ο ναύαρχος Ποτιέ (πρόεδρος του συμβουλίου των Ναυάρχων) παραδίδει επίσημα τη διοίκηση.
- Ο Πρίγκιπας Γεώργιος αναλαμβάνει τη διοίκηση της Κρήτης (Υπατος Αρμοστής) και απευθύνει το πρώτο διάγγελμα προς τον κρητικό λαό.
- Τα πλοία των Δυνάμεων χαιρετίζουν τη σημαία της Κρητικής Πολιτείας
- Κρητική σημαία στο φρούριο του Φιρκά - Τουρκική σημαία στο φρούριο της Σούδας.
- Η Κρήτη βρίσκεται υπό διεθνή προστασία

Σύνταξη Συντάγματος και συγκρότηση κυβέρνησης

10/12/1898: Αναχώρηση ξένων ναυάρχων

Προσπάθεια οργάνωσης Κρητικής Πολιτείας:

- 16μελής επιτροπή (12 χριστιανοί και 4 μουσουλμάνοι) με σκοπό τη σύνταξη συντάγματος

9/1/1899: Διάταγμα: «Περί συγκροτήσεως της Κρητικής Πολιτείας»

Προκήρυξη εκλογών: Εκλέγονται 138 χριστιανοί και 50 μουσουλμάνοι.

8/2/ 1899: Η κρητική βουλή αρχίζει τις εργασίες της:

✚ Το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας (κατά το πρότυπο του ισχύοντος ελληνικού συντάγματος) εγκρίνεται από το συμβούλιο των πρέσβων προστάτιδων δυνάμεων και τίθεται σε εφαρμογή.

✚ Ορκίζεται η πρώτη κυβέρνηση - Υπουργός δικαιοσύνης ο Ελευθέριος Βενιζέλος

2. Η περίοδος της δημιουργίας

Το έργο της πρώτης κυβέρνησης της Κρητικής Πολιτείας

1. Νόμοι και διατάγματα
2. κρητική δραχμή
3. Κρητική Τράπεζα
4. ταχυδρομική υπηρεσία
5. Χωροφυλακή (καραμπινιέροι)
6. Εκπαίδευση (σχολεία, δάσκαλοι)
7. Δημόσια υγεία (λεπροκομείο Σπιναλόγκας 1903)
8. Καθεστώς τοπικής Εκκλησίας (Οργανικός Νόμος 1900 : ημιαυτόνομη Εκκλησία, ο Προκαθήμενος εκλέγεται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο - η Κρητική Πολιτεία εκδίδει Διάταγμα αναγνώρισης και εγκατάστασης)

3. Τα πρώτα νέφη

Τα αίτια της εσωτερικής κρίσης - Τα μειονεκτήματα του Κρητικού Συντάγματος

- υπερβολικά συντηρητικό : υπερεξουσίες στον Ηγεμόνα (δεσποτική συμπεριφορά) ασάφεια στον καθορισμό αρμοδιοτήτων : τριβές - προσωπικές αντιπαραθέσεις
- Δυσφορία - πικρία τοπικών παραγόντων : παραγκωνίζονται - διορισμός Αθηναίων συμβούλων (άγνοια κρητικών πραγμάτων και ψυχολογίας Κρητών)

Η διαχείριση του ζητήματος της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα

Διάσταση απόψεων Γεωργίου - Ελευθερίου Βενιζέλου

- *Η άποψη του Γεωργίου* : συνεχείς παραστάσεις και υπομνήματα προς τις Μεγάλες Δυνάμεις
- *Η άποψη του Βενιζέλου* : λύση σταδιακή, με βαθμιαίες κατακτήσεις (πρώτη η απομάκρυνση των ξένων στρατευμάτων – αντικατάσταση από ντόπια πολιτοφυλακή)

προσωπική αντιπαράθεση:

- Ο Βενιζέλος δεν αναγνωρίζει στον Πρίγκιπα το δικαίωμα να διαχειρίζεται προσωπικά το εθνικό ζήτημα
- διοχέτευση συκοφαντικών κειμένων στις αθηναϊκές εφημερίδες εναντίον Ελ. Βενιζέλου κλίμα διχασμού.

4. Η επανάσταση του Θερίσου (1905)

α. Τα αίτια και οι αφορμές

Η απόλυση του Βενιζέλου

18 Μαρτίου 1901 : ο Γεώργιος απολύει Βενιζέλο από αξίωμα υπουργού.

Βενιζέλος: δημοσιεύει στον "*Κήρυκα*" πέντε άρθρα ("*Γεννηθήτω φως*")

Γεώργιος : απαγόρευση ελευθεροτυπίας - διώξεις και φυλακίσεις μελών της αντιπολίτευσης

Η συγκρότηση της Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως

πλήρες πολιτικό αδιέξοδο

Βενιζέλος ηγέτης των δυσαρεστημένων από την πολιτική του Πρίγκιπα

Σχηματίζεται η Ηνωμένη Αντιπολίτευση → τριανδρία : Βενιζέλος, Κ. Φούμης, Κ. Μάνος

Οι εκλογές του 1904 και η προκήρυξη της Αντιπολίτευσης

τέλος 1904 : προκήρυξη εκλογών για ανάδειξη 64 βουλευτών - άλλοι 10 θα διορίζονταν από Πρίγκιπα.

Αντιπολίτευση απέχει και καλεί λαό σε αποχή

26 Φεβρουαρίου 1905 : προκήρυξη αντιπολίτευσης για μεταβολή Συντάγματος (το πρώτο επίσημο επαναστατικό κείμενο)

Η προετοιμασία της Επανάστασης

πιθανή ημέρα εξέγερσης 14 Μαρτίου (σκόπιμη-παραπλανητική)

ομάδες ενόπλων στο Θέρισσο (κοντά στα Χανιά, περιοχή δυσπρόσιτη και οχυρή)

Η κήρυξη της επανάστασης (10 Μαρτίου 1905) και η ταχύτατη επέκτασή της

τοιχοκολλημένες προκηρύξεις : κατάργηση της αρμοστείας, συμπάρασταση, ανυπακοή εκπρόσωποι επαναστατών σε όλη την Κρήτη - επαναστατικός αναβρασμός στην κρητική ύπαιθρο Ψηφίσματα συμπάραστασης

β. Η αντίδραση του Πρίγκιπα

Ανησυχία του Πρίγκιπα, του περιβάλλοντός του, της ελληνικής κυβέρνησης και των Προστάτιδων Δυνάμεων **σπασμοδικά μέτρα Πρίγκιπα :**

➤ προθεσμία 36 ωρών για κατάθεση όπλων στρατιωτικός νόμος σε όλη την Κρήτη

➤ νόμος "Περί ιδρύσεως σώματος δημοφρουρών" ("ροπαλοφόροι")

δύο κυβερνήσεις : Χανιά (του Αρμοστή) - Θέρισο (επαναστατών) πλήρης διάσπαση - απειλή εμφυλίου ορατή

βασιλικές πιέσεις στην ελληνική κυβέρνηση για καταδίκη κινήματος :

➤ **12 Μαρτίου 1905** : σκληρές δηλώσεις Δηλιγιάννη κατά Βενιζέλου
ανοιχτή υποστήριξη κινήματος από ελληνική κοινή γνώμη και αθηναϊκές εφημερίδες

γ. Η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων και οι διπλωματικοί ελιγμοί του Βενιζέλου.

➤ Μεγάλες Δυνάμεις : δεν τήρησαν ενιαία στάση (αναμονή εξελίξεων) – Ρωσία μόνο υπέρ Πρίγκιπα (ρωσικό πολεμικό κανονιοβολεί θέσεις επαναστατών στο Θέρισο)

➤ Βενιζέλος βέβαιος για αδυναμία ενιαίας στάσης Μεγ. Δυν. και συντονισμένης δράσης ξένων στρατευμάτων

➤ Κίνδυνος εμφυλίου πολέμου από ανάμειξη Μεγ. Δυν.

➤ **21 Μαρτίου 1905** : συλλαλητήριο Ηρακλείου : Ι. Σφακιανάκης, απαράδεκτη η ξένη ανάμειξη, συμπάρασταση

Η προσωρινή κυβέρνηση της Κρήτης

- πρόεδρος Ελ. Βενιζέλος – υπουργοί Κ. Φούμης, Κ. Μάνος
- έκδοση γραμματίων για εσωτερικό πατριωτικό δάνειο 100.000 δραχμών
- υπηρεσίες οικονομικών, συγκοινωνιών και διοίκησης
- γραμματόσημα
- εφημερίδα "Το Θέρισο".
- χωροφύλακες αυτομολούν προς τους επαναστάτες

Οι διπλωματικές προσπάθειες των Δυνάμεων και του Βενιζέλου

- Προσπάθειες Μεγ. Δυν. για πολιτική λύση με διαπραγματεύσεις (πτώση δημοτικότητας Πρίγκιπα, καθολική αποδοχή επαναστατικών ιδεών από το λαό)
- υπομνήματα επαναστατών προς Μεγ. Δυν. : βάση συζήτησης το ενωτικό ζήτημα - οι Δυν. δεν επιθυμούν ένωση
- Στόχος Βενιζέλου : καθεστώς ανάλογο με Ανατολικής Ρωμυλίας, ελεύθερο κράτος με σκιώδη σουλτανική

δ. Το τέλος της επανάστασης Θερίσου και ο θρίαμβος πολιτικής Βενιζέλου

Το Τηλεσίγραφο των Δυνάμεων (2 Ιουλίου 1905)

- αδυναμία Δυνάμεων να μεταβάλουν το πολιτικό καθεστώς του νησιού διαβεβαίωση για ουσιαστικές εσωτερικές μεταρρυθμίσεις
- όρος : κατάθεση όπλων εντός 15 ημερών με παράλληλη χορήγηση γενικής αμνηστίας

Οι διαπραγματεύσεις και η συμφωνία των Μουρνιών

- σκληρές, όλο το καλοκαίρι του 1905 2 Νοεμβρίου 1905 :
- συμφωνία στο μοναστήρι των Μουρνιών Κυδωνίας
- γενική αμνηστία
- δέσμευση Μεγ. Δυν. να επεξεργαστούν χάρτη νέων παραχωρήσεων
- άρνηση ένωσης

Η Διεθνής Επιτροπή : νέες ευνοϊκές ρυθμίσεις

- Φεβρουάριος 1906 : Διεθνής Επιτροπή για εξέταση κατάστασης και όρων λειτουργίας αρμοστειακού καθεστώτος και υποβολή έκθεσης
- διαβουλεύσεις Μεγ. Δυν. με Βενιζέλο και Ελληνική Κυβέρνηση : νέα ρύθμιση του Κρητικού Ζητήματος :
  - ✚ οργάνωση Κρητικής Χωροφυλακής με εντελώς νέο σχήμα
  - ✚ ίδρυση Κρητικής Πολιτοφυλακής με Έλληνες αξιωματικούς
  - ✚ ανάκληση ξένων στρατευμάτων μετά την αποκατάσταση της γαλήνης

Η Β΄ Συντακτική Συνέλευση (για νέο Σύνταγμα)

Β΄ Συντακτική Συνέλευση : ενωτικό ψήφισμα 14 Αυγούστου 1906 : Οι Μεγ. Δυν. παραχωρούν στο βασιλιά Γεώργιο Α΄ το δικαίωμα διορισμού του Ύπατου Αρμοστή της Κρήτης η Κρήτη ιδιότυπη ελληνική επαρχία

Η παραίτηση του Πρίγκιπα Γεώργιου

12 Σεπτεμβρίου 1906 : παρά τις παρακλήσεις των αντιβενιζελικών φίλων του ο Γεώργιος παραιτείται - αναχωρεί από Κρήτη - ο βασιλιάς Γεώργιος υπέδειξε ως νέο Ύπατο Αρμοστή τον Αλέξανδρο Ζαΐμη

5. Η αρμοστέια Αλέξανδρου Ζαΐμη (1906-08)

Αλέξανδρος Ζαΐμης:

πρώην πρωθυπουργός,
μετέπειτα Πρόεδρος Ελληνικής Δημοκρατίας
Αναλαμβάνει καθήκοντα στις 18 Σεπτεμβρίου 1906.

Επιτυγχάνονται:

- ✚ Πολιτική ομαλότητα
- ✚ Νέα περίοδος δημιουργίας
- ✚ Βελτίωση οικονομίας
- ✚ Αναδιοργάνωση δημόσιας διοίκησης
- ✚ Φροντίδα δημόσιας υγείας και παιδείας
- ✚ Οργάνωση Πολιτοφυλακής Κρήτης (1907), δηλαδή πρώτος στρατός, που θα διαδραματίσει ρόλο και στους Βαλκανικούς (1912-13)
- ✚ Αποχώρηση ξένων στρατευμάτων
- ✚ Εγγύηση για την ασφάλεια των μουσουλμάνων.
- ✚ Ψήφισμα Κρητικής Βουλής (21/05/1908): ευχαριστίες προς τις Μ.Δ.
- ✚ Χειραφέτηση από την προστασία.

6. Η κατάλυση της Αρμοστέιας στην Κρήτη.

Το πρώτο ενωτικό Ψήφισμα των Κρητών

Αίτια : η διεθνής συγκυρία

- προσάρτηση Βοσνίας και Ερζεγοβίνης από Αυστρία ανακήρυξη Βουλγαρίας σε βασίλειο, με προσάρτηση Ανατολικής Ρωμυλίας
- ελλ. κυβέρνηση Γ. Θεοτόκη υπέδειξε ανάγκη λαϊκών κινητοποιήσεων για κήρυξη ένωσης

Το πρώτο ενωτικό ψήφισμα των Κρητών και ο σχηματισμός προσωρινής διακομματικής Κυβέρνησης

- **24 Σεπτεμβρίου 1908** : λαϊκή συγκέντρωση στα Χανιά : πρώτο ψήφισμα της ένωσης επίσημο ψήφισμα Κρητικής Κυβέρνησης
- Ελληνική Κυβέρνηση: αποφεύγει επίσημη αναγνώριση ένωσης- παρασκηνιακές οδηγίες

7. Τα γεγονότα των ετών 1909 – 1913

Οι αντιδράσεις της Τουρκίας και των Μεγάλων Δυνάμεων

- **Τουρκία** : έντονες διαμαρτυρίες
- **Δυνάμεις** : σιωπηρή αποδοχή –όχι επίσημη αναίρεση του πολιτικού καθεστώτος του 1898
- Απαίτηση υποστολής της ελληνικής σημαίας στο φρούριο Φιρκά
- **Κυβέρνηση Κρήτης δεν υπακούει** – παραιτείται
- **Στρατιωτικό άγημα Δυνάμεων** κόβει τον ιστό

Οι εκλογές του Μαρτίου 1910 και η κυβέρνηση Βενιζέλου

- **πολιτικό κενό** : προσωρινά κυβερνητικά σχήματα, έως εκλογές Μαρτίου 1910
- **πλειοψηφία Βενιζέλου** –σχηματισμός κυβέρνησης (17 Μαΐου 1910) - Βενιζέλος : κορυφαία πολιτική προσωπικότητα στην Κρήτη

8. Η Μετάκληση Βενιζέλου στην Αθήνα και οι επιπτώσεις στο Κρητικό Ζήτημα.

Η μετάκληση και οι αντιδράσεις των Κρητών

Στρατιωτικός Σύνδεσμος καλεί Ελ. Βενιζέλο να αναλάβει πρωθυπουργία Ελλάδας (Σεπτέμβριος 1910).

Αντιδράσεις Κρητών :

- Φόβοι για την απουσία του λόγω διπλωματικών του ικανοτήτων
- Ικανοποίηση, λόγω ενδεχόμενης ταχύτερης λύσης του Κρητικού Ζητήματος από τη νέα θέση του

Η στάση του Βενιζέλου και οι αντιδράσεις των Κρητών

- Δεν πίστευε ότι είχε φτάσει το πλήρωμα του χρόνου Αρνητικές απαντήσεις στους Κρήτες -δυσάρεστος
- Άρνηση εισόδου Κρητών βουλευτών στο ελληνικό κοινοβούλιο αντιδράσεις στην Κρήτη: αναταραχή (τέλη 1911), συγκρότηση Επαναστατικής Συνέλευσης (3 Ιανουαρίου 1912), οργάνωση ενόπλων σωμάτων

9. Η οριστική λύση του Κρητικού Ζητήματος

Εξελίξεις μετά την κήρυξη των Βαλκανικών πολέμων (Οκτώβριος 1912)

- Έκρηξη βαλκανικών (Οκτώβριος 1912)
- Οι Κρήτες βουλευτές γίνονται δεκτοί στο ελληνικό Κοινοβούλιο.
- Ενωτικό Ψήφισμα Βουλής: «η Ελλάς αποδέχεται όπως του λοιπού ενυπάρχει κοινόν Κοινοβούλιον...»
- Ο Βενιζέλος στέλνει γενικό διοικητή στην Κρήτη τον Στέφανο Δραγούμη, 12 Οκτωβρίου 1912.
- Πρακτικά είχε συντελεσθεί η Ένωση.
- Απομένει η επικύρωση με διεθνή συνθήκη.
- 14 Φεβρουαρίου 1913: υποστέλλονται στη Σούδα οι σημαίες των μεγάλων δυνάμεων και Τουρκίας.

Συνθήκη Λονδίνου (30 Μαΐου 1913)

- άρθρο 4 Συνθήκης του Λονδίνου: ο Σουλτάνος παραιτείται από τα δικαιώματά του στην Κρήτη υπέρ των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης.
- Ιδιαίτερη συνθήκη Ελλάδας _ Τουρκίας (14 Νοε 1913:α) ο Σουλτάνος παραιτείται υπέρ της Ελλάδας. - Ένταξη Κρήτης στην ελληνική επικράτεια ως οργανικό και αναπόσπαστο τμήμα της.
- Σιωπηρή αποδοχή από Μεγάλες Δυνάμεις

Η επίσημη κήρυξη της Ένωσης

- 1η Δεκεμβρίου 1913: επίσημη κήρυξη ένωσης Ελλάδας και Κρήτης.
- Παρόντες ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος και ο Ελ. Βενιζέλος.
- Φρούριο Φιρκά: ύψωση ελληνικής σημαίας και μαρμάρινη επιγραφή:

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΕΝ ΚΡΗΤΗ
1669-1913
ΗΤΟΙ, 267 ΕΤΗ, 7 ΜΗΝΕΣ, 7 ΗΜΕΡΑΙ
ΕΤΗ ΑΓΩΝΙΑΣ

1. Με αφετηρία το παράθεμα και τις γνώσεις σας από το σχολικό βιβλίο να καταγράψετε τις ενέργειες που έγιναν κατά τη χρονική περίοδο 1898-1899 για την οργάνωση της Κρητικής πολιτείας.

ΠΗΓΗ 1

Διορισμός του Γεωργίου ως «Υπάτου Αρμοστού των Δυνάμεων»

Στις 9 Δεκεμβρίου 1898 ο πρίγκιπας Γεώργιος έφθασε στην Κρήτη, έπειτα από κοινή απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων και παρά τη διαμαρτυρία της Πύλης. Λίγο νωρίτερα, οι πρεσβευτές της Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας και Ιταλίας είχαν ζητήσει από το βασιλιά Γεώργιο την άδεια για το διορισμό του Γεωργίου ως «Υπάτου Αρμοστού των Δυνάμεων» ορίζοντας τους όρους της Αρμοστείας ως εξής: «Αι δυνάμεις άστινας έχομεν την τιμήν ν' αντιπροσωπεύωμεν, πεπεισμένοι εις το σοφόν πνεύμα της Μεγαλειότητός σας, μας επεφόρτισαν να την παρακαλέσωμεν να παράσχη εις την Α.Β.Υ. τον Πρίγκηπα Γεώργιον την άδειαν να δεχθή την εντολήν του Υπάτου Αρμοστού εν Κρήτη υπό τους εξής όρους:

Α) Ο Ύπατος αρμοστής θέλει περιβληθή δι' εντολής χρονικής διαρκείας τριών ετών προς ειρήνευσιν της νήσου και την εγκαθίδρυσιν αυτονόμου πολιτεύματος.

Β) Ο Ύπατος αρμοστής θέλει αναγνωρίσει την Υψηλήν επικυριαρχίαν του Σουλτάνου και θέλει λάβει μέτρα προς διαφύλαξιν της τουρκικής σημαίας, ήτις κατά την υπόσχεσιν την υπό των 4 Δυνάμεων δοθείσαν θα υψώται εις τι των οχυρωμένων σημείων της Νήσου.

Γ) Η πρώτη Του φροντίς θέλει είναι η από συμφώνου μετά Συνελεύσεως, εν η πάντα τα στοιχεία της Κρήτης θέλουσιν αντιπροσωπευθή, εγκατάστασις Αυτονόμου Πολιτεύματος, ικανού να εγγυηθή εν ισότητι την ασφάλειαν των προσώπων και της περιουσίας ως και την ελευθέραν των θρησκευιών εξάσκησιν.

Δ) Ο Ύπατος αρμοστής οφείλει να προβή παρευθύς εις τον οργανισμόν χωροφυλακής ή πολιτοφυλακής τοπικής, ικανής να τηρήση την τάξιν.

Προς διευκόλυνσιν της διοργανώσεως της νέας διοικήσεως και προς πλήρωσιν των προσωπικών υποχρεώσεων της Α.Β.Υ. του Πρίγκηπος Γεωργίου, εκάστη των 4 Δυνάμεων θέλει κάμει, κατόπιν εγκρίσεως των Βουλών, δια τα συνταγματικά κράτη, ενός εκατομμυρίου φράγκων, προκαταβολήν, αποδοτέαν βραδύτερον εκ του προϊόντος του δανείου του συνομολογηθησομένου υπό της Κρήτης επ' εγγυήσει των προσόδων της.

Ο Πρίγκηψ Γεώργιος αδεία του Σεπτού Αυτού Πατρός εδέχθη την αρμοστείαν κατά τους εν τη ανωτέρω «pro memoria» τέσσαρας όρους, εις την υποστήριξιν των προστατευουσών Μεγάλων Δυνάμεων - ως εγνωστοποιεί αυταίς - βασιζόμενος όπως επιτύχη προς ανάπτυξιν και ευτυχίαν παντός του πληθυσμού της Κρήτης».

I.E.E., τόμ. ΙΔ', σ. 197

ΠΗΓΗ 2

Το πρώτο διάγγελμα του Ύπατου Αρμοστή της Κρήτης, πρίγκιπα Γεωργίου:

«Θα καταβάλω πάσαν προσπάθειαν υπέρ της ευημερίας σας, θα φροντίσω να διοικηθήτε καλώς, δίκαιως και αμερολήπτως, ν' αποκτήσετε ανεξαιρέτως ασφάλειαν αληθή, ην ευγγυάται μόνον το κράτος του νόμου και θεσμοί λυσιτελείς...»

Παράθεμα σχολικού βιβλίου, σ. 208

2. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραθέματα και τις πληροφορίες του βιβλίου σας:

α) Να επισημάνετε τα στοιχεία εκείνα που υποδηλώνουν το συντηρητικό χαρακτήρα του Κρητικού Συντάγματος του 1899.

β) Να προσδιορίσετε τα κριτήρια βάσει των οποίων η συντακτική επιτροπή προχώρησε στη διαμόρφωση του συγκεκριμένου Συντάγματος.

ΠΗΓΗ 1

Ο Βενιζέλος και το Κρητικό Σύνταγμα του 1899

Απόσπασμα από επιστολή του Ελ. Βενιζέλου της 12ης Φεβρουαρίου του 1906 στον Α. Βορεάδη

«Όλοι είχομεν πλανηθή επιζητήσαντες ... την υπέρμετρον ενίσχυσιν του ανεύθυνου παράγοντος προς περιορισμόν του κοινοβουλευτισμού, εις ον αποδίδομεν ... την εθνικήν γυμνότητα, ην απεκάλυψεν ο πόλεμος του 1897. Η ευθύνη δε εμού είναι μεγαλύτερα ως επιδράσαντος πλειότερον εις την σύνταξιν του συντηρητικού πολιτεύματος το 1899».

IAX, Αρχείο Θερίσου, 18/4

ΠΗΓΗ 2

Ο συντηρητικός χαρακτήρας του Κρητικού Συντάγματος του 1899

Σύμφωνα με μια θεωρία, το σύνταγμα (σημ.: του 1899) είχε συντηρητικό χαρακτήρα επειδή ο λαός της Κρήτης - και τα δεκαέξι μέλη της συντακτικής επιτροπής - πίστευε ότι μια εκτελεστική εξουσία με ενισχυμένες αρμοδιότητες και απαλλαγμένη από κοινοβουλευτικούς περιορισμούς και επεμβάσεις βραχυπρόθεσμα θα συνέβαλε πιο αποτελεσματικά στην επίλυση των πολιτικών προβλημάτων του νησιού ... Οι συντάκτες της τελικής μορφής του σχεδίου του συντάγματος δεν θεωρούσαν οριστικό το καθεστώς της αυτονομίας, αφού δεν ικανοποιούσε τις εθνικές προσδοκίες των Κρητών. Η αρμοστέια αντιπροσώπευε γι' αυτούς ένα σύντομο μεταβατικό στάδιο, το προοίμιο της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Με την αντίληψη αυτή ως προϋπόθεση των συνταγματικών τους επιλογών, τα μέλη της επιτροπής ενίσχυσαν τις σχεδόν μοναρχικές εξουσίες του προσωρινού ηγέτη της Κρήτης, για να διευκολύνουν τη γρήγορη επίλυση των εσωτερικών προβλημάτων του τόπου τους και να αποκλείσουν τις πιθανές τραγικές συνέπειες (όπως η ήττα της Ελλάδας στον πόλεμο του 1897) που μπορούσαν να έχουν οι τυχόν εκτροπές των εκλεγμένων εθνικών αντιπροσώπων από τα πλαίσια της κοινοβουλευτικής δεοντολογίας.

Α. Μακράκη, Ελευθέριος Βενιζέλος, ό.π., σσ. 382-383

3. Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο της πηγής και τις πληροφορίες του βιβλίου σας:

α) Να επισημάνετε τις αδυναμίες στην οργάνωση της Κρητικής Πολιτείας που προκάλεσαν εσωτερική κρίση μετά τα δύο πρώτα έτη της λειτουργίας της.

β) Να εξηγήσετε πώς εκδηλώθηκε αυτή η κρίση σε πολιτικό επίπεδο και πώς, στη συνέχεια, η διάσταση των απόψεων πήρε τη μορφή προσωπικής αντιπαράθεσης.

ΠΗΓΗ

Το Κρητικό Σύνταγμα του 1899

Τα σοβαρά προβλήματα που γεννήθηκαν στην εφαρμογή του ήταν συνέπεια των ατελειών του. Για παράδειγμα, ο ύπατος αρμοστής οριζόταν ως αντιπρόσωπος των Μεγάλων Δυνάμεων στην Κρήτη, αλλά συνδεόταν και με το λαό της με μια «σύμβαση». Ήταν ο κεντρικός παράγοντας του κράτους και ο κύριος εκτελεστικός λειτουργός και σημαντικό στέλεχος της νομοθετικής εξουσίας. Όπως παρατηρούσε ο πρόεδρος της συντακτικής επιτροπής Ι. Σφακιανάκης, «το πρόσωπον του Ηγεμόνος είναι το κέντρον όλων των εξουσιών». Από την άλλη μεριά, τα μέλη της αρμοστειακής κυβέρνησης, σύμφωνα πάντοτε με το σύνταγμα, ήταν σύμβουλοι του πρίγκιπα, ελεγχόμενοι και άμεσα υπόλογοι σ' αυτόν μάλλον παρά στη Συνέλευση από

την οποία προέρχονταν ... Η Κρητική Συνέλευση, η οποία εκλεγόταν με γενική ψηφοφορία κάθε δύο χρόνια, δεν είχε σαφείς εξουσίες ούτε αρκετές αρμοδιότητες. Πραγματοποίησε μόνο μια συνεδρίαση στη διάρκεια της θητείας της και, καθώς φαίνεται, είχε περιορισμένη δικαιοδοσία, αφού η τελική επικύρωση των νόμων ανέπιπτε στην αρμοδιότητα του ύπατου αρμοστή.

Α. Μακράκη, Ελευθέριος Βενιζέλος, ό.π., σ. 382

4. Με αφετηρία τα παραθέματα και τις πληροφορίες του βιβλίου σας να αναφερθείτε :

α) στη διάσταση απόψεων μεταξύ του πρίγκιπα Γεωργίου και του Ελ. Βενιζέλου ως προς τη διαχείριση του εθνικού ζητήματος της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα.

β) στα κριτήρια που επέδρασαν στη διαμόρφωση των δισταγμών απόψεων στο ουσιώδες αυτό ζήτημα.

ΠΗΓΗ 1

Ο Βενιζέλος υπέρ της σταδιακής πορείας προς την ενωτική λύση

Η πίστη στην ενωτική αναγκαιότητα είχε σφραγίσει την πολιτική δράση και την αγωνιστική συμμετοχή του Ελ. Βενιζέλου στην κοινοβουλευτική ζωή και την επαναστατική αναταραχή της γενέτειράς του ... Η προσήλωση όμως του Κρητικού ηγέτη στην ενωτική ιδέα, ενιαία συνισταμένη του πολιτικού προγράμματος όλων των κομματικών μερίδων της Μεγαλονήσου, δε συμβάδιζε πάντοτε με την υιοθέτηση μιας ταυτόσημης τακτικής στην προβολή της κοινής εθνικής επιδίωξης ... Η διπλωματική στρατηγική του Βενιζέλου κατέτεινε στην εξασφάλιση των προϋποθέσεων που θα επέτρεπαν τη δυναμική προσαρμογή στον αδυσώπητο διεθνή ανταγωνισμό. Το 1896, δε δίστασε να υποστηρίξει την αρχή ότι τα μικρά έθνη όχι μόνο έχουν συμφέρον να αποφεύγουν τη σύγκρουση με τις Μεγάλες Δυνάμεις, αλλά και να προσαρμόζονται στις περιστάσεις και να επιδιώκουν την εκπλήρωση των εθνικών τους διεκδικήσεων κατά στάδια. Η πεποίθηση στη μακροπρόθεσμη αποδοτικότητα των συμμαχικών δεσμών με τις ισχυρές ναυτικές δυνάμεις της Μεσογείου, και ιδιαίτερα τα μεγάλα δημοκρατικά έθνη της Ευρώπης, σε συνδυασμό με την πίστη στην ανάγκη της εσωτερικής οργανώσεως και ενδυναμώσεως του έθνους αποτέλεσε έκτοτε τη βασική συνισταμένη της διπλωματικής δράσεως του Κρητικού ηγέτη.

Κάτω από την επίδραση των γενικών αυτών καθοριστικών κριτηρίων, ο σύμβουλος της δικαιοσύνης (: Βενιζέλος) εισηγήθηκε εμπιστευτικά στον ύπατο αρμοστή (πρίγκιπα Γεώργιο) το καλοκαίρι ήδη του 1900 τη διπλωματική μεθόδευση της σταδιακής εξελίξεως προς την ενωτική λύση.

Ο ύπατος αρμοστής, φορέας των εντολών της Αυλής των Αθηνών, με τη συγκατάθεση πάντοτε και της ελληνικής κυβερνήσεως, απέκρουσε τη συμβιβαστική εξελικτική διαδικασία και επιδίωκε περισσότερο να καταστήσει αβάσταχτη την πίεση από τις εσωτερικές συνθήκες, με την ελπίδα να εκβιάσει την ταχύτερη κατά το δυνατό συγκατάνευση των ευρωπαϊκών Δυνάμεων στην ενωτική λύση.

Ι.Ε.Ε., τόμος ΙΔ', σ. 201

ΠΗΓΗ 2

Η διάσταση ανάμεσα στον πρίγκιπα Γεώργιο και τον Ελευθέριο Βενιζέλο

Ο πρίγκιπας Γεώργιος, έχοντας την αντίληψη ότι η άσκηση της εξωτερικής πολιτικής της Κρήτης ήταν αρμοδιότητα της ελληνικής μοναρχίας, ανέλαβε μόνος τη μεθόδευση της προσάρτησης της Μεγαλονήσου στη μητέρα πατρίδα χωρίς να συμβουλευτεί τους υπουργούς του για τις ενδεδειγμένες ενέργειες και διαπραγματεύσεις. Η πρωτοβουλία του είχε τη μορφή προσωπικών συζητήσεων με τον τσάρο της Ρωσίας και απευθείας διαπραγματεύσεων με τους υπουργούς Εξωτερικών της Ρωσίας, της Γαλλίας, της Αγγλίας και της Ιταλίας. Ο Βενιζέλος θεώρησε πρόωρες τις ενέργειες του ύπατου αρμοστή, κρίνοντας ότι η κρητική κυβέρνηση ήταν ασταθής και τα συνταγματικά θεμέλια ασαφή. Πίστευε και υποστήριζε την ανακήρυξη της Κρήτης σε ανεξάρτητο πριγκιπάτο ως τελευταίο στάδιο για τη νομότυπη πραγματοποίηση της ένωσης της με την Ελλάδα.

.....
Είναι βέβαιο ότι ο πρίγκιπας, όπως και ο περισσότερος κόσμος της εποχής εκείνης, δεν κατανόησε το γεγονός πως ήταν δυνατό να υπάρχουν διαφορετικές μεθοδεύσεις για την πραγματοποίηση της ένωσης. Δεν ήταν η επίπλαστη η εναντίωσή του στον Βενιζέλο. Ο αυταρχικός πρίγκιπας δεν ήταν ικανός να αντιληφθεί τη λεπτή διαφορά μεταξύ της δεσποτικής διακυβέρνησης με ξένη κηδεμονία και, από την άλλη μεριά, της πλήρους αυτονομίας, χωρίς ξένες επεμβάσεις και με κυβερνήτη διορισμένο από την ελληνική κυβέρνηση που υποστήριζε ο Βενιζέλος ως ασφαλέστερη μεθόδευση για την απώτερη επίτευξη του ενωτικού σκοπού ... Ο πρίγκιπας Γεώργιος είχε την πεποίθηση ότι οποιαδήποτε λύση του Κρητικού θα προερχόταν

από τις Μεγάλες Δυνάμεις και κατά τη γνώμη του, οι πολιτικοί παράγοντες της Κρήτης ήταν άσχετοι με το θέμα, αν όχι επιζήμιοι ... Στάθηκε αδύνατο γι' αυτόν να αντιληφθεί τη σημασία της πολιτικής κινητοποίησης των ίδιων των Κρητικών, καθώς και την εύλογη απαίτησή τους να αποκτήσουν τον έλεγχο της τύχης τους μετά από αιώνες αγώνων κατά των Τούρκων κυριάρχων.

Α. Μακράκη, Ελευθέριος Βενιζέλος, ό.π., σσ. 397-403

5.Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των παραθεμάτων και τις ιστορικές σας γνώσεις να επισημάνετε και να αναλύσετε τα αίτια και τους σκοπούς της επανάστασης του Θερίσου (1905).

ΠΗΓΗ 1

Η Προκήρυξη της Αντιπολίτευσης (26 Φεβρουαρίου 1905)

[Το προμήνυμα της επανάστασης του Θερίσου]

«Οι υπογεγραμμένοι, αποτελούντες την ηνωμένην εν Κρήτη αντιπολίτευσιν, συνελθόντες εν Χανίοις τη 26 Φεβρουαρίου 1905, αποσκοπούντες εις την εκπλήρωσιν του Εθνικού Προγράμματος, αποφασίζομεν: α) Πρώτον και κύριον μέλημα ημών έστω η επίτευξις του από αιώνων επιδιωκομένου σκοπού της ενώσεως της Κρήτης μετά της ελευθέρας Ελλάδος. β) Αδυνάτου αποβαίνοντος του σκοπού τούτου, θέλομεν επιδιώξει την πολιτικήν προσέγγισιν της πατρίδος μας προς την ελευθέραν Ελλάδα, μεταβαλλομένης από διεθνούς απόψεως της σημερινής καταστάσεως. γ) Μη εκπληρουμένου μηδέ του σκοπού τούτου θέλομεν επιδιώξει την αναθεώρησιν του ημετέρου συντάγματος κατά το πρότυπον του ελληνικού, όπως απαλλαγή ο τόπος του δεσποτισμού. Του προγράμματος τούτου την πραγμάτωσιν θέλομεν επιδιώξει και δι' ενόπλων λαϊκών συναθροίσεων. Εν ταις ενεργείαις ημών δεν θέλομεν επιδιώξει προσωπικήν μεταβολήν, αλλ' επελθούσης τοιαύτης θέλομεν αποκρούσει παντί σθένει και δια των όπλων έτι πάντα μη Έλληνα κυβερνήτην».

Παράθεμα σχολικού βιβλίου, σ. 212

ΠΗΓΗ 2

Πανηγυρικός λόγος του Ε. Βενιζέλου

«...Ευθύς εξ αρχής ωνόμασαν τον Πρίγκιπα αντιπρόσωπον της Εθνικής Ιδέας εν Κρήτη. Κατά του τίτλου τούτου διεμαρτυρήθην και διαμαρτύρομαι. Η Κρήτη δεν έχει ανάγκην αντιπροσώπων της Εθνικής Ιδέας. Τίτλοι αυτής είναι οι αγώνες της. Εδέχθημεν τον Ύπατον Αρμοστήν μόνον ως κομίζοντα τον αρραβώνα της ενώσεως της Κρήτης μετά της Ελλάδος. Αλλ' ο αρραβών διήρκεσε τόσον πολύ, ώστε το στάδιον της μνηστείας κατήντησεν απεχθές, καθ' όσον δεν επήλθεν η πρόοδος η προσδοκωμένη και συμφυής προς την απόκτησιν της ελευθερίας. Υπό το απεχθές τούτο καθεστώς παρενεβλήθησαν παρεξηγήσεις, αίτινες το κατέστησαν απεχθέστερον. Καθ' έκαστον ταξίδιον του Πρίγκιπος επιστεύετο ότι θα γίνη η ένωσις. Παρήλθον ήδη εξ έτη. Ητο φυσικόν ο Κρητικός Λαός να προσφύγη άπαξ έτι εις τα όπλα, όπως καταστήση εναργεστέραν την ανάγκην της εθνικής του αποκαταστάσεως. Υπάρχουν οι φρονούντες ότι το κίνημα τούτο είναι άκαιρον. Δεν έχει, άραγε, αναγνωρισθή ότι η μόνη λύσις του Κρητικού Ζητήματος είναι η ένωσις της Κρήτης μετά του Βασιλείου της Ελλάδος; Την ένωσιν, λέγουν, θα την κάμη μόνον όταν θελήσει ο υιός του βασιλέως της

Ελλάδος! Διαμαρτύρομαι και κατά της αντιλήψεως αυτής. Δεν δυνάμεθα να αναθέσωμεν το εθνικόν μας μέλλον εις μίαν οικογένειαν...»

Παράθεμα σχολικού βιβλίου, σ. 214

ΠΗΓΗ 3

Σύμπτωση των προγραμματικών αρχών του Βενιζέλου με τις βαθύτερες αναζητήσεις μεγάλης μερίδας της κοινής γνώμης

Η σύμπτωση των προγραμματικών αρχών του Βενιζέλου με τις βαθύτερες αναζητήσεις μεγάλης μερίδας της κοινής γνώμης δεν εξέφρασε τις κοινές μόνο παροδικές αντιδράσεις απέναντι στην αρμοστειακή διοίκηση. Ο Κρητικός ηγέτης, ουσιαστικός εισηγητής των νεώτερων μορφών του φιλελευθερισμού στο πεδίο της ελληνικής πολιτικής και οικονομικής πρακτικής, έτεινε έκτοτε να ανταποκριθεί στις νέες αναζητήσεις της φιλελεύθερης κοινής γνώμης... Η διαφοροποίηση της κοινής γνώμης ήταν πραγματικά άμεσα συνυφασμένη με την εξέλιξη των πολιτικών γεγονότων, στο μέτρο που αυτά αντικατόπτριζαν αντιθέσεις ή βαθύτερους ανταγωνισμούς, απότοκους των δυναμικών διαμορφώσεων στους κόλπους της κρητικής κοινωνίας. Τα πολιτικά γεγονότα της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αι. και, τέλος, η ανακήρυξη του αυτόνομου καθεστώτος είχαν συντελέσει στην, περιορισμένη έστω, αλλά σταθερή διακίνηση των κατοίκων της υπαίθρου προς τα αστικά κέντρα. Η σημασία του φαινομένου αποβαίνει ακόμη μεγαλύτερη, αν συσχετισθεί με την υποχώρηση του μουσουλμανικού και τη χειραφέτηση του χριστιανικού στοιχείου. Παράλληλα προς τη δημογραφική διαφοροποίηση, η δημιουργία νέων προϋποθέσεων στο επίπεδο τόσο της κρατικής οργάνωσης όσο και της οικονομικής δραστηριότητας συνέβαλε αποφασιστικά στην αριθμητική διεύρυνση και την κοινωνική ανάδειξη των μεσοαστικών ιδίως και των μικροαστικών στρωμάτων. Η συνακόλουθη παρουσία τους στο πεδίο της πολιτικής ζωής ήταν φυσικό να συναφθεί με την παράλληλη προοδευτική κατίσχυση των αντιπροσωπευτικών τους αναζητήσεων. ... Φορείς νέων δυναμικών αντιλήψεων στα πλαίσια της δημόσιας ζωής, οι εκπρόσωποι της ανερχόμενης τάξεως, ήταν εύλογο να διεκδικούν το δικαίωμα της ενεργότερης συμμετοχής στα κοινά και να κατατείνουν στην αξιοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων του τόπου, ενώ η συγκεντρωτική διακυβέρνηση της αρμοστείας στο επίπεδο της διοικήσεως και η στατική αντίληψη στον τομέα της οικονομίας ήταν φυσικό να προκαλέσουν τη ζωνηρή αντίδρασή τους.

*Κ. Σβολόπουλος, «Η διάσταση ανάμεσα στον πρίγκιπα Γεώργιο και τον Ελευθέριο Βενιζέλο»,
Ι.Ε.Ε., τόμος ΙΔ', σ. 207*

ΠΗΓΗ 4

Ο Μ. Φούμης (γιος του οπλαρχηγού Κων/νου Φούμη, συνεργάτη και φίλου του Βενιζέλου) χαρακτήρισε το Θέρισο (1905) «σκηνοθετημένο κίνημα»:

«Ήταν ένα είδος σκηνοθετημένου κινήματος, ένας ευφυής πολιτικός ελιγμός, ο οποίος επέτρεψε στον Βενιζέλο να ανακτήσει τα ενωτικά του διαπιστευτήρια, που τα είχε χάσει στο διάστημα μεταξύ του 1901 και του 1905. Ήταν ταυτόχρονα διακήρυξη της ενωτικής του τοποθέτησης και αντιδυναστική πράξη, παρά τις διαβεβαιώσεις του περί του αντιθέτου...»

Α. Μακράκη, Ελευθέριος Βενιζέλος, ό.π., σσ. 408 και 424

6.Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των πηγών και την αφήγηση του βιβλίου σας:

α) να προσδιορίσετε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες η Κρητική Κυβέρνηση εξέδωσε το ενωτικό ψήφισμα της 24 Σεπτεμβρίου 1908

β) να παρουσιάσετε και να αιτιολογήσετε την αντίδραση της Ελλάδας και των μεγάλων Δυνάμεων στην έκδοση του ψηφίσματος.

ΠΗΓΗ 1

Το ψήφισμα της 24^{ης} Σεπτεμβρίου 1908

«Η Κυβέρνησις της Κρήτης διερμηνεύουσα το αναλλοίωτον φρόνημα του Κρητικού Λαού, κηρύσσει την ανεξαρτησίαν της Κρήτης και την ένωσιν αυτής μετά της Ελλάδος, όπως μετ' αυτής αποτελέση αδιαίρετον και αδιάσπαστον Συνταγματικόν Βασίλειον. Παρακαλεί την Α.Μ. τον Βασιλέα ν' αναλάβη την διακυβέρνησιν της νήσου. Δηλοί ότι μέχρι τούτου θέλει συνεχίσει να κυβερνά την νήσον εν ονόματι της Α.Μ. του Βασιλέως των Ελλήνων, κατά τους νόμους του Ελληνικού Βασιλείου. Εντέλλεται εις τας Αρχάς της νήσου, όπως, συμφώνως τω Ψηφίσματι τούτω εξακολουθήσωσι ν' ασκώσι τα καθήκοντα της υπηρεσίας των».

Παράθεμα του σχολικού βιβλίου, σ. 219

ΠΗΓΗ 2

Η αντίδραση των μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στην επαναστατική πρωτοβουλία του κρητικού λαού

Η αντίδραση των μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στην επαναστατική πρωτοβουλία του κρητικού λαού δεν ήταν απόλυτα αρνητική. Οι τέσσερις κυβερνήσεις, μετά από ολιγοήμερες διαβουλεύσεις, έσπευδαν να τονίσουν ότι «δεν θα απείχον του να αποβλέψουν μετ' ευμενείας προς την συζήτησιν του ζητήματος τούτου μετά της Τουρκίας, εάν η τάξις διατηρηθή εν τη νήσω και εξασφαλισθή η προστασία του μουσουλμανικού πληθυσμού». Ήδη η έκρηξη του εθνικού ενθουσιασμού που είχε και πάλι καταλάβει τους Κρήτες συμβάδιζε με την αυστηρή τήρηση της τάξεως, ενώ η κυβέρνηση των Αθηνών ήλπιζε να εντάξει την επίλυση του θέματος στο πλαίσιο μιας γενικότερης ελληνοτουρκικής προσεγγίσεως. Τόσο όμως οι τολμηρές ελληνικές προσδοκίες όσο και οι καλές ευρωπαϊκές προθέσεις, δεν ήταν δυνατό να οδηγήσουν σε άμεσα θετικά αποτελέσματα, εξαιτίας της βίαιης εκδηλώσεως της τουρκικής αντιδράσεως. Οι Νεότουρκοι εθνικιστές, μετά την αναγκαστική υποχώρηση απέναντι στη Βουλγαρία (: ανακήρυξη της σε ανεξάρτητο βασίλειο) και στην Αυστροουγγαρία (: προσάρτηση της Βοσνίας - Ερζεγοβίνης), αναζητούσαν στη ματαιώση της ενωτικής λύσεως το έρεισμα μιας πρώτης διπλωματικής επιτυχίας. Οι ζωηρές λαϊκές αντιδράσεις των δρόμων, στην πρωτεύουσα και στις επαρχίες, συνδυάζονταν με τη σταθερή επίσημη επίκληση της ανάγκης για τη διατήρηση της υφιστάμενης ισορροπίας στο χώρο του Αιγαίου και της ανατολικής Μεσογείου. Πίσω από την παράταση των διαπραγματεύσεων δεν ήταν πλέον δύσκολο να διαφανεί η επιφυλακτικότητα αρχικά και η υπαναχώρηση στη συνέχεια των προστάτιδων Δυνάμεων. Σ' αυτό ακριβώς το σημείο, η Τουρκία έκρινε σκόπιμο να ζητήσει και την πλήρη διευκρίνιση των ευρωπαϊκών προθέσεων. Η απαντητική διακοίνωση της 4^{ης} Ιανουαρίου ανταποκρινόταν στις τουρκικές αξιώσεις, υπογραμμίζοντας ότι δεν είχε ακόμη φθάσει η στιγμή για τον επιβαλλόμενο διακανονισμό του Κρητικού ζητήματος, με προϋπόθεση τη σύμφωνη πάντοτε γνώμη της Πύλης. Η ουσιαστική εντούτοις απεμπόληση της διαπραγματευτικής διαδικασίας με άμεσο στόχο την ένωση δεν ανέστειλε την εφαρμογή της αποφάσεως των Δυνάμεων να αποσύρουν από τη Μεγαλόνησο τα υπόλοιπα στρατεύματά τους.

Ι.Ε.Ε., τόμος ΙΔ', σ. 214

7. Να αναλύσετε τη σημασία του γεγονότος της εκκένωσης της Μεγαλονήσου από τα τελευταία ευρωπαϊκά στρατεύματα στην εξέλιξη του Κρητικού Ζητήματος. (Στην ανάλυσή σας να λάβετε υπόψη όσα αναφέρει ο Ελ. Βενιζέλος - σταθερά προσηλωμένος στην επιδίωξη της βαθμιαίας αποδεσμεύσεως από τον ευρωπαϊκό έλεγχο - χαιρετίζοντας το γεγονός από τις στήλες του «Κήρυκα»).

ΠΗΓΗ

Ο Βενιζέλος χαιρέτισε το γεγονός της εκκένωσης (1909) της Μεγαλονήσου από τα τελευταία ευρωπαϊκά στρατεύματα από τις στήλες του «Κήρυκα»:

«Από επτά όλων αιώνων, αφ' ης η Κρήτη κατελήφθη υπό των Ενετών, πρώτην φοράν από της χθες (15 Ιουλίου) το κρητικόν έδαφος δεν πατείται υπό ξένου στρατιώτου. Βεβαίως τα ευρωπαϊκά στρατεύματα δεν κατείχον την νήσον ως Κατακτηταί, αλλ' ως Ελευθερωταί και Προστάται. Παρά την ιδιότητά των όμως ταύτην τα ευρωπαϊκά στρατεύματα είχαν και την ιδιότητα των Κηδεμόνων, υπό την κηδεμονίαν δε ταύτην η ελευθερία ημών και η αυτοτέλεια είχαν τόσην πραγματικήν αξίαν, όσην εκάστοτε προηρείτο να αποδίδη αυτή η ευμένεια των προστατών. Υπάρχουν οι κηρύττοντες, ότι ουδέν ουσιαστικώς εκερδίσαμεν διότι την στρατιωτικήν κατοχήν αντικατέστησεν η παρουσία των φυλακίδων. Αλλά μόνον οικτρά παρερμηνεία των πραγμάτων δύναται να οδηγή εις τοιαύτας κρίσεις. Η στρατιωτική κατοχή ήρθη εξ ολοκλήρου και συν αυτή, εκλειπούσης της συγκυριαρχίας των Δυνάμεων, ανέκυψεν αδέσμευτα η κυριαρχία του κρητικού λαού».

[Πηγή: Κ. Σβολόπουλος, Ι.Ε.Ε., τόμος ΙΔ', σ. 215]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

***ΘΕΜΑΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ, ΟΕΔΒ***

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗΣ Γ' ΛΥΚΕΙΟΥ [schooltime](#)

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗΣ Γ' ΛΥΚΕΙΟΥ [taexeiola.blogspot.com](#)

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΡΜΠΟΥΝΗΣ, ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ